

NO EN VAN TORNAR

Exili i emigració dels hospitalencs a Amèrica
(1937-1965)

Enric Gil Mesequer

recerques6

No en van tornar

**Exili i emigració dels hospitalencs a Amèrica
(1937-1965)**

Enric Gil Meseguer

Producció: Ambar Comunicació, SL (ambar@periodistes.org)
Edició: **mecenix.com** ©
Assessorament lingüístic: A.Fort
Disseny de la coberta: Creators
Impressió: ServicePoint

© dels textos: Enric Gil Meseguer
© d'aquesta edició
Centre d'Estudis de l'Hospitalet
Av. Josep Tarradellas, 44. (Espai Molí)
08901 L'Hospitalet de Llobregat
Tel: 93 338 60 91
A-e: celh@celh.cat Web: www.celh.cat

Primera edició: juny de 2014
ISBN: 978-84-937806-5-4
Dipòsit legal: B 13399-2014

La publicació d'aquesta obra ha rebut el suport de:

ambar
COMUNICACIÓ, SL

Qualsevol forma de reproducció, distribució, comunicació pública o transformació d'aquesta obra ha de comptar amb l'autorització escrita dels titulars de la propietat intel·lectual, excepte en el que la llei preveu expressament al respecte. La infracció d'aquests drets pot ser constitutiva de delictes contra la propietat intel·lectual (art. 270 i seg. del Codi penal). Tots els drets reservats.

A l'Hermi i el Taison, companys en el viatge més llarg, el de la vida

*Aquest llibre s'ha editat gràcies al suport de 56 amics i amigues
que han fet aportacions pecuniàries mitjançant el sistema mecenix.com.*

*L'autor agraeix ben sincerament a tothom les seves aportacions.
El sistema preveu fer esment en concret de les següents persones i entitats:
Diego Pérez, Cristina Sánchez, Josep Lluís Pérez,
Ateneu de Cultura Popular de l'Hospitalet,
Ricard Raquer, Joan Josep Pujadas, Jaume Botey, Pilar Massana,
Frederic Martínez i Alfonso López.*

*Un agraïment especial també al Supremo Consejo del Grado 33 para la
República de Chile, el Centre d'Estudis de l'Hospitalet
i l'empresa Ambar Comunicació, SL.*

SUMARI

INTRODUCCIÓ	11
PRIMERA PART. L'EXILI I L'EMIGRACIÓ DERIVATS DE LA GUERRA CIVIL ESPANYOLA I DE LES CONDICIONS DE LA POSTGUERRA	15
1.1 CONDICIONS A L'HOSPITALET DURANT LES DÈCADES DE 1920 I 1930	
QUE EMMARQUEN I ORIGINEN L'EXILI I L'EMIGRACIÓ	17
1.1.1 ARriba LA SEGONA REPÚBLICA	19
1.1.2 LA GUERRA CIVIL	24
1.2 UNA INTRODUCCIÓ GENERAL A L'EXILI REPUBLICÀ	26
1.2.1 L'EXILI REPUBLICÀ EN EL SEU CONTEXT	29
1.2.2 LA DERROTA I LA FUGIDA: DE L'HOSPITALET A FRANÇA	33
1.2.3 LES CONDICIONS DELS EXILIATS A FRANÇA	36
1.2.4 LA MARXA A AMÈRICA	38
1.2.4.1 El cas de Mèxic	42
1.2.4.2 El cas de l'Argentina	43
1.2.4.3 El cas de la República Dominicana	45
1.2.4.4 El cas de Xile	46
1.2.4.5 El cas de Veneçuela	48
1.2.4.6 D'altres països: l'Equador, el Brasil, els Estats Units	48
SEGONA PART. CASOS ESPECÍFICS	51
2.1 L'EXILI POLÍTIC I SINDICAL	53
2.1.1 ALFONS LÓPEZ CAMACHO, NODRIDOR DE L'INTEL·LECTE	77
2.1.1.1 Exili a França, la República Dominicana i Mèxic	79
2.1.2 LA DOBLE VIDA D'AMADEU LLORENS FERRAN	84
2.1.2.1 La Guerra i l'exili	85
2.1.2.2 Dues famílies paral·leles	86
2.1.3 LAUREÀ LORCA LÓPEZ O EL PREU DE L'EXILI	88
2.1.4 ENRIC PLAYAN TERSOL, ÀLIES 'JULIO ROMA'	90
2.1.4.1 Cap a l'exili	93
2.1.4.2 Una nova vida a Mèxic	95
2.1.4.3 Adaptació i dificultats	96
2.2 L'EXILI MILITAR	101
2.2.1 ELS GERMANS DAVID I RAMON FIRMAS GIL	104
2.2.1.1 Participació a la Guerra Civil i posterior exili	104

2.2.1.2 L'arribada de David Firms a Xile	106
2.2.1.3 La vida a Xile	107
2.2.1.4 La trajectòria de David Firms a la maçoneria xilena	110
2.2.2 JAUME ISERN RABASCALL, DE LA FACULTAT DE MEDICINA AL FRONT DE GUERRA I A L'EXILI	111
2.3 L'EXILI DELS CIUTADANS	114
2.3.1 MESTRES A L'EXILI AMERICÀ	116
2.3.2 LA FAMÍLIA OCAÑA, SEVERINO CAMPOS I VICENÇ MARCET	120
2.3.2.1 Primer exili a França i retorn a la Catalunya republicana	121
2.3.2.2 Segon exili a França	124
2.3.2.3 La vida continua a Amèrica	126
2.3.2.4 La trajectòria de Severino Campos	128
2.3.3 LA PERIPÈCIA VITAL DE MARÍA GARCÍA TORRECILLAS	131
2.3.3.1 L'exili a França	133
2.3.3.2 L'exili a Mèxic	137
2.4 L'EXILI INFANTIL	142
2.4.1 AGUSTÍ GARULO (LÓPEZ) PUJOL I ANTONI LÓPEZ PUJOL, NENS DE MORÈLIA	146
2.4.1.1 La gènesi de l'expedició	146
2.4.1.2 La sortida i el viatge	150
2.4.1.3 Els anys mexicans (I): Morèlia	153
2.4.1.4 Els anys mexicans (II): la travessa pel país	157
2.4.1.5 La separació i el retorn a Espanya	161
2.4.1.6 Les conseqüències d'una decisió	164
2.5 MIGRACIONS PER CAUSES POLÍTICO-ECONÒMIQUES	169
2.5.1 EL DISSORTAT CAS DE JÚLIA GÓMEZ DOMÍNGUEZ	170
2.5.2 L'ÚLTIM DELS GERMANS VIVES CAMPOS	171
2.5.3 EL MATRIMONI MATEU-ROFES	172
2.5.4 ELS GERMANS FRANGIONI	173
2.5.5 LA FAMÍLIA BALLESTER-SÁEZ	176
2.5.6 JOAN AYMERICH I MARIA RIGAU	177
2.5.7 LA FAMÍLIA PÉREZ-ALARCÓN I LA TOMBA 493	178
2.5.8 PILAR DIEGO, UNA ANARQUISTA ARGENTINA AMB UN FALANGISTA ESPANYOL	181
2.5.9 JOAN MASMITJÀ, UNA VIDA AL VOLTANT DEL CICLISME A UNA BANDA I L'ALTRA DE L'ATLÀNTIC	186
2.5.10 ELS GERMANS PEIRÓ ARIZA, DE LA PRESÓ A L'ARGENTINA	188
2.5.11 ELS EMIGRANTS AL BRASIL	188
2.6 CASOS NO CONFIRMATS	195
2.7 CONCLUSIONS	197

NOTES	201
BIBLIOGRAFIA	225
ENTREVISTES I CONTACTES	227
ARXIU CONSULTATS	228
BASES DE DADES I PROCEDENCIA DE LES FOTOGRAFÍES	229
ANNEX 1	231
ANNEX 2	241

“Mis difuntos, imagínate, son todos los antepasados que recuerdo (muy pocos) y todos los que no puedo recordar (la inmensidad). Soy quien soy –y tú eres quien eres– gracias a ellos”

Carlos Fuentes (1928-2012), escriptor mexicà

INTRODUCCIÓ

En el decurs de les meves anteriors investigacions relacionades amb temes de la història de l'Hospitalet durant el segle xx, em vaig anar trobant de tant en tant dades que em situaven alguns hospitalencs a països d'Amèrica en una forquilla de dates situades entre les dècades de 1920 i 1950, però la majoria després de la derrota republicana a la Guerra Civil (1939). Jo sabia també que una bona part dels regidors que havien format part del Consistori durant la Guerra Civil s'havien exiliat, i que alguns havien anat a parar a aquells països. En el decurs de la investigació que vaig fer, juntament amb l'historiador Josep Ribas, sobre els deportats de l'Hospitalet als camps nazis¹, vaig repassar els fulls del padró municipal corresponent al 1940, en total 26 volums de gran format, i vaig trobar-hi diverses anotacions que situaven alguns veïns a l'altra banda de l'oceà Atlàntic. Això em va fer pensar que era símptoma d'un més que probable exili. De seguida vaig entreveure el tema d'una investigació fascinant, un tema sobre el qual no hi havia gaire informació a la historiografia de l'Hospitalet. Sempre apunto mentalment aquests filons que després em poden donar peu a descobrir recerques ben productives.

Han passat set anys des de la publicació d'aquella investigació sobre els deportats als camps nazis. Des d'aleshores moltes coses han canviat en la meua vida personal i, en part, han influït sobre el model d'investigació que he hagut de plantejar. Al final de 2010, em vaig decidir a estirar d'aquell fil que llavors havia deixat pendent. Hi havia en el meu projecte una dificultat inicial, que esmentaré perquè condicionava d'entrada el tipus d'investigació que podia arribar a plantejar-me: la llunyania geogràfica a una part important de les fonts personals i de la informació. Si aquelles persones o els seus descendents no havien tornat a Catalunya, jo no podria anar on fossin per investigar sobre el terreny. També els arxius de la immigració d'aquells països de l'Amèrica Central i del Sud que havien acollit exiliats es trobaven, en principi, fora del meu abast. Quina mena d'investigació, doncs, em podia plantejar amb aquest gran condicionant inicial?

Després de donar-hi moltes voltes i de mesos de prova, vaig arribar a la conclusió que hi havia una forma possible d'abordar el tema d'investigació: fer-ho a distància amb l'eina de comunicació més poderosa que hi ha actualment a l'abast, Internet. Bé, d'entrada vaig vacil·lar perquè pensava que una investigació històrica d'aquest tipus potser no es podia sostenir. Pesava sobre aquesta sensació tant la possibilitat que no trobés prou informació per aquest mitjà com una idea més difusa que em feia sentir com si la xarxa no pogués ser un instrument d'investigació

prou rigorós i acceptable des d'un punt de vista científic. Vaig estar valorant molt les possibilitats i les opcions que li veia al projecte. Vaig afegir d'altres arguments, com per exemple que ja tenia mínimament documentats almenys un parell de casos; que podia també recórrer a l'abundant bibliografia que hi ha sobre el tema de l'exili, sobre els esdeveniments de la dècada de 1930 i sobre la Guerra Civil a l'Hospitalet; o l'experiència positiva d'haver utilitzat Internet en les anteriors investigacions, malgrat que no fos llavors l'instrument principal de la recerca com suposava que ho seria ara... No ho acabava de veure clar, però tot i això vaig seguir endavant.

Vaig decidir donar-me un temps per intentar-ho. La idea inicial va ser provar i veure què podia trobar per mitjà de la xarxa sobre el tema. Disposava de la llista inicial de noms que havia aconseguit per mitjà del padró del 1940, dades sobre alguns casos més que m'havien arribat d'aquí i d'allà, i la sensació que la informació que hi pogués trobar no es mouria de la xarxa, per tant, que no tenia pressa.

Del primer que em vaig adonar, poc temps després de començar a dedicar-hi hores, és que les possibilitats de la xarxa com a font d'informació en aquesta mena de temes històrics havien evolucionat molt en només un parell d'anys. Vaig trobar moltes bases de dades en línia que un o dos anys enrere no eren accessibles. Bases de dades que moltes vegades donen accés directe als documents, o en altres casos permeten demanar-ne una còpia. És el cas, sobretot, de les que ha posat a l'abast dels investigadors el Ministeri de Cultura, però també de moltes hemeroteques, especialment de diaris com *La Vanguardia* o *ABC*, amb cercadors limitats però de text complet. A la banda dels països de l'Amèrica del Sud, la veritat és que en qüestió de bases de dades la situació és més limitada, però tot i això també n'he trobat algunes, en especial en els casos de l'Argentina, el Brasil, Mèxic o els Estats Units. Tot plegat, els primers resultats no es van fer esperar i de seguida vaig trobar noms i cognoms, informacions, pistes i... contactes. Per tant, i quasi sense adonar-me'n, vaig seguir endavant fins que vaig creuar un punt de no retorn en la investigació.

Arribem ara al segon pilar del llibre, com relacionar-me amb gent que estava a milers de quilòmetres de distància, és a dir, com substituir uns contactes que aquí haurien estat entrevistes cara a cara i senzilles trucades telefòniques. De nou la resposta podia estar a la xarxa: el correu electrònic. No podia permetre'm el luxe d'establir contactes per telèfon amb un munt de llargues i costoses trucades internacionals i en horaris ben diferents dels d'aquí. No era operatiu (tot i que al final he arribat a fer-ne alguna). Per descomptat que tampoc m'hi podia desplaçar. Només quedava el correu ordinari o el correu electrònic. Era més fàcil i ràpid fer-ho per mitjà del correu electrònic. A més, és molt més senzill trobar una adreça de correu electrònic que no pas una adreça postal, com ja havia comprovat. Vaig pensar que, una vegada estava segur que la xarxa servia per trobar dades, ara havia de provar també si la gent estava disposada a col·laborar d'aquella manera amb el meu projecte.

Calia ser conscient que la manera d'adreçar-se a un desconegut per tal de demanar-li informació i documents sobre qüestions familiars havia de ser del tot respectuosa, clara i concreta. S'havia d'explicar bé qui era jo, què estava fent i com em podien ajudar. A mesura que anava fent contactes així, també m'adonava de petits recursos que podia emprar per continuar 'nodrint' la relació, com per exemple, l'enviament de documents que jo trobava aquí relacionats amb la per-

sona de l'altra banda (amb el familiar pel qual m'interessava), o la fragmentació de les demandes en més d'un correu. És clar que mai no saps com podrà reaccionar el teu interlocutor quan apareixes a la seva bústia i li demanes informació personal o familiar, ni tan sols utilitzant el llenguatge més educat possible tens garantia que les circumstàncies, la disposició de temps de l'altra persona o mil factors més li permetin atendre't.

Val a dir, però, que els resultats, al final, han estat ben sorprenents. La taxa d'èxit en les gestions per mitjà del correu electrònic ha estat molt alta. Cap de les persones de les que he requerit la seva atenció ha deixat de respondre. Aquella primera resposta ja aportava una confirmació que, efectivament, el seu familiar s'havia exiliat, i de vegades alguna dada més. Només quatre d'aquestes persones que van fer aquest primer pas de respondre, després es van fer fonedisses i no en vaig saber res més. En dos d'aquests casos vaig poder trobar la informació per unes altres fonts. De fet, la quantitat d'informació i de materials (fotografies i documents) que m'ha arribat per mitjà del correu electrònic ha estat important. Cal advertir immediatament, però, que el sistema també té les seves limitacions. Per exemple, amb la gent més gran, per a qui en alguns casos escanejar una fotografia resulta impossible i, per tant, mai te la podrà proporcionar. Malgrat tot, el balanç global ha estat altament gratificant, amb contactes molt agradables que, fins i tot, han culminat amb tres visites a l'Hospitalet, dues procedents de l'Argentina i una des de Mèxic, persones amb les quals vaig poder parlar a aquesta banda de l'Atlàntic.

Una altra part de la investigació, doncs, està basada en contactes directes fets a Catalunya. Algun exiliat retornat i sobretot familiars que viuen a Catalunya d'aquells exiliats que no van tornar han estat fonts molt importants a les quals he pogut accedir directament pels mètodes més 'tradicionals' de l'entrevista cara a cara o bé del contacte telefònic.

Sóc conscient que una recerca d'aquest tipus no esgota les fonts ni la informació que es podria trobar sobre les persones entorn de les quals s'ha realitzat l'estudi. De fet això succeeix en qualsevol investigació històrica o periodística ja que sempre hi ha la possibilitat d'aconseguir noves fonts que ampliïn i, fins i tot, donin nous punts de vista o nous enfocaments al tema investigat. Però en aquest cas és clar que hi ha fonts a què no puc accedir perquè estan fora del meu abast d'acció per culpa de la distància, i que amb les dades que contenen aquesta investigació també seria bastant més completa. Tot i això, cal mirar-ho des d'un altre punt de vista: sobre aquest tema teníem molt poca informació i ara, després d'aquesta recerca, n'hi ha força més.

Aquest es un bon punt de partida de cara a futures investigacions sobre exiliats polítics i emigrats econòmics de l'Hospitalet durant la postguerra civil i el franquisme. Cal ser, però, realistes. La historiografia local no disposa de nombrosos mitjans i no serà pas fàcil que algú, en el futur, pugui accedir a les fonts que a milers de quilòmetres jo no he pogut consultar per continuar aquesta recerca allà on jo la vaig deixar. Més fàcil sembla que algú completi el panorama amb un estudi sobre l'emigració econòmica durant el franquisme a partir de la dècada de 1950. Però en tot cas, tot resta obert...

Vull agrair la seva confiança a tots els qui han col·laborat amb aquesta investigació, especialment als qui, des de la distància, han accedit a prestar el seu testimoni i el seu arxiu personal per a la confecció d'aquest llibre (els podeu trobar citats a l'apartat de les fonts consultades).

També haig d'agrair el suport sempre present del Centre d'Estudis de L'Hospitalet i, en especial, la supervisió i les aportacions que va fer Joan Camós a la primera versió del text. També les historiadores Dolors Marín i Dolores Pla m'han aportat informacions d'interès que agraeixo, així com les aportacions desinteressades de Sebastián Jans i Guillermo Lizana des de Xile. I no puc oblidar la feina de moltes persones en els diferents arxius consultats. A tots ells és de justícia agrair-los el seu esforç, però vull destacar en especial l'ajuda de la Pepa Prieto a l'Arxiu Municipal de L'Hospitalet.

Enric Gil Meseguer
L'Hospitalet, 2014

PRIMERA PART

**L'EXILI I L'EMIGRACIÓ DERIVATS DE LA GUERRA CIVIL ESPANYOLA
I DE LES CONDICIONS DE LA POSTGUERRA**

1.1 CONDICIONS A L'HOSPITALET DURANT LES DÈCADES DE 1920 I 1930 QUE EM-MARQUEN I ORIGINEN L'EXILI I L'EMIGRACIÓ

Per entendre algunes de les coses que exposaré en la segona part d'aquest estudi, referida als casos particulars d'exiliats i emigrats de l'Hospitalet, cal explicar primer alguns fets que van marcar les seves trajectòries vitals i les de molts altres hospitalencs i catalans bàsicament durant els anys vint i trenta del segle passat, i més especialment durant la Segona República i la Guerra Civil Espanyola. Posant en context alguns esdeveniments claus en la història espanyola, catalana i de l'Hospitalet d'aquells anys entendrem millor els casos particulars.

Malgrat que en els darrers trenta anys la historiografia sobre l'Hospitalet afortunadament ha donat lloc a un bon nombre d'estudis i investigacions, el cert és que el llibre que sobre l'etapa republicana va publicar Joan Camós l'any 1986 continua sent la base en molts aspectes per explicar aquells turbulents anys de la nostra història. També l'obra col·lectiva sobre la història de l'Hospitalet editada una dècada després pel Centre d'Estudis de L'Hospitalet ens dona una visió més general d'aquells anys.²

L'any 1930, l'Hospitalet de Llobregat supera ja els 37.000 habitants, després de dues dècades de gran creixement de població a causa, en gran part, de la immigració. Un espectacular creixement que es fa ben palès especialment en la dècada del 1920 quan la població arriba a taxes de creixement que suposen, fins i tot, doblar el nombre d'habitants en cinc anys (període 1921-1925) i triplicar-lo durant aquesta dècada: l'Hospitalet passa de tenir poc més de 12.000 habitants als 37.000 de què parlàvem abans. A les portes de Barcelona, en aquests anys l'Hospitalet atreu població i perd territori (a favor de la Ciutat Comtal). Són els anys en què Barcelona construeix el Metro i les infraestructures de l'Exposició Universal del 1929.

Aquesta explosió demogràfica, però, no només s'explica per les obres de Barcelona. També l'Hospitalet en la dècada del 1910 havia conegut una forta embranzida industrial. Algunes fàbriques que van començar al final del segle XIX amplien ara les seves instal·lacions, i d'altres de noves arriben i se situen en els molts terrenys lliures que encara té el terme municipal. La Primera Guerra Mundial, amb la demanda que va comportar, ajudà en aquest sentit. El tèxtil, el vidre i les bòbiles foren els sectors més dinàmics.

En aquests anys l'Hospitalet es defineix com una ciutat d'immigració i participa d'una tendència clara que té lloc a tota la conurbació barcelonina, però amb una proporció que podem dir que és molt més marcada. El 44,6% dels habitants de l'Hospitalet l'any 1930 eren nascuts fora de Catalunya, i això combinat amb la condició de nouvinguts explica gran part de la conflictivitat cultural que hi sorgí durant la Segona República. L'alt índex de creixement vegetatiu de l'Hospi-

talet en aquestes dècades inicials del segle xx correspon, en bona part, a l'arribada d'immigrants i al seu alt índex de natalitat. Aquesta immigració procedia especialment de Múrcia, Almeria, el País Valencià i en menor mesura de l'Aragó, però també estava relacionada amb l'alta mobilitat i la permeabilitat dels ciutadans de la ciutat de Barcelona i també de la resta de Catalunya.

La ciutat en aquell moment està dividida físicament en tres zones, formades pels barris més històrics de l'Hospitalet (Centre-Sant Josep, Santa Eulàlia i Collblanc-laTorrassa), més una quarta integrada per població dispersa entre la zona agrícola de la Marina i nous nuclis de població que van apareixent, com les cases d'en Pelegrí, la zona de Sanfeliu, la de la Florida o la de Pubilla Casas. Són zones sense un continu urbà que les connecti, fet que afavoreix encara més les desigualtats.

Cal assenyalar, a més, que la zona de la ciutat on hi havia més gent d'origen immigrant eren els barris de Collblanc i la Torrassa, enfront del Centre on hi havia l'Ajuntament i el nucli de poder social i polític per excel·lència de la petita burgesia local, la menestralia i la pagesia. Al Centre precisament, un terç dels veïns encara havia nascut a la ciutat (i dos terços a Catalunya). Entre els seus habitants hi havia també un nucli de classe obrera bàsicament autòctona. També la zona de la Marina presentava aquest perfil marcadament autòcton, però la importància numèrica era inferior respecte al Centre i l'incipient Sant Josep. Finalment, Santa Eulàlia presentava un terme mig entre els altres barris a tocar de Barcelona i el nucli de poder que representava el Centre.

Pel que fa a l'evolució política i social al llarg de la segona i la tercera dècades del segle xx, cal tenir clars els tres períodes bàsics que marquen la història espanyola i catalana: la Dictadura de Primo de Rivera (1923-1930), la Segona República (1931-1939) que inclou la Guerra Civil (1936-1939), i l'interregne entre una i altra de l'anomenada 'dictablanda' del general Berenguer i de l'almirall Aznar (1930-1931) com a perllongament agònic del regnat d'Alfons XIII.

A l'Hospitalet, el període previ al cop d'estat de Primo de Rivera de 1923 va estar marcat per la preeminència dels homes de la Lliga Regionalista (partit catalanista i conservador) que durant gran part de la dècada del 1910 van ostentar l'alcaldia (Pau Prats i Riera, Francesc Marcé i Codina, i Just Oliveras i Prats). Tot i això, el republicanisme va anar agafant embranzida i importància, sobretot des de 1907, any en què els republicans radicals tingueren seu a l'Hospitalet. Dos dels seus membres van arribar a presidir l'alcaldia durant poc més de dos anys i mig en total (Josep Rius i Casanovas i Josep Muntané i Almirall). L'any 1916 els republicans aconseguiren 7 dels 14 regidors que integraven l'Ajuntament. Mentre, a Catalunya la Lliga Regionalista vivia els seus anys daurats, amb l'aplicació d'una política autonomista per part de l'Estat i amb la consecució de la Mancomunitat de Catalunya l'any 1913. La crisi social i econòmica vinculada a la Primera Guerra Mundial (1914-1918), el pistolerisme, el desastre del Marroc i la descomposició de la vida política espanyola van fer fracassar el projecte que defensava la Lliga d'una autonomia integral per a Catalunya i d'una regeneració d'Espanya. En aquest context arribà el cop d'estat del 1923, amb la supressió parcial de la Constitució i la marginació dels partits polítics, on cal destacar, però, una certa col·laboració de la Lliga amb el colpista, el capità general de Catalunya Miguel Primo de Rivera, sobretot al principi.

Els ajuntaments van ser suspesos i a l'Hospitalet fins al 1930 l'alcaldia va passar a mans de Tomás Giménez Bernabé, propietari d'una serradora de marbre i un dels màxims contribuents de la ciutat. Fou el màxim representant del partit primoriverista Unión Patriótica. Les eleccions municipals van passar a ser una farsa dirimida entre els contribuents hospitalencs més destacats. El mandat de Tomás Giménez ha passat a la història caracteritzat pels seus deliris de grandesa, amb festes, homenatges i guardons de tot tipus per al seu lluïment. Els deutes que generà el seu mandat els van heretar els posteriors ajuntaments republicans. En el seu haver cal destacar les importants obres d'infraestructures que es van fer en aquells sis anys (clavegueram o empedrat de carrers) i l'obtenció del títol de ciutat per a l'Hospitalet (desembre del 1925).

La caiguda del Dictador, amb l'adveniment del període pseudoconstitucionalista Berenguer-Aznar, va suposar també la fi del mandat de Tomás Giménez. Els ajuntaments es van renovar només parcialment i de nou van entrar al Consistori els homes de la Lliga Regionalista i de la Unió Republicana. Un d'aquests vells republicans, Josep Jordà i Pons, va ocupar l'alcaldia però el Govern Civil va imposar ràpidament el conservador Just Oliveras.

Al carrer, mentrestant, durant tota la dècada dels anys vint i principis dels trenta, la vida dels treballadors i les treballadores transcorria entre la duresa de les normes i les condicions laborals, les conseqüències de la crisi mundial del 1929, l'organització del moviment obrer i la lenta però progressiva consolidació dels sindicats –especialment dels anarquistes– tot i la important repressió policial.

En aquestes circumstàncies arriba el primer dels esdeveniments que caldrà tenir present en les següents pàgines perquè marcarà la biografia de bona part dels protagonistes d'aquesta investigació: la proclamació de la Segona República el 14 d'abril de 1931. Una proclamació que arribarà precedida per la contundent victòria de les forces d'esquerres i republicanes en les eleccions municipals celebrades dos dies abans i plantejades com un test per a la monarquia.

1.1.1 ARRIBA LA SEGONA REPÚBLICA

El 14 d'abril es van conèixer els resultats d'aquelles eleccions i la victòria de les candidatures republicanes en gairebé totes les grans ciutats. A l'Hospitalet, la candidatura unida de les forces republicanes, d'esquerra i catalanistes, aplegades en una Unió Republicana, va ser aclaparadora enfront de la conservadora Lliga Regionalista. La successió dels fets revela la participació activa de la gent en aquest esdeveniment històric. Cap al migdia, al local de la Unió Republicana situat al carrer de Rosend Arús del barri del Centre, es comentava que a Barcelona s'havia proclamat la República. Barcelona era la referència, el centre de decisió política, i en aquells anys en què la televisió no existia, la ràdio era incipient i el telèfon escàs, controlable i immòbil, la millor manera de comprovar els fets era anant tu mateix al lloc on havien esdevingut. Aquesta lògica la trobarem sovint en aquest tipus d'esdeveniments. Així, aquell migdia un cotxe va sortir del Centre cap a Barcelona per tal de confirmar la notícia. En arribar a la tinença d'alcaldia d'Hostafrancs, ja van veure que onejava la bandera republicana i se'n van tornar amb la nova.

Immediatament, a l'Ajuntament de l'Hospitalet, es va constituir el Comitè Revolucionari, presidit pel vell Francesc Muntané. A les quatre de la tarda, el fins aleshores alcalde Just Oliveras feia el traspàs de poders al Comitè, que es convertí en govern provisional de la ciutat. Es desarmà el Sometent, cos auxiliar d'ordre públic de caràcter conservador que col·laborava amb les autoritats, sovint amb més simpaties per les classes acomodades que no pas pels obrers. S'intentava evitar així qualsevol intent de reacció o actitud hostil per part dels sectors més conservadors. A les cinc de la tarda, les banderes catalana i republicana ja presidien l'edifici municipal. La resta del dia va ser una festa, amb discursos i gent de tots els barris de la ciutat que s'aplegava a la plaça de l'Ajuntament. Dos dies després es constituïa el nou Govern municipal de manera oficial, amb 17 regidors de la Unió Republicana i 11 de la Lliga Regionalista. Les forces anarcosindicalistes es mantingueren encara a distància de tot això.

La Unió Republicana era, a l'Hospitalet, un front de partits bàsicament antimonàrquics i aviat sortiren els conflictes interns, divisions dins dels partits, alguns afers econòmics foscos i diferenciacions entre les opcions polítiques que hi estaven integrades. Una de les notes destacades en aquest procés fou la implantació d'Esquerra Republicana de Catalunya (ERC), partit fundat el març del 1931 a partir sobretot de dues forces prèvies, el Partit Republicà Català de Lluís Companys i Estat Català de Francesc Macià. Un dels afers econòmics foscos que comentava, precisament tindrà a veure amb un regidor d'ERC, Joan Segarra, que fou expulsat i acabaria, com veurem en la segona part, a l'exili mexicà.

El panorama polític municipal va fluctuar en funció d'aquestes contradiccions i així, l'any 1933 el govern de l'Ajuntament registrava una composició diferent, amb 7 regidors del nou partit majoritari a Catalunya, ERC, encapçalats per Ramon Frontera; 2 regidors del Partit Nacionalista Republicà d'Esquerra (separats d'ERC l'octubre d'aquell any), un dels quals era el doctor Carles Martí Feded, i 3 representants de la històrica Unió Republicana Federal, un dels quals era Josep Muntané. Sota la presidència de Muntané, aquest grup de dotze regidors va governar la ciutat fins al gener del 1934. A l'oposició hi tenien un grup dividit en diverses minories, entre les quals sobresortia la de la Lliga Regionalista de Catalunya, amb 11 integrants, la majoria propietaris agraris, industrials, comerciants, contractistes d'obres o propietaris immobiliaris.

En el període que va del 1931 al 1934 Catalunya i Espanya van viure uns notables canvis que repercutiren en la vida quotidiana. En primer lloc, òbviament, canvis de tipus polític com la recuperació de la Generalitat de Catalunya el mateix 1931, la separació entre Església i Estat, l'aprovació de l'Estatut de Núria (1931), les eleccions al Parlament de Catalunya (novembre del 1931) o les eleccions generals del novembre del 1933 que donaren la victòria a les dretes. Uns canvis que coincidiren amb temps difícils de crisi econòmica que van provocar enfrontaments socials arreu d'Espanya amb un fort protagonisme anarcosindicalista. Parlo de la revolta a l'Alt Llobregat el gener del 1932; els fets de Casas Viejas, i les revoltes anarquistes del desembre del 1932 i del gener del 1933, que tindrien una importantíssima repercussió a l'Hospitalet i en les quals participaren alguns dels protagonistes d'aquesta investigació.

La vida quotidiana a l'Hospitalet, en aquests anys, se centrava en altres qüestions, com els aiguats i les inundacions que patia periòdicament la ciutat, problemes sanitaris derivats dels es-

combriaires a Santa Eulàlia i Collblanc, els robatoris de verdures als camps de la Marina, el dèficit de places a les escoles, i, sobretot, la crisi social i econòmica, lligada a conseqüències directes com l'atur, els desnonaments per l'impagament dels lloguers i les reivindicacions populars derivades de totes aquestes problemàtiques. El Consistori republicà no podia fer gran cosa en aquests assumptes. Intentà establir plans d'ocupació, però com que no tenia dotació per a grans obres públiques no donà a l'abast; es van crear vint noves escoles, però foren insuficients a causa del fort creixement demogràfic del moment, fins i tot comptant també amb els centres propis creats per entitats i organitzacions polítiques.

Aquests anys també es caracteritzaren a l'Hospitalet per la duresa de les relacions laborals. La influència de la CNT es va anar estenent fins a ser la força majoritària entre els treballadors hospitalencs. També la UGT hi tenia un cert pes, però molt inferior al del sindicat anarquista. La pressió per aconseguir salaris més justos, els moments de crisi econòmica internacional i l'atur creixent foren els elements que desencadenaren a l'Hospitalet una important dinàmica de conflictivitat, amb vagues i tancaments empresarials, com el de Can Trinxet que va deixar 1.200 treballadors al carrer el novembre del 1932. Les detencions i els enfrontaments, en especial després de revoltes i fets conflictius puntuals com els que he esmentat anteriorment, estaven a l'ordre del dia. Eren habituals els atemptats contra els patrons i els representants del poder, amb petards, pots de metralla o ampolles inflamables.

L'alternativa revolucionària promoguda aquests anys per la CNT-FAI per acabar amb qualsevol mena d'explotació i instaurar el comunisme llibertari tingué un fort ressò a l'Hospitalet. Ja al principi de gener de 1933 es va secundar al Baix Llobregat i a l'Hospitalet una insurrecció general, seguida per una important repressió i força detencions. El triomf de les dretes en les eleccions generals de novembre del 1933 va accelerar aquest procés revolucionari, que tingué forta incidència a l'Aragó i a la Rioja, mentre que a Catalunya l'Hospitalet seria de nou el focus d'aquesta radicalització durant quatre dies, del 8 al 12 de desembre de 1933, quan la ciutat va ser presa pels revolucionaris dins de l'intent de proclamar el comunisme llibertari a escala nacional. Els anarquistes van deixar a les fosques la ciutat la nit del dia 8 després de fer esclatar uns petards a la central elèctrica de la Torrassa, i van aixecar barricades en els diferents barris de la ciutat, però especialment a Collblanc i la Torrassa, on es feren forts tot impedit l'entrada de les forces de l'ordre durant quatre dies. Fins el 12 de desembre no es va poder ocupar militarment la ciutat. Es van fer escorcolls per les cases, els camps i les clavegueres en busca d'armes, explosius i bombes, i es van practicar un centenar llarg de detencions. També es van clausurar el local del Sindicat Únic i l'Escola Racionalista Ferrer i Guàrdia, que aleshores dirigia Josep Xena.

Una altra conseqüència d'aquests fets revolucionaris va ser el triomf del centre-dreta en les eleccions municipals ajornades fins al 14 de gener de 1934. La CEDA s'imposà a Espanya mentre que a l'Hospitalet la Lliga Regionalista, com a reacció als esdeveniments violents viscuts, treia el seu millor resultat de tot el període, malgrat que només va aconseguir imposar-se al barri del Centre i que la victòria global va ser per a les esquerres. A l'Hospitalet, l'abstenció també va ser molt important (63,1%). Automàticament, la llista guanyadora s'adjudicava 16 regidors, dels quals

13 eren d'ERC, encapçalats per Ramon Frontera i amb la primera dona regidora de la història a la ciutat, Justa Goicoechea; 2 del Partit Nacionalista d'Esquerra, Carles Martí Feded i Josep Maria Bassas, i 1 del Partit Demòcrata Federal, Josep Orriols. Una bona part d'aquests regidors acabaria a l'exili cinc anys després. La Lliga Regionalista va ocupar les altres vuit regidories, amb Just Oliveras al capdavant de nou.

La ciutat anava creixent a un ritme impensable anys enrere i amb problemes greus d'infraestructures, amb tres línies de vies fèrries que la travessaven pel mig però amb comunicacions escasses per a una societat que cada vegada més es relacionava amb Barcelona. Es van posar algunes solucions a aquests temes. Com a exemples trobem l'arribada del metro a Santa Eulàlia l'any 1932, o la unió mitjançant el pont d'en Jordà l'any 1935 dels barris de Santa Eulàlia i la Torrassa, separats pel desnivell i per la via del tren. Les comunicacions amb les poblacions dels voltants es cobrien amb els ferrocarrils (línies de Vilafranca, Vilanova i també el carrilet), el metro fins a Santa Eulàlia i també els autobusos Oliveras, propietat de Just Oliveras. Però les solucions anaven molt per darrere de la realitat i del creixement. Així, per exemple, l'arribada del metro al Centre ja estava planificada el 1934, però trigaria cinquanta anys a fer-se realitat...

La crisi econòmica seguia colpint la ciutadania. Si el 1932 les fonts municipals citen 1.500 famílies sense cap jornal, tres anys després les xifres augmenten fins a les 2.025 famílies. El sindicat UGT comença també a tenir en aquests anys certa influència entre els obrers de la ciutat, especialment en alguns sectors, com és el cas de la refineria CAMPSA, situada al terme municipal de Cornellà però a tocar del barri del Centre. Tot i això, el pes de la CNT continuà sent molt destacat en qüestions sindicals, i especialment hegemònic en sectors com les bòbiles, la metal·lúrgia i el tèxtil, els més dinàmics de la indústria hospitalenca.

Les vagues seguiren molt presents en la vida quotidiana. Cal destacar la dels Ferrocarrils Catalans el febrer del 1934 i, a primers de maig, la vaga general a Saragossa que tingué un fort ressò a l'Hospitalet perquè la ciutat va quedar paraitzada per tal de fer-se càrrec de manera solidària dels fills dels vaguistes de l'Aragó.

Els conflictes polítics prengueren en aquests anys dimensions més greus. En l'àmbit local, el problema religiós provocà picabaralles constants amb els rectors de les parròquies. Però, sens dubte, el moment més àlgid previ a l'esclat de la guerra va succeir l'octubre del 1934. Parlo de la Revolució d'Astúries i, a Catalunya, dels anomenats Fets d'Octubre que de nou van tenir un fort impacte a l'Hospitalet. L'entrada de tres ministres de la CEDA al Govern va ser el detonant general a Espanya ja que aquest fet va ser interpretat com un cop de mà donat pel feixisme contra la República, de manera paral·lela a tot el que estava succeint a Europa. A Catalunya, però, va prendre un matís diferenciat de la resta ja que el Govern de la Generalitat va encapçalar els fets del dia 6 d'octubre. El president Companys va proclamar aquell dia la República Catalana dins d'una inexistent República Federal Espanyola. Companys comptava només amb els Mossos d'Esquadra del conseller de Governació, Josep Dencàs, per defensar la seva postura i, per tant, depenia de l'exèrcit i, sobretot, de la resposta popular a la crida del president.

L'assalt de l'aeronàutica, afer conegut també com 'els fets de l'Hospitalet', se situa en aquest darrer àmbit. A la nit, el diputat de la circumscripció, Josep Tomàs i Piera, va arribar a

l'Hospitalet amb instruccions per a la mobilització popular. El seu cotxe i dos camions-jardinera van sortir de la plaça de l'Ajuntament amb armes, municions i veïns en direcció al Palau de la Generalitat per tal de defensar-lo. Per evitar passar per la plaça d'Espanya, on el moviment de tropes era força notori, van decidir tirar cap a la carretera del Morrot, per la banda del mar. En aquest camí hi havia un quarter de l'arma d'aviació, amb seu al port de Barcelona i amb alguns hidroavions com a dotació. En arribar-hi la comitiva, es va produir una confusió i van ser rebuts a trets. El primer camió va quedar bloquejat i va tenir lloc un petit enfrontament. Van morir tres veïns mentre que uns altres es van poder escapar. Finalment, però, es van produir setze detencions i quinze d'aquests veïns estarien a la presó fins que el febrer del 1936 el Front Popular va guanyar les eleccions (el setzè veí es va poder fer escàpol de l'hospital). Entre els empresonats hi havia alguns regidors i l'alcalde Ramon Frontera.

La proclama de Companys va fracassar. La Generalitat va ser suspesa temporalment, es va decretar la llei marcial i, a l'Hospitalet, l'Ajuntament va ser ocupat pels militars. El comandant del quarter de la Remunta, Alfredo Martín Vázquez, va presidir el nou Consistori i amb ell només s'hi va solidaritzar el Partit Republicà Radical (PRR). Fins al maig del 1935 la política municipal va ser dirigida des del quarter, i després es va formar un equip de govern amb regidors només del PRR i d'Acció Popular Catalana (una versió catalana de la CEDA sorgit d'una escissió de la Lliga). La CNT va tenir els locals clausurats fins al gener del 1936.

La situació de la població es va anar agreujant, amb nous tancaments de fàbriques amb caràcter definitiu o temporal (Can Trinxet o Cosme Toda). No seria fins al desembre del 1935 quan la vida política es va començar a normalitzar, amb la reobertura dels locals dels partits de cara a les eleccions generals que s'havien de celebrar el febrer del 1936. Aquestes eleccions, preses pel poble com la recuperació de les llibertats perdudes, van donar la victòria al Front Popular, àmplia coalició d'esquerres. Durant la campanya, la CNT va tenir una àmplia activitat a l'Hospitalet mentre que ERC va coordinar gairebé tot l'esforç. Davant per davant d'aquests grups se situava l'anomenat Front d'Ordre, que reunia les forces més conservadores, la Lliga i Acció Popular Catalana. Cadascun dels dos grups titllava l'altre com la gran amenaça, per a uns de l'adveniment del feixisme, i per als altres, de la revolució.

El resultat va ser una espectacular victòria de les esquerres, amb gairebé el 76% dels vots i amb la recuperació d'una part de l'abstenció de les eleccions del 1934. Gairebé immediatament, els regidors que encara estaven presos pels Fets d'Octubre van ser autoritzats a recuperar el seu escó i alliberats de la presó. Serien rebuts de manera multitudinària a la ciutat.

L'activitat al Consistori es va reprendre i es va recuperar el tarannà habitual de la ciutat, però l'activitat municipal, lògicament, es va radicalitzar. Mentrestant, ERC es configurava a Catalunya com a partit vertebrador d'un catalanisme popular i, a l'Hospitalet, recuperava gran part dels militants escindits en els darrers anys, com Carles Martí Feced. Al davant s'hi trobà l'oposició cada vegada més forta de la CNT fins al punt que la tensió social i les vagues a Catalunya (entre elles la de la indústria metal·lúrgica, amb especial incidència a La Farga de l'Hospitalet) els van separar d'ERC. Només l'esclat de la guerra propiciaria un nou apropament entre les dues forces.

1.1.2 LA GUERRA CIVIL

La revolta dels militars que va forçar la Guerra Civil Espanyola va arribar a Catalunya i a l'Hospitalet la matinada del 19 de juliol de 1936. L'aixecament de les forces militars de Barcelona i rodalies (com les dels quarters de Lepant i la Remunta, a l'Hospitalet) van rebre la resposta de les forces de la Generalitat i de bona part de la Guàrdia Civil, però sobretot del poble. Sense la resposta popular, la Generalitat no hauria pogut doblegar els militars insurrectes i la lleialtat de la Guàrdia Civil hauria estat més que dubtosa. Molts veïns hospitalencs van participar en els xocs armats de Barcelona, a la Diagonal, el Paral·lel i les Drassanes. A l'Hospitalet la resposta popular va prendre també la forma de la crema d'esglésies i, durant les setmanes i els mesos següents, de repressió fora de la llei d'aquelles persones considerades de dretes o reaccionàries.

El 20 de juliol es va crear la versió local del Comitè de Milícies Antifeixistes, àmpliament dominat per la CNT (era presidit per un representant seu, Josep Xena) i clarament superposat al poder municipal almenys fins al 30 de setembre, en què es va constituir un nou Ajuntament d'acord amb la correlació de les forces revolucionàries. El 22 de juliol van començar a sortir cap al front les primeres columnes de voluntaris promogudes pels partits i sindicats, amb una important participació d'efectius sortits de l'Hospitalet. El dia 24, un decret de la Generalitat feia fora dels ajuntaments els regidors de la Lliga.

El procés revolucionari va posar en marxa també diferents processos de col·lectivització, tant al camp com a la indústria, i va impulsar un nou model educatiu amb la creació del comitè local de l'Escola Nova Unificada (CENU). També es van crear a la ciutat centres de proveïments, cuines populars a tots els barris o guarderies infantils en algunes indústries com la Tecla Sala, la Casa de la Maternitat, a la finca de Can Serra, i la Casa de Repòs, a Can Buxeres.

Durant el primer període (juliol-setembre del 1936) va ser la iniciativa popular, vehiculada per mitjà de la CNT i de la signatura del Comitè de Milícies Antifeixistes, la que va dirigir el procés revolucionari i va prendre les principals mesures a la ciutat segons va creure convenient. A partir del mes d'octubre, es va reorganitzar l'Ajuntament i el Comitè s'hi va integrar. Ramon Frontera, l'alcalde, va marxar a la direcció general de Beneficència i l'alcaldia va passar a mans del seu company a ERC, Francesc Martínez Alves. El nou Consistori rebia ara el nom de Consell d'Economia i Defensa, i comptava amb 9 regidors d'ERC, 9 de la CNT i 6 de la UGT.³ Al final de 1937 va entrar també el PSUC, que al final de 1936 s'estava constituint i que, en tot cas, hi participava per mitjà del sindicat afí UGT.

A partir d'aquell moment, amb la tasca de poder compartida amb les altres forces polítiques, es va entrar en una crisi permanent perquè les contradiccions sobre l'organització social i econòmica van ser cada cop més fortes i els altercats es van fer progressivament més freqüents. El xoc definitiu es va produir al final de desembre, quan la manca de queviures es va començar a agreujar. Els anarquistes, compromesos amb la col·lectivització dels béns, van decidir unilateralment expropiar els queviures emmagatzemats a les cooperatives hospitalenques El Respeto Mútuo i L'Avenç, afirmant que es tractava d'una requisita de gènere que faltava als centres de proveïment de la ciutat i que era un privilegi que només els cooperativistes en poguessin gaudir...

En definitiva, era un primer capítol de la crisi general que desembocaria en els Fets de Maig de 1937 entre la CNT i el POUM, d'una banda, i el PSUC i ERC de l'altra, o dit d'una altra manera i en versió local, entre el col·lectivisme cenetista i el cooperativisme estès des de feia anys a l'Hospitalet i a Catalunya. Arran d'aquest assumpte de les requises, els regidors d'ERC i de la UGT van presentar la seva dimissió i quatre dies més tard es formava un nou Ajuntament només amb els representants de la CNT i presidit per Josep Xena. Aquesta situació duraria fins al febrer del 1937, quan Xena i el Conseller en Cap de la Generalitat, Josep Tarradellas, van pactar el retorn de la resta de forces als seus escons, o més aviat els ho va imposar Tarradellas a tots.⁴

Francesc Martínez Alves (ERC) recuperava llavors l'alcaldia, en una escenificació de l'acord en forma de Ple municipal extraordinari. A partir d'aquí la CNT va prendre una actitud defensiva i es posava fi al període més pròpiament revolucionari que havien protagonitzat fins al moment. Tot el que havien fet fins llavors seria posat en qüestió tard o d'hora. Mentre, la guerra es deixava sentir cada vegada més a prop, primer per mitjà dels bombardeigs, més freqüents a mida que la guerra anava avançant i amb víctimes incloses, i després amb les dificultats econòmiques i de queviures, que obligaren al racionament i al tancament de les cuines populars (l'última l'agost del 1937 a Collblanc).

D'altra banda, a partir del juliol del 1937 se succeïren constantment els canvis de regidors a causa de les incorporacions al front. El mateix batlle, Francesc Martínez (ERC) va ser substituït pel seu company de partit, Rafael Domingo Recio, el 23 de desembre de 1937, i quan aquest va marxar l'abril del 1938, va ocupar el seu lloc Vicenç Fort Sancho (també d'ERC). Des del novembre del 1937 la composició del govern municipal era de 9 regidors d'ERC, 9 de la CNT i 9 del PSUC. A l'abril del 1938 entrarien també 3 regidors de la Unió de Rabassaires, en una mostra més de la regressió de la col·lectivització agrícola a la ciutat que havia comportat la creació de l'Agrícola Col·lectiva al començament de la contesa. L'abril del 1938 els 2 cenetistes que més havien incidit en l'organització econòmica de l'Hospitalet, Josep Xena i Josep Abella, també van partir cap al front.

Enmig de dificultats creixents de tota mena derivades del desenvolupament de la guerra, la derrota a la batalla de l'Ebre (juliol-novembre del 1938) va desencadenar l'ofensiva final de l'exèrcit franquista sobre Catalunya. L'última acta municipal republicana a l'Hospitalet porta data del 18 de gener de 1939. Les tropes feixistes van ocupar la ciutat el 26 de gener, tot originant la fugida de molts veïns i veïnes per por a les represàlies de l'exèrcit i les autoritats vencedores.

1.2 UNA INTRODUCCIÓ GENERAL A L'EXILI REPUBLICÀ

Cal distingir entre el vocabulari que habitualment utilitzem per parlar de moviments demogràfics entre països. S'acostuma a parlar sobretot d'*exilis* i *exiliats*, d'*emigrats* i de *migracions*, i també de *refugiats*. L'*exili* i la *migració* (que inclou els termes *emigració* i *immigració*) tenen en comú el desplaçament d'un determinat grup de població d'un territori a un altre. El punt inicial de connexió entre ambdós termes és aquest, però a partir d'aquí cal destriar l'un de l'altre a partir del motiu que origina que la gent marxi del lloc d'origen. En el cas de l'*exili*, el motiu és polític, religiós o ètnic. L'*exiliat* surt del seu territori, normalment de la seva pàtria o, en general, del seu país de residència, per escapar de la persecució que exerceix el poder, ja sigui per les seves opinions o les seves activitats polítiques i/o religioses. Busca seguretat, fins i tot per tal de salvar la vida, que podria córrer perill si la persona es quedés en el seu lloc d'origen. A més, el retorn al país d'origen es fa impossible perquè suposaria posar de nou en risc la integritat vital. L'escenari més extrem d'aquesta persecució que força haver de marxar d'un país és el de la guerra. El terme *exilio* fins al 1939 va tenir un ús molt limitat a la llengua espanyola perquè fins llavors era més freqüent parlar de *destierro*, però a partir d'aquell moment serviria precisament per designar els expulsats del territori espanyol com a conseqüència de la Guerra Civil Espanyola.⁵

En canvi, l'*emigrat* marxa normalment per motius demogràfics i/o econòmics, per tal de millorar el seu nivell de vida (que normalment és baix i, en moltes ocasions, desesperat), o simplement per garantir la pròpia supervivència. El desplaçament no és necessàriament fora de les fronteres del país, pot produir-se perfectament dins del marc estatal, una tendència clara en el cas d'Espanya diverses vegades al llarg del segle xx. També, però, les emigracions poden superar les fronteres del país d'origen en el cas que no es donin les condicions adients per poder absorbir els èxodes generats o quan en un altre país es poden aconseguir beneficis més interessants. També a Espanya s'han produït aquests èxodes econòmics cap a l'exterior; els més importants en els darrers temps, com veurem, es van donar durant bona part del franquisme, però especialment en la dècada del 1960 i al principi de la del 1970 del segle passat, fonamentalment cap a països europeus com Alemanya, França o Suïssa.

Quant als individus, les denominacions d'*exiliats* i d'*emigrants* o *immigrants* fan referència a les dues definicions d'*exili* i de *migració* que hem puntualitzat. La paraula *refugiat*, en canvi, designaria l'exiliat des del punt de vista del país d'acollida, que li dona 'refugi'. Aquest significat dona peu a aclarir un altre factor de diferenciació entre els dos tipus de desplaçaments de població. En el cas dels exiliats, normalment perden qualsevol protecció per part de l'estat d'origen, fins al punt que necessiten que les institucions del país d'acollida els emparin. Aquesta pèrdua de drets i garanties al país d'origen pot arribar a ser tan extrema que a l'exiliat se li privi la nacionalitat i passi a ser un *apàtrida*, una persona sense pàtria, un concepte sota el qual un país considera enemics determinats ciutadans i els priva per això de la seva nacionalitat. La Unió Soviètica va ser el primer país que va aplicar aquest raonament després de la revolució del 1917, i

després es van afegir l'Alemanya nazi i la Itàlia feixista. En altres casos, però, això no es produeix, l'exiliat manté la nacionalitat (aquest va ser el cas dels republicans espanyols), tot i que minvat de molts o gairebé tots els drets que té com a ciutadà d'aquell país (almenys durant els primers anys), i també pot optar amb el temps a aconseguir la nacionalitat del país que l'acull. En aquests casos, es pot donar una doble possibilitat, bé mantenir les dues pertinences, la d'origen i la d'acollida, o bé haver de triar-ne una (normalment la del país on s'ha anat a parar). Aquest fet de la nacionalitat també es pot donar en el cas dels emigrats fora del seu país, però d'entrada s'acostuma a exigir més temps de residència (tot i que en la pràctica, possiblement, trobaríem tot tipus de circumstàncies).

Tant en català com en castellà hi ha altres mots que defineixen realitats molt properes a les que estem dedicant aquestes línies, com *desterrat*, *expatriat*, *emigrat polític*, *expulsat*, *èxode*... i els corresponents verbs d'acció. Aquestes paraules, però, crec que es poden explicar en els termes dicotòmics que he plantejat aquí, amb pocs matisos i no cal, per tant, estendre's molt més. On potser sí que cal detenir-se és en un altre mot relacionat amb l'exili i que té molt a veure amb la història del segle xx, em refereixo a la paraula *diàspora*. D'origen grec, aquesta paraula ha acabat substituint tot el que prèviament era catalogat com a *migració internacional*; molts especialistes, però, encara es resisteixen a utilitzar-la perquè durant força temps va estar associada de manera gairebé exclusiva amb la dispersió del poble jueu pel món. En realitat, però, molts autors la utilitzen sense precisar-ne el significat i al·ludint a qualsevol moviment de població, o també de vegades la limiten exclusivament als exilis. Cal tenir cura, doncs, amb l'ús d'aquesta paraula i veure en quin context s'utilitza i quin significat li dona l'autor.⁶

Hi ha moments, però, en què els mots que he intentat definir aquí perden la nitidesa d'aquestes fronteres conceptuais i se'ns pot fer difícil emprar-ne un o un altre, *exili* o *emigració*, en virtut de les variades circumstàncies que incideixen en les dinàmiques de la població. Sembla clar que les característiques de la marxa en els primers mesos de 1939 dels republicans derrotats a la Guerra Civil Espanyola ens permeten parlar amb propietat dels seus protagonistes com a *exiliats*. Els dubtes, però, poden aparèixer a mesura que transcorren els anys i la urgència de la motivació primigènia clarament política de fugir de la repressió del bàndol contrari que ocupa el poder de l'Estat deixa pas, de mica en mica, a les circumstàncies econòmiques adverses que motiven el que podria ser una *emigració de supervivència alimentària*. On és la frontera entre l'*exili* i l'*emigració* en aquest cas? La misèria que el primer franquisme arrossega de la destrucció de tres anys de guerra i devastació del país i de la posterior autarquia del règim són conseqüència en última instància precisament d'un aixecament militar contra el poder legítimament constituït i, per tant, en el fons ens parlen d'una causalitat (o, fins i tot, culpabilitat) de caire polític. A més, les misèries econòmiques i socials es barregen sovint en aquests anys amb la repressió política a gran escala que va practicar el règim franquista contra els perdedors de la guerra fins al punt que es pot fer difícil de classificar amb fronteres ben definides la marxa dels qui van haver d'abandonar Espanya entre la fi de la Segona Guerra Mundial, l'any 1945, i almenys el 1958. Cal tenir clar que en molts casos és complicat destriar uns factors d'uns altres en els motius pels quals la gent marxa a un altre país, però és evident que aquesta realitat existeix com a teló de fons en aquest període i no

es pot obviar quan llegiu les històries dels qui, per a una millor orientació del lector i seguint la clarificació de termes anteriors, acostumaré a nomenar com a *emigrats*, tret que el factor polític tingui un component clarament preponderant en la causa de la sortida.

Un altre concepte molt lligat al de migracions és el de *cadenes migratòries*. Tal com argumenten Sallé i Van den Eynde,

la explicación de las migraciones no puede basarse únicamente en razones económicas o en la existencia de oportunidades laborales mejores a las existentes en el país de origen. A estas razones hay que añadir el establecimiento de una tradición migratoria a través de redes socioculturales entre las familias de emigrantes, como consecuencia del bajo nivel de vida, la marginación, el desempleo y la carencia de expectativas en su entorno vital. Esta tradición migratoria se extiende de familia en familia, entre amigos en las comunidades rurales⁷

Cal tenir present a l'hora d'analitzar el fenomen migratori les estructures socials, econòmiques i culturals que sorgeixen per connectar les causes que promouen l'emigració i les que en produeixen la recepció. I una d'aquestes causes és el coneixement, ja sigui per mitjà del testimoni directe, de la correspondència postal, del mecanisme boca-orella o de mil i una maneres que permeten al potencial emigrant assabentar-se de possibles destinacions. Dificilment marxarà una persona que no té notícies del millor país on pot anar, o si més no d'alguna possible destinació de la qual algú n'hi hagi parlat, bé perquè hi ha estat o bé perquè al seu torn també n'hi havia parlat algun altre familiar o conegut que hi està o hi ha estat. En aquests anys pren importància l'anomenada *carta de crida*, per mitjà de la qual s'informa el familiar, l'amic o el veí de les millors condicions de vida del país de destinació, se li ofereix trobar feina, allotjament i, fins i tot, la possibilitat d'un passatge pagat. Tal com escriuen Sallé i Van den Eynde

entre los que se fueron y los que se quedaron generaron abundante información, rebajaron los costes de migración, elevaron los beneficios y mitigaron los riesgos⁸

Finalment, tots aquests moviments de població a què ens estem referint els veureu classificats, en la segona part d'aquest estudi, per les diferents motivacions que m'han semblat més adients pels casos aquí tractats. Segurament conformen una agrupació plausible del fenomen. Així, en el cas de l'exili, parlaré de l'exili polític i sindical, l'exili militar, l'exili dels ciutadans i de l'exili infantil, i en el cas de les migracions durant el primer franquisme m'hi referiré com a político-econòmiques.

L'exili polític i sindical ve motivat per l'activitat específica en aquests àmbits de la vida pública dels seus protagonistes. Aquestes activitats seran vistes pels seus antagonistes ideològics, en aquest cas totes les opcions agrupades al voltant de Franco i la Falange, com la principal expressió de les opcions republicanes, obreres i d'esquerrres i el principal motiu que havia portat cap a la guerra. Per tant, els seus actors hauran de pagar per aquestes activitats i seran perseguits pel bàndol vencedor, fins i tot fora de les fronteres nacionals. S'inclouen aquí, doncs, persones que van exercir durant la Segona República i la Guerra Civil un càrrec públic des d'alguna institució

de govern, fins i tot casos en què no es van significar de manera especial. També s'inclouen determinats membres dels partits polítics i de les organitzacions sindicals afins a la República i de les seves organitzacions juvenils.

L'exili militar és el que obligà als membres de l'Exèrcit Popular de la República a travessar la frontera per tal d'evitar les possibles represàlies de l'enemic després de la derrota. Cal fer, però, alguns aclariments. Una part d'aquests militars estaven compromesos amb la defensa de la República de forma fefaent, activa i ben assumida, ja sigui pel fet d'haver-se allistat de manera voluntària a l'exèrcit, per la militància activa política i/o sindical, pel fet d'haver prosperat dins de l'escalafó de l'oficialitat o per una combinació de més d'un d'aquests factors. Una altra part, però, eren simples soldats arrossegats per les seves unitats en retirada fins a la frontera i obligats, per la disciplina militar, a seguir-les fins al final.

En l'exili dels ciutadans he inclòs els casos de persones pertanyents a la societat civil republicana que van defensar amb les seves actituds i la seva militància política i social l'ordre constitucionalment establert. Parlo aquí de les persones que pertanyien a moviments i institucions de caire cultural, educatiu, social, humanitari, econòmic, etcètera. El compromís i la militància activa en l'entramat socio-polític de la República els convidaren a marxar a l'exili al final de la guerra per la por a les represàlies dels responsables d'un sistema de valors antagònic al seu. Un col·lectiu especialment afectat en aquest apartat va ser el dels mestres del sistema educatiu republicà, però també s'inclouen aquí altres casos.

L'exili infantil, com veurem, és un dels més durs de pair. Els infants són víctimes de les guerres, i també són obligats a desplaçar-se, fugint dels fronts i dels perills. Gairebé mai tenen ni veu ni vot, són exiliats passius en aquest sentit, i a més han de marxar en circumstàncies sempre complexes, de vegades tant difícils com haver-ho de fer sense els pares, sense entendre massa el per què, sense saber on es va, amb el perill de no tornar mai més a les arrels o, fins i tot, de perdre-les per sempre (inclosa la pròpia identitat personal).

I finalment, les migracions político-econòmiques ens parlen dels qui es veuen obligats a deixar el país per la mera supervivència alimentària, perquè el lloc on van néixer no dóna prou recursos per a la subsistència de tothom i cal buscar-se la vida en un altre indret; també dels qui no veuen gaire clar en quina societat estan vivint, no en comparteixen els pilars ni el sistema de valors, no desitgen que els seus fills creixin i en rebin influència i, fins i tot, s'hi han oposat més o menys activament i han arribat a patir per això algun problema o s'han vist amenaçats per haver adoptat aquesta actitud. També es pot donar una barreja d'aquests perfils.

1.2.1 L'EXILI REPUBLICÀ EN EL SEU CONTEXT

La historiadora Alicia Alted recull unes frases d'Eduardo Santos, president de la República de Colòmbia entre 1938 i 1942, en què li explicava en una conversa a Virgilio Botella, responsable econòmic del Govern de la República a l'exili entre 1945 i 1956, per què creia que l'exili espanyol de 1939 era el més tràgic de tota la història d'Espanya:

Su exilio es el destierro de todo un pueblo, desde el analfabeto hasta los hombres de mayor ciencia y cultura, desde el pobre de solemnidad hasta banqueros y ricos notorios, desde el simple ciudadano hasta el Jefe del Estado, pasando por militares, nobles y sacerdotes⁹

Aquesta és possiblement una de les definicions més encertades que he trobat de l'exili republicà ocasionat per la Guerra Civil Espanyola. Tot seguit, però, Alicia Altet adverteix que cal incloure aquest exili en un marc més ampli, el del context de l'Europa de les primeres dècades del segle XX, on veiem que no és ni de bon tros un fet singular, i en la tradició del país, on també ens adonarem que no ha estat un fenomen únic dins de la història espanyola.¹⁰

Els fenòmens de l'emigració i de l'exili són tan antics com la humanitat. La tradició judeocristiana situa en el seu inici l'expulsió i la posterior marxa d'Adam i Eva del paradís. En el segle xx els moviments de població vinculats als fenòmens de l'exili i la migració esdevindran freqüents i massius, malgrat que ja des de mitjan segle XIX es produïren migracions transoceàniques que van moure milions d'uropeus, africans¹¹ i asiàtics.¹² Una altra de les característiques noves del fenomen en el segle xx, com anirem veient, és la profunda internacionalització. Un ràpid repàs als principals esdeveniments que van escampar forts contingents d'exiliats pel món en les primeres dècades del segle passat ens dóna una idea de la dimensió a què ens estem referint: la revolució bolxevic i la Guerra Civil russa van provocar un primer èxode de prop de dos milions de persones; la Primera Guerra Mundial i les seves conseqüències sobre els territoris i els estats va augmentar la xifra dels europeus exiliats fins als 9,5 milions, inclosos els 600.000 armenis que van poder escapar del genocidi turc; l'arribada de Hitler al poder, els seus decrets contra els jueus i l'annexió d'Àustria a Alemanya provocarien la fugida de mig milió de ciutadans, mentre que a Itàlia, el règim de Mussolini faria marxar en la dècada dels trenta uns 40.000 dissidents. En aquest turbulent mar van anar a parar els prop de mig milió de republicans espanyols que en un primer moment, després de la derrota a la Guerra Civil, van decidir abandonar el seu país; després, la Segona Guerra Mundial produiria 21 milions més de desplaçats, xifra que donaria al fenomen un caràcter global.

La internacionalització dels moviments en massa de població convertirà l'exili i la migració en un problema mundial i farà que els estats nació adoptin, per mitjà del dret internacional, alguns mecanismes i institucions comunes més o menys acceptades. La Societat de Nacions va crear el 1921 l'Alt Comissionat per als refugiats russos, el qual de seguida va ampliar el seu camp d'acció als refugiats armenis, turcs o kurds. Una de les mesures més importants que es van prendre va ser la creació de l'anomenat passaport Nansen, un document d'identitat reconegut internacionalment, el nom del qual fa referència a l'explorador noruec que presidí l'organisme, Fridtjof Nansen. Quan va morir, el 1930, es va crear l'Oficina Internacional Nansen per als Refugiats. L'any 1933 es va celebrar la Convenció de Ginebra, que entre d'altres coses va crear un Alt Comissionat per als refugiats procedents d'Alemanya i, sobretot, va definir *refugiat* com *aquella persona que no gaudeix de la protecció del seu país*. El problema era, però, que només podien assolir aquest estatus de refugiat els grups reconeguts com a tals per la Convenció, i, per tant, qui no ho fos, en-

cara que no gaudís de la protecció del seu país, quedava exclòs del reconeixement internacional i no se'l considerava refugiat (aquesta limitació no seria superada fins a una nova conferència a Ginebra l'any 1951, quan es donaria una definició general sense dependència de pertànyer a un grup humà determinat o reconegut).

Una nova conferència del 1938, convocada pel president nord-americà Franklin D. Roosevelt, la d'Evian, tingué una transcendència més important. Allà es va adoptar per primer cop un criteri universal per definir el refugiat, el de la por a la persecució, i es va crear el Comitè Intergovernamental per als Refugiats (CIR), el qual en un primer moment va tenir cura dels refugiats alemanys i austríacs. Aquell mateix 1938 la Societat de Nacions va decidir unificar l'Alt Comissionat per als refugiats alemanys i l'Oficina Internacional Nansen en un Alt Comissionat per als Refugiats, sota la seva protecció. L'any 1943, en plena Segona Guerra Mundial, els aliats van decidir constituir una Administració de Nacions Unides per al Socors i la Millora de la Situació dels Refugiats (UNRRA en les seves sigles angleses). Finalment, el desembre de l'any 1946 i sota l'empara de l'ONU es va crear l'Organització Internacional per als Refugiats (OIR).

En el cas dels refugiats republicans espanyols, en cap moment es van veure privats de la nacionalitat i, per tant, no es van veure emparats en els primers moments de l'exili per la protecció de les organitzacions internacionals oficials. Per tant, van quedar sota els dissenys de les autoritats dels països que els van acollir. Només l'any 1944, després de la celebració de la Conferència de les Bermudes, el CIR els va acollir sota la seva protecció, i un any més tard, a França, el general de Gaulle els reconeixia els mateixos drets amb què s'havia compromès en la Convenció de Ginebra de 1933 aquesta nació (juntament amb d'altres set) per als casos només de russos, armenis i assimilables.¹³ Veiem, doncs, com la seva dissort no estava pas aïllada dins dels moviments i trasbalsos que es van provocar dins d'Europa en les primeres dècades del segle xx.

Tampoc podem parlar d'aquest èxode producte de la derrota a la Guerra Civil com un fet aïllat en la història d'Espanya. Ben al contrari, des de l'expulsió dels jueus reticents a la conversió a la fe cristiana decretada pels Reis Catòlics al final del segle xv, la història nacional presenta més exemples de moviments humans més o menys massius. Al llarg del segle xix hi va haver un continu d'emigracions de tipus econòmic cap a les possessions espanyoles d'Ultramar; a més es van produir successives sortides cap a França i Anglaterra d'exiliats polítics, segons els canvis ideològics que sovint es van produir al capdavant del país i alguns conflictes bèl·lics que sovint els acompanyaven. Parlem, en el cas dels exiliats, dels militars, polítics i intel·lectuals afrancesats del 1813; el dels liberals del 1814 i del 1832; el dels progressistes i demòcrates republicans del 1866 i del 1875, aquest darrer combinat amb elements de la Primera Internacional. A Catalunya es van viure sis guerres durant el segle xix, cinc de les quals van ser civils: la Guerra del Francès (1808-1814), la Guerra Reialista (1822-1823), la Guerra dels Malcontents (1827-1828), la Primera Guerra Carlista (1833-1840), la Guerra dels Matiners (1846-1849) i la Tercera Guerra Carlista (1872-1876). I les guerres van comportar també l'exili. Es calcula que durant el segle xix marxaren a l'exili uns 40.000 catalans.¹⁴

Una emigració política que s'endinsa també en el segle xx, amb una reduïda marxa d'intel·lectuals i polítics catalanistes o anarquistes que va tenir lloc després del cop d'estat de

Primo de Rivera del 1923 i amb un degoteig d'exiliats polítics socialistes, republicans i anarquistes mentre va durar la dictadura. També podem apuntar la marxa cap a França i a Amèrica d'alguns contingents de joves que fugien del Servei Militar Obligatori, durant el segle XIX perquè suposava la pèrdua de tres anys de vida, i al començament del segle XX per fugir de la guerra al Marroc (1911-1927), fet aquest moltes vegades combinat amb la pertinença dels joves al moviment anarquista contrari al militarisme i al poder estatal.

França es convertirà ja durant el segle XIX en la destinació més lògica per a una part important d'aquests contingents (sobretot dels exiliats polítics), tant per la seva proximitat com pel seu desenvolupament industrial, el seu ràpid procés d'urbanització i el seu lent creixement demogràfic. El 1929, però, la crisi econòmica va portar al Govern francès a forçar la repatriació d'immigrants, i això juntament amb la proclamació de la República a Espanya, l'abril del 1931, va propiciar el retorn de republicans, socialistes i anarquistes que s'havien exiliat en la dècada dels vint.

Però sobretot l'Amèrica Central i del Sud van formar part destacada de l'emigració europea del segle XIX i primeres dècades del XX. De fet, en el cas espanyol, entre 1882 i 1935 la destinació preferent de la nostra emigració va ser Amèrica, continent que va absorbir el 85% de l'emigració exterior espanyola.¹⁵ En general, en aquests anys els països receptors van comprendre que el seu futur depenia de la immigració estrangera, tant perquè els facilitava mà d'obra necessària com perquè els proporcionava la base demogràfica imprescindible per poblar i modernitzar aquelles extenses repúbliques. Per això, durant el segle XIX, la majoria dels països llatinoamericans van aprovar lleis i mesures per fomentar la immigració, ja fos permanent, temporal o, fins i tot, de tipus estacional i lligada a l'agricultura d'exportació. Es calcula que des del 1882, primer any amb estadístiques d'emigració a Espanya, i fins el 1935 van sortir cap a Amèrica entre 3,5 i 4,7 milions d'espanyols. D'aquests, es calcula que un 57% van retornar després a Espanya, per tant, més dels qui es van quedar definitivament allà.

El flux en aquest període no va ser constant i va tenir etapes diferenciades en funció de les circumstàncies històriques. Així, fins al 1899 el corrent migratori estava encara marcat pels llaços colonials espanyols amb Cuba com a focus d'atracció principal i també pel creixement econòmic d'alguns països llatinoamericans necessitats de mà d'obra. Entre 1900 i 1913, just abans de l'esclat de la Primera Guerra Mundial, el volum del flux cap a l'exterior arriba a valors superiors als 180.000 emigrants espanyols per any cap a Amèrica, amb una etapa de màxima demanda a països com l'Argentina. Aquest flux es reduirà com a conseqüència de la guerra mundial i de la crisi econòmica associada en alguns països de la zona. Finalment, entre 1919 i 1930 el procés d'expansió econòmica llatinoamericana va estimular un nou corrent d'emigrants espanyols cap a aquell continent. Les destinacions preferides dels emigrants entre 1882 i 1930 van ser l'Argentina i Cuba, mentre que com a secundaris podem citar el Brasil, l'Uruguai, Mèxic i Xile. L'èxode posterior a la Guerra Civil, com veurem, repetirà algun d'aquests països, especialment Mèxic i, en menor mesura, Xile i l'Argentina, i incorporarà noves destinacions, com la República Dominicana o Veneçuela. Els exiliats republicans, però, no ho van tenir llavors tant fàcil perquè les polítiques migratòries al nou continent ja havien canviat.

L'Hospitalet va participar d'aquests moviments migratoris, i en puc aportar alguns exemples.¹⁶ El més antic que he trobat data del segle XVIII. L'any 1758 tres "práctico[s] de la agricultura", **José Lunell**, natural de Santa Eulàlia de Provençana; **Esteban Mestres**, de l'Hospitalet, i **Bartolomé Aruz** (Arús?), també de l'Hospitalet, juntament amb Alfons Cano i Ignasi Cano, els dos "práctico[s] en ingenios de azúcar" i nascuts a Puebla de Nerja (Màlaga) van demanar llicència per viatjar a Santo Domingo. Sembla clar que devia ser un viatge amb motivació econòmica. Mig segle més tard, el monjo dominic **Joan Ribas**, nascut a l'Hospitalet el 1768, va marxar des del convent de Santa Caterina de Barcelona cap a la zona de la Baixa Califòrnia (Mèxic), on portà a terme una àmplia activitat missionera, aproximadament entre 1809 i 1829, any en que retornà a Barcelona. El 1818, **Ignasi Florenza Ribas**, nascut i resident a l'Hospitalet, fill de l'apotecari del poble, va demanar autorització al Consejo de Indias per poder viatjar a l'Havana (Cuba) on el seu oncle l'havia reclamat perquè l'ajudés en un negoci familiar. La petició li va ser concedida. Quatre anys més tard, el 1822, **Rafael Ribas**, natural de l'Hospitalet i veí de Barcelona, sol·licitava a la Secretaría de la Gobernación de Ultramar llicència per viatjar a l'Havana. Allí es volia incorporar a la casa comercial que regentava el seu germà Josep. Rafael, que era fill d'un metge, estava casat amb Francisca Ribas i Maynés. La seva dona el va autoritzar a abandonar el domicili conjugal per tal d'incorporar-se a aquella casa comercial durant el temps que fos necessari i que després retornés amb ella. La llicència per embarcar-se a l'Havana li va ser concedida. El 1827, **Jaume Busquets Prats**, natural i veí de l'Hospitalet, també sol·licitava poder viatjar a l'Havana per recollir alguns diners pertanyents al seu pare, cirurgià de professió, i continuar allà amb el seu negoci comercial. El 1832, **Narcís Prats Soler** feia una sol·licitud molt similar per passar a l'Havana a treballar a l'empresa Romagosa y Compañía, la qual l'havia reclamat. El jove era natural i veí de l'Hospitalet. Orfe de pares, va rebre autorització del seu oncle per poder donar aquest pas. El seu expedient a l'Archivo General de Indias no presenta la resolució final, per la qual cosa ignorem si va rebre la concessió del permís. I el 1894, **Magí Rodés Goyta**, un noi d'uns 14 anys nascut a l'Hospitalet consta que va entrar a Mèxic. No en tinc més dades sobre qui l'acompanyava malgrat que per l'edat es pot suposar que devia anar amb els pares, però sé que l'any 1934 encara vivia a Mèxic (a Mèrida, Estat de Yucatán), era industrial, tenia un fill i era vidu.¹⁷

1.2.2 LA DERROTA I LA FUGIDA: DE L'HOSPITALET A FRANÇA

La derrota militar republicana motivà en els primers mesos del 1939 (especialment entre gener i al principi de febrer, quan cau el front de Catalunya) un èxode de gairebé mig milió de persones cap a la frontera francesa amb la intenció, en bona part dels casos, de travessar-la per fugir del país i evitar així les possibles represàlies dels vencedors.

La fugida es fa en unes condicions molt difícils a causa de factors com el rigor del clima hivernal, la manca de mitjans de transport, el foc enemic malgrat que l'element civil era molt difícil de destriar del militar, la presència de menors i de gent gran, la massificació en unes vies de comunicació molt menys desenvolupades que les que coneixem avui dia, i també pel desgast

acumulat en la població després de més de 30 mesos de guerra. Els testimonis glossats a la bibliografia o recollits per a aquesta i altres recerques de l'autor parlen de llargues distàncies fetes sovint a peu, de pertinences abandonades pels propietaris als vorals de les carreteres per la impossibilitat de portar-les més temps a sobre, de cadàvers de víctimes dels bombardejos estesos als camins i impossibles d'enterrar en aquelles circumstàncies, d'alimentació deficient, fred intens, separacions i retrobaments familiars, i també de sentiments d'abandó de tot el que havia estat la pròpia llar. Una vegada creuada la frontera, les descripcions parlen de les dures condicions que es van trobar els refugiats. Les autoritats franceses es van veure desbordades per una allau de gent molt superior a les expectatives i no van poder reaccionar amb rapidesa, fet que unit a les dificultats climatològiques d'un hivern especialment dur i a les circumstàncies dels exiliats van suposar un panorama descrit i criticat durant molts anys pels protagonistes d'aquell episodi.

No hi ha xifres exactes dels exiliats que abandonaren Espanya en els mesos finals de la Guerra Civil, l'any 1939, i probablement mai no les tindrem. La quantitat més acceptada oscil·la entre les 465.000 i el mig milió de persones.¹⁸ Entre el moment de l'arribada i el final de 1939, es calcula que unes 360.000 van ser repatriades o van decidir de motu propi retornar a Espanya, és a dir, dues tercers parts; 14.000 més van marxar cap a Amèrica, la majoria cap a Mèxic i, en menor mesura, cap a Xile i la República Dominicana, mentre que unes 3.000 van continuar fins a la Unió Soviètica i altres territoris europeus. Segons va informar el ministre francès de l'Interior d'aquell moment, Albert Sarraut, en una intervenció a la Cambra de Diputats, el 14 de desembre de 1939 quedaven a França 140.000 exiliats, dels quals uns 100.000 eren excombatents republicans i la resta dones, infants i gent gran. Altres dades, però, augmenten aquesta xifra fins als 180.000. Aquests exiliats s'afegien en aquell moment als 206.300 espanyols que constaven com a residents a França (dades del 1936), és a dir, com a emigrants econòmics anteriors a la guerra.

Del gener al juny del 1940 es van produir noves repatriacions, emigracions a tercers països i trasllats a camps de presoners després de la derrota francesa davant l'exèrcit alemany durant la Segona Guerra Mundial. Els experts calculen que gairebé 10.000 espanyols més van sortir de França per aquestes vies durant aquests mesos, i van quedar, per tant, a França entre 130.000 i 170.000 exiliats, segons la xifra que agafem de les dues que hem citat abans.

Quan es consuma la invasió alemanya, el juny del 1940, les dades estadístiques franceses mostren una distribució de 84.675 exiliats republicans residents a la zona de la França Lliure i gairebé 50.000 a la zona ocupada. A partir d'aquell moment, uns 30.000 van ser conduïts a Alemanya a treballar per a la maquinària de guerra nazi, entre 10.000 i 20.000 van ser repatriats a Espanya i entre 6.000 i 8.000 van acabar marxant a Amèrica i a l'Àfrica del Nord. L'any 1944, doncs, al territori metropolità francès quedaven menys de 100.000 exiliats. L'any 1945 els exiliats suposaven entre 80.000 i 100.000 dels 260.246 espanyols que, segons les xifres oficials franceses, residien a França.

Les xifres de l'Hospitalet en el tema de l'exili no són tant precises, ben al contrari encara són molt relatives, tot i que fins no fa gaire no disposàvem ni tan sols d'una simple aproximació. En una investigació realitzada per Josep Ribes i per l'autor d'aquest text fa uns anys sobre els deportats als camps nazis ja s'havia parlat de l'exili a França en els mesos inicials de 1939, quan

l'exèrcit franquista acabava d'ocupar el territori català. Ara, un fet col·lateral a aquesta investigació sobre l'exili als països americans ha confirmat que l'exili d'hospitalencs (en general, no només circumscribit al continent americà) com a conseqüència directa de la guerra¹⁹ ha estat més nombrós del que fins ara sabíem. L'any 2007, havia trobat que 227 persones havien passat a França i lògicament s'ha d'interpretar que estaven exiliades. La majoria d'aquestes dades provenien del buidatge de la informació continguda al padró del 1940. De tots aquests republicans, sabia que 54 foren deportats a camps de concentració nazis, i 4 més es convertirien en treballadors forçats a diversos territoris; 12 persones més figuraven com a absents a d'altres països europeus, i 12 més a països de l'Amèrica Llatina (en realitat eren 11 perquè he confirmat ara que en un d'aquests casos es tractava d'un emigrant econòmic anterior a la guerra). A més, també hi havia 313 persones qualificades com a desaparegudes, amb l'ambigüitat que aquest terme podia suposar en aquells anys.

Ara, després d'haver investigat per altres vies i d'haver consultat altres fonts, aquests números s'han ampliat de forma important, per no dir considerable. Algunes de les persones que constaven com a desaparegudes, absents o, fins i tot, com a desplaçades en algun lloc concret de Catalunya han esdevingut casos d'exiliats, però sobretot la bibliografia, diferents contactes i altres fonts d'informació m'han permès conèixer nous casos d'exiliats relacionats amb l'Hospitalet que no figuraven en la llista inicial procedent del buidatge del padró del 1940.

Així, aquell balanç que feia l'any 2007, set anys més tard ha augmentat fins a les 286 persones a França (un 26% més), 13 a d'altres països d'Europa (un 8% més) i 81 al continent americà²⁰ (un 675% més). Si tenim en compte que els exiliats al continent americà ho són després d'haver passat per França, conclourem que les persones relacionades amb l'Hospitalet que van creuar la frontera francesa cap a l'exili han passat de 239 a 367 (un 53,5% més). No incloc en aquest balanç els 13 casos de persones presumiblement situades a països d'Europa que no són ni França ni Alemanya perquè presenten més dificultats per tal d'esbrinar si es tracta d'exilis relacionats amb la Guerra Civil i, tot i haver investigat alguns casos, no he pogut confirmar la meua hipòtesi. Aquestes xifres no es poden considerar definitives.

Cal afegir la percepció que els casos d'exili a França deuen ser encara més, ja que una bona part dels soldats enrolats en aquell moment es van veure obligats a travessar la frontera amb les seves unitats, encara que molts van tornar en els següents mesos o van ser repatriats. A més, a través de la bibliografia he constatat la limitació de la font del padró. Per explicar aquest fet, lògicament, cal adonar-se que les famílies senceres que havien marxat al final de la Guerra Civil tancant la porta de casa no podien figurar en el padró de l'any següent perquè o bé seguien fora o bé si havien tornat moltes vegades els havien desposseït de la seva llar i ja no constaven a l'Hospitalet perquè havien hagut de marxar a una altra població. D'altres vegades, la informació simplement s'ocultava per tal de no donar pistes o bé per tal d'evitar qualsevol complicació o represàlia contra els familiars que seguien vivint en aquell domicili.

En aquests recomptes he inclòs alguns hospitalencs que van abandonar la ciutat i van creuar la frontera d'amagat setmanes, mesos i, fins i tot, anys després del final de la guerra. En aquesta casuística he trobat des de gent que fugia de possibles represàlies del règim franquista

i no havia pogut abandonar abans el territori espanyol fins a dones i nens que marxaven per reunir-se amb el marit i pare, exiliat a França, per intentar recompondre la vida familiar. No he recollit, però, en aquelles xifres una segona onada d'hospitalencs que van abandonar la ciutat, a partir sobretot del 1945 quan finalitza la Segona Guerra Mundial, i que tenen en les precàries condicions econòmiques l'origen de la decisió de traslladar-se a l'estranger, o a tot estirar una barreja de desig de millora econòmica, problemes polítics i interès d'allunyar-se del sistema social franquista. En tot cas, tot i que l'origen és el mateix —les dificultats creades per la guerra i la victòria dels franquistes— aquesta emigració presenta unes característiques prou diferenciades com per extreure-la del recompte anterior.

1.2.3 LES CONDICIONS DELS EXILIATS A FRANÇA

Els exiliats republicans que travessen la frontera el 1939 seran instal·lats en precaris camps de concentració, tancats i vigilats per unitats policials i militars. Entre els més coneguts i importants destaquen: Argelers, el Barcarès i Sant Cebrià (al Rosselló), Setfonds (Tarn i Garona), Agde (Erau), Vernet (Arieja), Bram (Aude), Gurs (Pirineus Atlàntics) i Rieucros, el camp destinat a les dones (Losera). A més, un cert nombre d'espanyols va anar a parar també a determinades posessions franceses al nord d'Àfrica. Aquests camps, sobretot en els primers mesos després de l'arribada, presentaven unes condicions inadequades per allotjar la gent, de fet, en general en les primeres setmanes eren simples espais tancats amb filferrades i vigilats des de l'exterior. La mortalitat, en aquelles circumstàncies, serà important, sobretot entre els grups més dèbils de refugiats, com els ferits o els infants. Els republicans, a més, quan arribin trobaran un ambient marcat per la desconfiança i la improvisació, i dominat ràpidament per un polaritzat debat polític entre l'esquerra i la dreta al voltant de la conveniència d'allotjar-los. La presència al capdavant de l'Estat d'un Govern de caràcter frontpopulista no evitarà que la situació prengui de seguida aquest dramatisme.²¹

Davant d'aquestes circumstàncies, el Govern d'Édouard Daladier, inquiet també pel cost que suposava per a les arques estatals la presència d'aquesta gernació, permetrà a partir de l'abril del 1939 als estrangers entre 20 i 48 anys la possibilitat de ser reclutats en Companyies de Treballadors Estrangers (CTE), les quals amb l'esclat de la Segona Guerra Mundial seran militaritzades i posades sota les ordres de les unitats de l'exèrcit francès en tasques de preparació de la defensa nacional. A banda d'aquesta opció, els exiliats republicans en van tenir d'altres: sortir dels camps de concentració en el cas que disposessin d'un contracte de treball, enrolar-se a la Legió Estrangera o bé en els anomenats Regiments de Marxa de Voluntaris Estrangers (RMVE) una vegada havia esclatat la guerra mundial i, finalment, a partir del juliol del 1939, sortir dels camps si es podia passar a dependre d'un familiar resident a França de forma regular i que no fos refugiat.²²

L'abril del 1940, poc abans que Alemanya envaís França, les estadístiques parlen d'uns 55.000 exiliats dins de les CTE, uns 40.000 col·locats pels serveis del Ministeri de Treball, uns 6.000 a la Legió Estrangera i als RMVE, i 3.000 exiliats considerats com a inhàbils i que seguien

als camps d'internament. Hi ha referències d'hospitalencs que van passar per les CTE o bé treballant amb contractes per a empresaris d'aquell país.

Després de la derrota francesa davant de l'exèrcit alemany, el juny del 1940, milers d'espanyols són fets presoners i acabaran als camps de concentració i d'extermini nazis disseminats per Alemanya, Àustria i Polònia. Molts d'altres perden la feina i han de tornar als camps d'internament francesos: Vernet queda reservat per als qui són considerats indesitjables o indiferents; a Rieucros hi van a parar els perillosos per a l'ordre públic, i a Argelers els qui poden ser útils per a l'economia nacional. A la França de Vichy, l'abril del 1941 els estrangers no aptes per al treball són concentrats als camps de Rivesaltes, per a famílies i menors de 18 anys; a Noé i Recebedou trobem els més grans de 60 anys, malalts o mutilats de guerra, i a Argelers i Gurs, la resta de casos. La indústria militar alemanya, però, necessita de bon començament mà d'obra per funcionar, en quantitats que s'elevaran de manera paral·lela a la manca d'obriers alemanys que s'incorporen a les unitats militars. A la zona de la França ocupada pels alemanys, ja a l'octubre del 1940 s'aprova una llei de treballs forçats sense sou per la qual els treballadors espanyols sense feina entre 18 i 55 anys seran obligats a treballar per als interessos alemanys, molts en la construcció de bases de submarins i balístiques. Aquesta tendència també s'imposarà molt ràpid a la França de Vichy, que aprovarà també una llei de treball obligatori per als refugiats, reiterant la norma anterior per la qual s'havien creat les CTE, que ara es transformaran en Agrupacions de Treballadors Estrangers (GTE, en les sigles en francès) i quedaran subjectes al Ministeri de Producció Industrial i Treball.

Aquesta política laboral s'anirà reiterant progressivament per part de les autoritats alemanyes perquè la necessitat de treballadors és cada vegada més urgent. Així, el 1942 els alemanys inicien de nou el reclutament forçat i molts dels acomiadats a les indústries franceses són reclamats pels serveis alemanys de mà d'obra. Alguns són destinats a construir fortificacions a França, mentre que d'altres són enviats a Alemanya. El febrer del 1943 s'amplia aquesta tendència amb la creació del Servei de Treball Obligatori (STO) i s'incrementa de nou el reclutament de treballadors espanyols. La peça clau de tot aquest muntatge laboral alemany és l'anomenada Organització Todt, un grup de construcció i enginyeria que va esclavitzar més d'un milió de persones en els països ocupats al servei de les necessitats d'infraestructures militars del règim nazi. Aquesta pressió, però, també va suposar un increment de les desertions, les fugides i les incorporacions a la Resistència francesa. El paper dels republicans catalans i espanyols a la Resistència fou molt destacat. Es calcula que hi prengueren part uns 12.000 republicans, més un seguit de col·laboradors i enllaços de tota mena, entre els quals hi van participar alguns hospitalencs.

En tot aquest període, les finestres d'oportunitat per poder marxar de França cap a altres països seran molt concretes. En primer lloc, els mesos fins que esclati la Segona Guerra Mundial i França sigui envaïda. Bona part dels exiliats que se'n van anar cap a Amèrica ho van fer abans de l'1 de setembre de 1939, data en què els alemanys van començar la invasió de Polònia i van iniciar la contesa mundial. Fins a la invasió de França, el juny del 1940, els transports continuaran funcionant, però en nombre inferior i estaran sota l'amenaça dels submarins alemanys. La segona etapa s'obrirà breument a la França ocupada el setembre del 1940 quan es donarà l'ordre de sor-

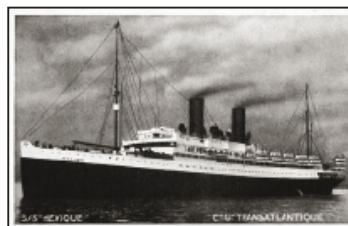
tida perquè els dirigents més destacats abandonin el país. Uns 3.000 aniran a la Unió Soviètica i uns centenars es dispersaran per altres zones del món. Al final de 1940, però, els nazis canvien de criteri i decideixen aplicar a la França ocupada una política restrictiva; busquen evitar que marxi cap espanyol susceptible de formar part d'una mà d'obra molt útil, gairebé esclava. Finalment, a mitjan de 1941, Vichy adoptarà uns criteris més flexibles quant a la sortida d'exiliats i admetrà la repatriació o també la sortida cap a Amèrica, amb l'única excepció de les persones per a les quals Madrid hagués sol·licitat l'extradició. En la pràctica, però, viatjar a Amèrica serà complicat, malgrat que un acord firmat prèviament amb Mèxic permetrà encara alguns transports abans que el desembre del 1942 les relacions entre el Govern mexicà i la França de Vichy es trenquin. De fet, ja el 20 de març de 1941 les autoritats col·laboracionistes franceses havien prohibit la sortida dels refugiats espanyols barons que tinguessin entre 17 i 48 anys, la qual cosa suposava el trencament de manera unilateral d'una part del pacte establert amb Mèxic. Més enllà d'aquest moment, les opcions legals d'abandonar França seran pràcticament nul·les fins al final de la Segona Guerra Mundial.

1.2.4 LA MARXA A AMÈRICA

La Guerra Civil Espanyola i la postguerra van generar una onada d'exiliats i, posteriorment, d'emigrats, primer cap a Europa (especialment a França, com ja hem vist) i el nord d'Àfrica, i immediatament després cap als països del continent americà, en especial cap a l'Amèrica Llatina, però també cap a altres destinacions, com la Unió Soviètica o Anglaterra. En primera instància la por a les represàlies del bàndol guanyador de la contesa va forçar l'èxode fora de les nostres fronteres, una part del qual aniria a parar finalment a Amèrica. Més tard, la repressió interna del règim franquista, la fam i la manca d'oportunitats a Espanya seguirien provocant un èxode de milers d'homes, dones i infants cap a aquell continent. Aquests moviments de persones comparteixen el mateix origen i tenen en comú, en un bon percentatge dels casos, un component familiar. Van marxar famílies senceres, bé de forma conjunta o bé en un degoteig que es dilatava més o menys en el temps,²³ a diferència del que havia succeït durant el segle XIX i primeres dues dècades del segle XX, quan l'emigració havia estat individual i predominantment d'homes joves i solters.²⁴

Una altra gran diferència respecte al període anterior, entre el 1882 i el 1930, és que les polítiques migratòries dels països d'acollida havien canviat. La crisi econòmica del 1929 havia afectat durament els països llatinoamericans i aquests havien decidit seguir els criteris marcats a la Conferència d'Estats Americans membres de l'OIT, celebrada el 1936 a Santiago de Xile, on es va introduir la noció dels criteris de conveniència nacional a l'hora de parlar d'immigració. Entre el 1936 i el 1945 aquests països, amb molt poques excepcions, van adoptar una sèrie de mesures de restricció i criteris de selecció de la immigració i van augmentar els elements de protecció de la població autòctona. Bona part dels països de destinació tradicional fins al moment, l'Argentina, Cuba, el Brasil o l'Uruguai, eren reticents ara a acceptar l'arribada de refugiats. Per contra, Mèxic

El Mexique, de la Compagnie Generale Transatlantique, un dels vaixells habituals de l'exili. S'esfondraria el juny del 1940 en xocar amb una mina.

Font: I

sí que va acceptar l'arribada de refugiats, fins i tot abans de finalitzar la contesa. També la República Dominicana del dictador Leónidas Trujillo es va manifestar a favor, per motius molt particulars, d'acollir un bon contingent d'exiliats.

En els primers mesos després de la retirada, en general podem dir que van ser els refugiats de nivell social i professional més elevat els qui van poder marxar cap a l'altra banda de l'Atlàntic. Cal destacar, per exemple, els col·lectius de científics i intel·lectuals, i també els de determinats grups de professionals tècnics, com els enginyers, o de professions liberals, com els metges o els mestres. Els camperols i els obrers industrials sense qualificació no tenien recursos per sortir del país, tret que fossin líders destacats o membres de l'aparell polític o amb contactes que els afavorissin en els mecanismes organitzats per poder abandonar França.²⁵ Això va ser així perquè les autoritats de la República havien organitzat l'exili cap a Amèrica per mitjà de dos organismes rivals que obeïen a l'enfrontament entre el darrer cap de l'Executiu, Juan Negrín, i el líder del PSOE, Indalecio Prieto. D'aquesta manera, amb els fons econòmics de la República espanyola es constituïren, d'una banda el Servicio de Evacuación (també d'Emigración) de los Republicanos Españoles (SERE), creat entre el febrer i el març del 1939 a París, adscrit a Negrín i presidit per Pablo de Azcárate, i de l'altra, la Junta de Auxilio a los Republicanos Españoles (JARE), fundada al juliol del 1939 per la Diputació Permanent de les Corts republicanes sota la presidència de Lluís Nicolau d'Olwer i la vicepresidència de Prieto. Tant aquest com Negrín van actuar amb criteris certament partidistes a l'hora de seleccionar les persones que volien emigrar a Amèrica.

La principal funció del SERE va ser ajudar els exiliats espanyols a França a emigrar a tercers països. Per a això va aplicar una selecció restrictiva en què pesaven criteris polítics (quadres polítics i sindicals i alts càrrecs de l'Administració) i professionals, a més de la simpatia o afinitat ideològiques amb una clara influència dels comunistes. El SERE va establir delegacions a les principals ciutats dels Departaments on es trobaven els camps d'internament. El SERE va ser el responsable del trasllat del 80% d'emigrats a Amèrica entre l'abril del 1939 i el juny del 1940. La delegació mexicana del SERE, anomenada Comitè Tècnic d'Ajuda als Refugiats Espanyols (CTARE), va ser molt activa mentre va existir; va donar suport als exiliats amb subsidis primer i després amb préstecs personals, inversions en empreses, altres establiments de treball i institucions escolars que encara avui perduren a Mèxic. Les oficines del SERE a França es van clausurar el maig del 1940, en part per les dificultats polítiques vinculades a l'orientació comunista que les

caracteritzava en un marc en què Hitler, enemic ja declarat de França, i Stalin havien signat el pacte germano-soviètic. Més enllà d'això, però, el SERE havia esgotat aleshores gairebé tots els seus recursos econòmics, els quals encara avui no es coneixen amb exactitud.²⁶

D'altra banda l'origen de la JARE es vincula a les dissensions que ja durant la guerra afectaven els sectors polítics que després conformarien l'exili. El fet clau que es relaciona amb la creació d'aquest segon organisme d'ajuda als refugiats republicans és la història del *Vita*, un iot comprat pel Govern de la República al final de la guerra amb vista a salvar el màxim nombre de béns possibles per tal de sufragar les necessitats posteriors dels refugiats. El vaixell va partir de França cap a Veracruz (Mèxic), on José Puche, per encàrrec de Negrín, l'havia d'esperar i recollir la càrrega que transportava. Però quan el vaixell va arribar, Puche encara no ho havia fet. El cap de l'escolta del carregament va decidir llavors consultar amb Indalecio Prieto, que sí que era allà, què feia amb la càrrega. Prieto es va adonar ràpidament de la importància tant del vaixell com de la càrrega, i de seguida va anar a parlar amb el president mexicà Lázaro Cárdenas de qui va obtenir autorització per custodiar i utilitzar els fons que transportava el *Vita*. Aquest fet va posar les bases per gestionar els recursos del *Vita* i va desencadenar de retruc el trencament definitiu entre els dos líders, Negrín i Prieto, i els seus grups corresponents dins del PSOE. Els vocals de la junta a la JARE representaven al PSOE (fracció prietista), Unió Republicana, Izquierda Republicana, ERC, UGT i CNT. Els comunistes no van designar cap representant i els bascos se'n van mantenir al marge. Prieto, que es faria càrrec de la delegació a Mèxic, seria en la pràctica l'home fort de la institució ja que la delegació oberta a París no trigaria a ser tancada després de l'ocupació alemanya. La política d'ajuda de la JARE es va iniciar, doncs, de forma tardana (en la pràctica, ja al principi de 1940). De la mateixa manera que el SERE, també a la JARE van privilegiar els criteris polítics i professionals a l'hora de concedir subsidis i sol·licituds d'embarcament cap a Amèrica, i es va fer notar una actitud discriminatòria en negatiu cap als comunistes i els negrinistes. Tampoc no es coneix amb exactitud la quantia dels fons que va arribar a administrar la JARE fins al final de 1942, i després la seva successora, la Comissió Administradora del Fons d'Auxili als Republicans Espanyols (CAFARE). Aquesta darrera entitat va quedar constituïda per una acord entre el Govern mexicà i les autoritats republicanes i amb els fons de la JARE per tal que les autoritats mexicanes poguessin custodiar-los i administrar-los. La propietat dels fons, però, continuava sent de la República a l'exili, i aquests es van retornar el 1945. De fet, aquest fou el patrimoni inicial amb què van comptar les institucions republicanes quan es van reconstituir a Mèxic l'agost del 1945.²⁷

Acabada la Segona Guerra Mundial, progressivament es va anar recuperant el corrent migratori cap a Amèrica, tant dels exiliats republicans que havien quedat atrapatats a Europa com dels espanyols que volien fugir de la situació dins de les fronteres d'Espanya. En aquest últim cas, l'any 1948 va tenir una especial importància ja que, finalment, es van acabar eliminant les dificultats creades pel règim franquista:

El franquismo comprendió que la emigración a Ultramar permitía alimentar los sueños imperiales, librarse de los descontentos y aliviar la presión demográfica sobre los escasos recursos de una España incapaz de absorber la mano de obra desocupada, especialmente en el campo²⁸

Així, a partir de l'any 1948 era suficient justificar la crida d'un familiar o conegut de l'altra banda de l'Atlàntic o bé disposar d'un contracte de treball visat per un consolat espanyol per tal d'obtenir el passaport. La sortida de divises era lliure i es van signar convenis bilaterals amb països llatinoamericans. L'any 1956 es va crear l'Institut Nacional d'Emigració, la missió del qual consistia a controlar les migracions i gestionar la documentació necessària. A més, l'adhesió d'Espanya aquell mateix any al Comitè Intergovernamental de Migracions Europees (CIME) va assegurar als emigrants sense prou mitjans el trasllat a Amèrica i una feina inicial d'acord amb les peticions de mà d'obra dels països destinataris. En aquest període el flux d'emigrants espanyols passarà de 7.000 persones anuals el 1946 a més de 60.000 el 1954, any en què començarà un lent declivi. A partir del 1960 assistim a un canvi de cicle de l'emigració espanyola, que a partir d'aleshores triarà Europa com a destinació preferent, i esdevindrà gairebé exclusiva des del 1965. A partir del 1962, el nombre de retornats espanyols d'Amèrica sobrepassarà al d'emigrats per primer cop des del 1946.²⁹

Entre el 1946 i el 1958 l'Argentina és la destinació principal dels emigrants espanyols a Amèrica (un 40%). Són les causes més importants d'aquest fet el creixement econòmic d'aquell país, el funcionament de les cadenes migratòries i la signatura d'un acord bilateral en matèria d'immigració. Darrere se situen Veneçuela, convertit en un país petrolier, i el Brasil del desenvolupament industrial propiciat per l'òptima conjuntura internacional al mercat del cafè.³⁰

Cal advertir també la peculiaritat que va tenir durant molts anys l'exili en un continent tan allunyat físicament d'Espanya. No era el mateix estar a Europa, on la tornada o el retrobament amb la família era, com a mínim, factible, que a Amèrica, on en aquell moment la distància i el cost del viatge dificultaven bastant aquesta possibilitat.

Aquesta distància merament física coexistia, òbviament, per a la major part dels exiliats amb la impossibilitat de tornar al lloc d'origen. Fins que el franquisme no va relaxar la persecució i la repressió molts dels exiliats no van tornar a trepitjar Espanya, i molts no ho van arribar a fer mai, perquè els hi anava la vida. Un decret franquista d'octubre del 1954 permetia entrar i sortir del país els espanyols que, residint fora d'Espanya, obtinguessin un passaport expedit als consolats franquistes dels països corresponents. L'obtenció dels documents anava sempre acompanyada d'una minuciosa investigació de les sol·licituds. L'any 1959 es van afegir uns quants requisits més: sis anys com a mínim perquè els exiliats tinguessin aquesta consideració per part del règim ja que ara se'ls podia permetre l'entrada amb el passaport de la nova nacionalitat (en cas que ja l'haguessin obtinguda) i també s'eliminava el límit de 30 dies per a l'estada a Espanya. Però la disposició més important va ser la del 1969, per la qual prescrivien tots els delictes relacionats amb la Guerra Civil i s'eliminava la necessitat de sol·licitar als consolats espanyols del país de residència el permís per poder retornar a Espanya.³¹

Durant anys, doncs, els exiliats, tant a Europa com a Amèrica, celebraven el Nadal i l'Any Nou amb el desig que aquell any fos el de la caiguda de Franco per poder tornar a casa. A mesura que passaven els anys, molts es van adonar que quan això passés ells ja no hi serien a temps. Els fills, sobretot, constituïen un fort element d'integració en la vida de l'exiliat en el país d'acollida. De fet, n'hi ha que van poder tornar a trepitjar Espanya en algun moment, especialment al final

dels cinquanta i al principi dels seixanta, però ho feren en molts casos de visita i amb data de tornada perquè la vida i la família ja havien arrelat en un altre país. Per tant, el de la tornada definitiva, per a molts, va ser el dia que mai no va arribar.

També hi va haver gent que va retornar amb la intenció de quedar-s'hi, sobretot a partir dels anys setanta i al principi dels vuitanta, però es van topar amb dificultats en molts casos insalvables perquè es retrobaven amb un país diferent del que havien deixat molts anys abans, i això significava donar un pas i haver d'afrontar problemes semblants als de l'època de l'exili, però a l'inversa. Entre aquests casos també trobem gent que no es va acabar de readaptar a Espanya i van tornar al país d'acollida o bé van viure a cavall dels dos llocs mentre van poder.

Arribats a aquest punt només ens queda donar una petita ullada a la situació dels principals països d'acollida dels exiliats espanyols al continent americà, en especial dels qui al final de la dècada de 1930 van acollir els exiliats hospitalencs. Veiem les dificultats o les facilitats que van oferir els diferents territoris a l'emigració republicana i la magnitud de gent que hi va arribar.

1.2.4.1 El cas de Mèxic

Mèxic va ser el país que, de manera més oberta, va donar suport al Govern de la República durant la Guerra Civil. Una ajuda que va arribar tant des de l'àmbit diplomàtic com per l'ajuda material i, segurament el més important, pel refugi que es va donar als exiliats i a les autoritats republicanes a l'exili. De fet, ja en plena Guerra Civil, el Govern de Lázaro Cárdenas va acceptar un primer contingent d'uns 450 infants refugiats, dos dels quals eren de l'Hospitalet (tractarem aquest cas en profunditat a la segona part de la investigació).

Una vegada l'exili republicà a França va ser un fet, Mèxic va ser el primer país que va respondre a la crida del Govern francès per acollir els refugiats espanyols. Les expedicions d'aquest període es van iniciar al principi de l'abril de 1939 i no es veurien seriosament frenades fins el setembre d'aquell any per l'esclat de la Segona Guerra Mundial. Es calcula que Mèxic va poder acollir entre 20.000 i 21.750 exiliats, segons les fonts,³² uns 6.000 dels quals haurien arribat entre l'abril i l'agost del 1939.

Allà els republicans exiliats es van trobar amb el Govern presidit per Lázaro Cárdenas, càrrec que havia assumit el 1934 i que mantindria fins al 1940. Durant els anys del seu mandat, Cárdenas es va proposar d'una banda, realitzar la reforma agrària, pendent des de la redacció de la Constitució 17 anys abans, i de l'altra, millorar les condicions de la classe obrera i lluitar contra l'opressió dels monopolis estrangers. Sota el paraigua d'un fort intervencionisme estatal de caire nacionalista, va portar a terme bona part dels seus propòsits i va reformar el camp, la indústria, l'exèrcit i la burocràcia, va millorar les condicions dels obrers, va nacionalitzar els ferrocarrils i va expropiar la indústria petroliera. En política internacional, el principi fonamental del cardenisme va ser l'antiimperialisme que es va manifestar de manera clara amb les denúncies contra els sistemes feixistes i les seves actuacions, i també amb l'empara dels exiliats de la República espanyola.³³

Per tant, els republicans exiliats es van trobar amb un país en procés de creixement i modernització que oferia moltes possibilitats de millora professional i que els acollia, en general, amb simpatia. La presència a Mèxic de les delegacions del SERE i, després, de la JARE i el seu conti-

nuador, el CTARE, van garantir el que Dolores Pla ha definit com una *emigració organitzada i subvencionada*.³⁴ De fet, el procés endegat pel SERE i continuat després pels altres organismes per tal de seleccionar qui viatjaria a Amèrica va fer que durant anys els exiliats a Mèxic fossin considerats uns privilegiats: qui no tenia filiació política o sindical, o bé una xarxa de contactes sòlida, ho va tenir molt difícil per viatjar a Mèxic.³⁵

A Mèxic, a més, es van organitzar unes xarxes socials molt sòlides entre els exiliats. En el cas dels catalans, l'Orfeó Català de Mèxic, per exemple, o d'altres centres promoguts pels partits. També determinats cafès els van servir com a un punt de trobada per reorganitzar-se com una comunitat catalana modèlica, per mitjà de la qual podien trobar feina, habitatge, escola per als fills i un ambient propici per mantenir l'esperança de retornar a casa amb tota la família: les relacions personals es mantenien entre exiliats, i això podia garantir que, en el moment del retorn, tothom hi estaria interessat encara que hagués establert una relació personal amb un altre ja que aquest molt probablement estaria dins de les mateixes circumstàncies (un fet especialment important pels pares exiliats respecte dels seus fills i filles).

Lògicament, però, no tothom s'encabia dins d'aquests cercles, entre d'altres coses perquè molts van anar a parar més enllà de la capital, on quedava situat el nucli de tot aquest entramat. El món de l'exili a Mèxic és tan ampli que per força ha de ser molt variat. Hi hagué qui va rebutjar l'acció política i qui va decidir continuar militant amb més força, qui es va anar adaptant al nou país desdibuixant, de mica en mica, la imatge del país d'origen i qui, per contra, es va instal·lar durant molts anys en la provisionalitat, sense compromisos professionals ni físics amb el nou territori (per exemple, sense casa pròpia, anant de lloguer).³⁶

El flux de l'exili i l'emigració a Mèxic va seguir, amb alt i baixos, fins ben bé a mitja dècada de 1950, tot i que en menor mesura que a d'altres països americans.

1.2.4.2 El cas de l'Argentina

Quan acaba la nostra Guerra Civil, l'Argentina compta ja amb una gran colònia espanyola. De fet, era una colònia l'origen de la qual es remuntava fins a mitjan segle XIX i que havia adquirit un pes molt important dins la societat d'aquell país. Així, l'any 1914 el 30% de la població argentina eren estrangers, dels quals un de cada tres era d'origen espanyol;³⁷ de tota manera, la dècada més forta per a la immigració espanyola es va situar entre el 1920 i el 1930, quan el 70% dels immigrants eren originaris de la península ibèrica.³⁸

L'Argentina era un dels països que més atreia els exiliats espanyols després de la guerra. Tenia fama de país avançat i Buenos Aires exercia una indubtable atracció com a capital moderna, la ciutat més europea d'Amèrica, per a alguns. De fet, la colònia espanyola establerta en el país havia divulgat durant anys i de diverses maneres les característiques de l'Argentina (per carta, durant les estades, o bé en el retorn).

Al final de la dècada de 1930, però, el Govern argentí es mostrà reticent a una entrada en grup d'exiliats espanyols, i encara més a una immigració indiscriminada. En general, aquest país ja havia endurit els requisits d'entrada durant els anys posteriors a la crisi econòmica del 1929, i a partir del 1936 les autoritats, preocupades pel possible ingrés de ciutadans espanyols que con-

sideraven indesitjables, fent referència al perill ideològic que podien significar, van posar noves traves a la immigració al llarg dels següents anys.³⁹ Tot i això, durant la Guerra Civil la política argentina de neutralitat no va respondre tant a una compatibilitat ideològica amb els postulats franquistes com a una adaptació als compromisos de la Gran Bretanya, artífex del Comitè de No Intervenció en la guerra espanyola... i principal client econòmic argentí.⁴⁰

En la pràctica, però, tal com explica Dora Schwarzstein, “la Argentina prefirió un proceso de ‘infiltración’ antes que admitir abiertamente a una cantidad de personas que huían de Europa ante el avance de los totalitarismos”.⁴¹ A diferència dels contingents oficials admesos a Mèxic, a l’Argentina el procés d’arribada d’exiliats republicans “fue una empresa eminentemente individual, llena de anécdotas y aventuras”.⁴² Només hi ha dues excepcions. D’una banda, la dels ciutadans bascos, que eren catòlics conservadors i amb una colònia prèvia a l’Argentina petita però influent econòmicament, social i política. L’altra excepció va ser la del vaixell *Massilia*, que el 5 de novembre de 1939 va desembarcar uns 50 republicans que anaven cap a Xile. Aquest grup va poder recalar a Buenos Aires gràcies a una eficaç campanya de propaganda favorable que havia orquestrat el director del diari *Crítica*, Natalio Botana, i de la qual en va assumir les despeses.⁴³

Schwarzstein anomena com a *període de portes tancades* el que va del 1933 al 1950. En aquests anys per entrar a l’Argentina calia recórrer a algun d’aquests mètodes: les cartes de crida; la infiltració il·legal a través d’altres països limítrofs; la compra de visats de trànsit a consolats com Bolívia, Xile, el Paraguai, el Brasil o en ciutats europees, o bé amb visats de turista. Una vegada dintre, però, la llei argentina era molt més tolerant en el moment de legalitzar la situació dels il·legals.⁴⁴

En el període que va de final de 1938 al principi de 1940 van arribar a l’Argentina els primers exiliats procedents de França. A partir de la fi de la Segona Guerra Mundial també van arribar exiliats republicans decebutos perquè el desenllaç de la contesa no va comportar la caiguda de Franco. Quan parlem estrictament d’exiliats, Schwarzstein calcula que a l’Argentina en van arribar uns 2.500. Més endavant s’hi van afegir els perseguits econòmics i polítics de la península. Finalment, a partir de 1948 l’Espanya franquista i l’Argentina de Perón van signar el Conveni sobre Migració, document bilateral que va suposar que “la inmigración española creció de un modo considerable a partir de ese momento”.⁴⁵

A l’Argentina, els republicans van trobar una acollida càlida per part de la població, malgrat les dificultats d’entrada i els comentaris de preocupació d’alguns diaris de caire conservador. De fet, la Guerra Civil s’havia viscut amb intensitat i apassionament, i en bona part la colònia espanyola es va mobilitzar i solidaritzar a favor dels republicans, tot i que els presidents conservadors del país van apressar-se a reconèixer el Govern de Franco i van intentar impedir que els exiliats entrassin al país. Tot i la solidaritat de la colònia espanyola que hi estava preestablerta, entre la qual hi havia també persones no simpatitzants de la República, els exiliats van cultivar una personalitat pròpia d’emigrants forçats per la derrota. Aquesta identitat va acabar esdevenint ideologia de família.⁴⁶ El període de formació de la comunitat republicana espanyola a l’Argentina va coincidir, en part, amb els dos primers governs peronistes, entre el 1945 i el 1955. Això es va convertir en una experiència complexa i contradictòria, ja que molts començaven a viure els primers anys d’una

certa estabilitat econòmica i personal després de la incertesa de l'exili, però ara es trobaven amb un govern la ideologia del qual tenia molts punts en comú amb el règim de Franco.⁴⁷

En els primers 10 anys, fins a la signatura de l'acord bilateral entre els dos països l'any 1948, a l'Argentina van anar a parar

“una alta proporción de intelectuales, profesores universitarios, hombres de letras, médicos, periodistas y artistas, así como exautoridades del gobierno republicano y altos dirigentes políticos. En menor medida llegaron a la Argentina, sobretudo desde otros países hispanoamericanos, militantes políticos de base pertenecientes a sectores medios o bajos de la población”⁴⁸

Tenint en compte el perfil de l'Hospitalet com a ciutat d'immigració, amb una base obrera en general de mitja o baixa qualificació, només l'última part d'aquesta descripció ens deixa una esclatxa per poder trobar algun hospitalenc exiliat a l'Argentina.

Més endavant, la signatura del Conveni sobre Migració va fer canviar aquest perfil. Es tractava ara d'un immigrant amb certes possibilitats econòmiques i capacitació tècnica, a més d'exigències físiques, ideològiques, religioses, professionals, morals i d'antecedents policials.⁴⁹ Les xifres, a partir del 1946 i, sobretot, del 1948 es disparen. Durant el 1950 s'arriba a cotes de 60.000 emigrats d'origen espanyol anuals, i a partir d'aleshores, al llarg de la dècada les xifres comencen a davallar, en part perquè el peronisme va començar a aplicar unes polítiques restrictives en l'enviament de diners a l'estranger i això va fer que els immigrants no poguessin enviar diners a casa, i en part també perquè van aparèixer noves destinacions a Europa.⁵⁰

1.2.4.3 El cas de la República Dominicana

La República Dominicana va ser un dels pocs països, amb Mèxic i Xile, que el juliol del 1938 durant la Conferència d'Evian va mostrar interès d'acceptar exiliats al seu territori. Els historiadors sostenen que una de les raons de la dictadura de Leónidas Trujillo per acceptar aquests refugiats era la necessitat de donar un cop d'efecte davant de la societat internacional per tal d'esborrar la memòria de la matança que el 1937, al nord-est del país, el règim havia comès contra uns 12.000 haitians. També va influir, però, la política trujillista de poblament del territori a través de colònies de mà d'obra blanca.⁵¹

El país de Trujillo presentava sobretot una bona perspectiva per a la colonització agrícola, amb innumerables espais geogràfics propicis per al desenvolupament agrícola ja que encara no estaven aprofitats. Davant la bona predisposició de les autoritats dominicanes, els primers refugiats van arribar al final de 1938 i al principi de 1939. Eren persones que emigraven pels seus propis mitjans i que es van inserir ràpidament a la societat dominicana; cal tenir en compte que bona part eren intel·lectuals i tècnics i van acabar ocupant llocs en diferents organismes estatals. Més endavant, el SERE va organitzar els transports col·lectius d'exiliats, amb una especial incidència entre els anarquistes ja que, per motius ideològics, molts es van veure rebutjats i no van poder anar a d'altres destinacions d'Amèrica Llatina més desitjades. El país va acollir un nombre important d'hospitalencs, molts dels quals, efectivament, eren d'ideologia anarquista.

Font: I

El Winnipeg va ser el vaixell triat per Pablo Neruda per portar més de 2.000 exiliats a Xile el 1939.

A la República Dominicana van arribar set grans embarcaments de refugiats entre el 7 de novembre de 1939 i el juliol del 1940. No s'ha pogut determinar el nombre exacte de refugiats que hi van arribar. La xifra que sembla més raonable és la que afirma que no van superar els 3.000 refugiats;⁵² hi ha d'altres fonts, però, que eleven la xifra entre un i dos centenars més, la qual cosa podria situar la xifra total d'exiliats (afegint els viatges individuals, fins i tot posteriors) entre 3.200 i 3.400 persones. La majoria van ser enviats, només arribar als ports, a colònies agrícoles distribuïdes pel país, tot evitant així que els espanyols es poguessin instal·lar pel seu compte a les ciutats, on no hi havia mitjans de vida possibles per a tanta gent. Les condicions de negociació entre les autoritats dominicanes i els responsables del SERE van ser sempre difícils per les exigències econòmiques locals i, també, perquè s'incomplien.

La situació econòmica que es vivia al camp dominicà, les dificultats d'adaptació dels refugiats espanyols perquè no estaven preparats per al treball agrícola (només un 5% pertanyia al sector professional agropecuari), les diverses malalties que van patir i la carència inicial de subvencions van complicar molt la situació dels exiliats a la República Dominicana. Primer el SERE i després la JARE van intentar minimitzar aquests problemes amb subsidis econòmics i proveïments de mitjans de producció agrícola. Les ajudes, però, s'acabarien el 1943, després que aquest darrer organisme decidís que la millor solució era ajudar els exiliats a reemigrar a un país de l'entorn. A banda d'aquestes dificultats econòmiques i de feina, la situació en un país com la República Dominicana, governat pel dictador Leónidas Trujillo, va suposar un obstacle afegit per a la vida dels republicans. Malgrat que en un primer moment fins i tot hi va haver mostres d'agraïment per haver-los acollit, el cert és que les bones relacions van durar poc temps. Per tot plegat, els intents dels republicans d'abandonar aquest país per marxar a un altre lloc del continent no es van fer esperar. Les colònies agrícoles es van anar abandonant de manera progressiva en bona part dels casos. Al principi de 1943 només quedava una tercera part dels exiliats, i el 1945 en quedaven poquíssims a l'illa, tan sols els qui havien obtingut una bona ocupació i no xocaven amb la dictadura de Trujillo, potser uns centenars.⁵³

1.2.4.4 El cas de Xile

Xile va ser un altre dels països del continent americà que més favorablement va acollir els exiliats republicans. Això va ser així perquè l'octubre del 1938 va guanyar les eleccions

presidencials un Front Popular amb afinitat ideològica amb la causa republicana. Qui exercia de president, Pedro Aguirre Cerda, va atendre els requeriments d'una sèrie de persones que volien acollir al país republicans espanyols que es trobaven en adverses condicions als camps de refugiats francesos. La persona més influent d'aquest grup va ser el poeta Pablo Neruda, a qui Aguirre va acabar nomenant Cònsol Especial per a la Immigració Espanyola a París. El poeta s'hi va traslladar l'abril del 1939 per preparar l'enviament més important de refugiats al seu país i que, poc temps després, s'embarcarien a bord del *Winnipeg*, un vaixell que esdevindria gairebé mític en la memòria de l'exili.

Xile acabava de viure una campanya electoral molt polaritzada entre les esquerres i les dretes, amb confrontació clara i molta tensió política. La coalició guanyadora aglutinava un grup ampli i heterogeni de forces d'esquerres, des dels radicals fins els comunistes, i es va formar un govern presidit pel radical Pedro Aguirre. Aquest, però, pertanyia al sector més moderat del seu partit i pel que fa a la política interior va estar molt interessat a marcar distàncies amb les postures del Partit Comunista Xilè. Així, per exemple, l'abril del 1939 Xile va reconèixer el Govern franquista.⁵⁴ La forta divisió política del país també es va deixar notar en el debat sobre l'obertura de les fronteres xilenes a l'acolliment dels refugiats, especialment amb la tasca de Neruda i el contingent que va aconseguir d'embarcar, entre 2.300 i 2.500 espanyols.

El debat sobre l'obertura de Xile a l'emigració espanyola es va deixar sentir tant a la premsa com al Congrés del país, especialment entre l'abril i l'agost del 1939, els mesos en què van tenir lloc els preparatius de l'expedició de Neruda. També consten pressions del règim franquista durant tot el procés.⁵⁵ Tot plegat va servir per frenar l'esperit inicial d'acolliment massiu de republicans espanyols, i finalment es va limitar molt l'entrada i es van imposar uns criteris força restrictius: les persones que entressin havien de tenir la menor càrrega política possible, havien de procedir de sectors professionals adequats al mercat laboral xilè, i preferiblement havien de ser bascos perquè tenien fama de treballadors, religiosos i moderats políticament. Les fonts parlen que entre 3.200 i 3.500 exiliats van ser acollits per Xile entre el 1939 i el 1951, dels quals més de dues terceres parts, com ja he comentat, van arribar a bord del *Winnipeg*.⁵⁶ L'emigració republicana a Xile va estar formada, majoritàriament, per camperols, pescadors, obrers i artesans, a més d'un grapat de professionals liberals.⁵⁷ Tres casos relacionats amb l'exili hospitalenc tenen a veure amb aquest país.

Els refugiats a Xile, però, van rebre una bona acollida, que va anar més enllà d'episodis multitudinaris com l'arribada del *Winnipeg*, el 2 de setembre de 1939 a Valparaíso i, després, a Santiago. Els exiliats, en general, recorden que tant els xilens com els espanyols residents els van oferir ajuda i feina.⁵⁸

El paper de Xile com a país acollidor d'exiliats va tenir un cert pes, però en canvi com a destinació per a l'emigració econòmica posterior a la Segona Guerra Mundial va tenir menys importància. Només un petit tant per cent dels espanyols que van marxar llavors al continent americà ho van fer a aquest país. Entre aquests, però, hi va haver una família hospitalenca.

1.2.4.5 El cas de Veneçuela

Veneçuela va passar en mig segle de ser un país agroexportador a petrolier. Durant la culminació d'aquest procés de transició va ser quan van arribar els exiliats republicans, que poc temps després, l'any 1945, es van trobar amb un cop militar. A Veneçuela van arribar majoritàriament exiliats bascos i professionals sanitaris —especialment metges— però també arquitectes i mestres. En definitiva, la política migratòria veneçolana d'aquests anys es va traçar a partir de la Llei d'Immigració i Colonització de 1936 que tenia un caràcter molt selectiu des d'un doble punt de vista: ideològic, per evitar la infiltració del comunisme, i econòmic ja que es volien professionals que ajudessin a resoldre els innumerables problemes sanitaris, econòmics i urbanístics del país.⁵⁹

El Govern d'Eleazar López Contreras mantenia recels cap a la República, però en el cas del col·lectiu basc la influència exercida pels jesuïtes i per famílies d'aquesta nacionalitat residents al país va aprimar els recels amb arguments basats en la seva afinitat ideològica —catòlics, anticomunistes i conservadors.⁶⁰ Pel que fa als metges, l'any 1936 Veneçuela va començar a crear una estructura organitzativa per a la salut pública, per mitjà del Ministeri de Sanitat i Assistència Social, i això va impulsar la contractació dels primers metges des de diferents ministeris. Cal destacar que entre el 1936 i el 1940, els funcionaris del ministeri sanitari veneçolà van donar suport a la política d'immigració selectiva de metges exiliats per la Guerra Civil Espanyola, amb qui en molts casos havien mantingut abans diferents tipus de contactes acadèmics i professionals. Es calcula que entre metges i infermeres van arribar a Veneçuela uns 135 espanyols exiliats, entre els quals hi havia un hospitalenc.⁶¹ A Veneçuela el nombre total de refugiats no va passar d'uns 400.⁶²

Al cap d'un temps, però, van anar arribant més espanyols. Alguns procedien de les primeres destinacions a l'exili, és a dir, eren reemigrats, sobretot de la República Dominicana. Més important, sens dubte, va ser el flux d'emigrants econòmics arribat després del parèntesi de persecució de la immigració irregular al país entre els anys 1949 i 1951. Llavors Veneçuela es va tornar a obrir i es va convertir en la segona destinació més atractiva per als emigrants espanyols en aquell continent, després de l'Argentina. Es calcula que entre el 1951 i el 1958 hi van entrar uns 200.000 espanyols, en bona part d'origen gallec i canari.⁶³

1.2.4.6 D'altres països: l'Equador, el Brasil i els Estats Units

L'Equador va allotjar pocs republicans, la majoria de pas, més o menys perllongat, cap a d'altres països americans. En aquest estudi, però, es planteja com un escenari important perquè està relacionat amb uns quants casos d'exiliats hospitalencs que hi van arribar per mitjà d'una fundació d'ajuda als republicans espanyols que havia creat l'escriptor nord-americà John Dos Passos.

El Brasil i els Estats Units tenien un punt en comú que dificultava l'adaptació dels espanyols, i és que en cap dels dos països es parlava castellà (si més no, de manera majoritària). A banda, les polítiques migratòries d'aquests dos països en aquells anys eren ben diferents.

El Brasil serà una destinació significativa només de l'emigració econòmica de l'Espanya franquista; com a destinació per als exiliats al final de la guerra tindrà un pes més aviat anecdòtic.⁶⁴ El país va recollir sobretot una part important del flux migratori dels espanyols que cercaven un

millor futur econòmic i/o una fugida de l'Espanya franquista en el lapse que va del 1946 al 1958. En aquests anys, gairebé l'11% dels emigrants espanyols al continent americà van anar a parar al Brasil, que es va convertir en la tercera destinació en aquell continent, al darrere de l'Argentina i Veneçuela.⁶⁵ Durant aquest període la indústria brasilera viu una notable expansió i la demanda de treballadors queda notablement modificada: a partir d'aleshores la mà d'obra qualificada serà la que més es valorarà. La indústria que més va créixer va ser l'automobilística, però també ho van fer d'altres, com la construcció. En aquest context, cap al final de la dècada de 1940 va començar a formar-se una onada d'emigrants formada per obrers més especialitzats, amb motivació econòmica i/o política que volien marxar d'Espanya. A la dècada de 1950 es calcula que van anar cap al Brasil uns 120.000 espanyols, un nombre que s'aniria reduint dràsticament a la dècada de 1960.⁶⁶ Actualment, es pot accedir telemàticament a les fitxes consulars de qualificació d'aquests immigrants, que han aportat valuosa informació a aquesta investigació i ens han permès localitzar 69 emigrants hospitalencs d'aquests anys.

D'altra banda, els Estats Units van adoptar una política migratòria molt restrictiva pel que fa a l'acolliment d'exiliats espanyols i pràcticament només van ser admesos intel·lectuals i científics reconeguts o que començaven a ser-ho.⁶⁷ Malgrat tot, també es van donar casos d'exiliats que, tard o d'hora, van poder travessar la frontera (especialment la que separa els Estats Units de Mèxic). El pas d'un país a l'altre es feia, en la majoria de casos, de manera clandestina, però això els permetia finalment arribar als Estats Units, regularitzar la situació i establir-s'hi. Tot i les característiques del perfil que acabem de descriure, he de dir que en aquest país he localitzat també tres casos relacionats amb hospitalencs.

SEGONA PART

CASOS ESPECÍFICS

2.1 L'EXILI POLÍTIC I SINDICAL

A la historiografia de l'Hospitalet, l'exili més conegut en relació a la Guerra Civil Espanyola és el dels polítics i sindicalistes lligats a les opcions participants del Front Popular que van governar la ciutat durant els anys de la República i la Guerra Civil. Tot i que en part són casos que han aparegut citats en estudis històrics i publicacions sobre aquest període, el cert és que la relació no ha estat completa. D'altra banda, les informacions sobre aquests exiliats tampoc no han estat ni exhaustives ni han constituït motiu d'estudi en profunditat en la major part dels casos. Una prova de la primera observació que acabo de fer és que en aquest treball apareixen noms d'exiliats al continent americà que no havia trobat abans en cap font bibliogràfica citats com a exiliats al continent americà.

El 1986, l'historiador Joan Camós, a *L'Hospitalet, la història de tots nosaltres 1930-1936*, donava alguna referència aïllada d'alguns exiliats que van travessar l'Atlàntic. Camós va poder realitzar al principi dels anys vuitanta una sèrie d'entrevistes amb alguns hospitalencs exiliats, com Ramon Frontera, Gaïetà Ripoll, Josep Xena o Ramon Moral. Llavors ja esmentava alguns exilis coneguts i dels qui ara ens n'ocupem, com el de Ramon Frontera i Lluís Flores a Mèxic, però a més en tenim apuntat un que només he trobat aquí, el de Joan Segarra Cabré, també exiliat a Mèxic. Normalment, però, Camós comentava aquestes destinacions en les notes a peu de pàgina ja que no era aquest un aspecte essencial del seu llibre, centrat gairebé en exclusiva a aixecar acta del període republicà.⁶⁸

L'any 1994, l'historiador Carles Santacana publicava una adaptació de la seva tesi doctoral sobre l'arribada del franquisme a l'Hospitalet. En parlar del càstig als regidors republicans, advertia que els qui durant la guerra havien representat la CNT al Consistori "van marxar tots a l'exili". I afegia, entre els exiliats, els dirigents més destacats d'ERC; en aquest cas citava amb noms i cognoms Ramon Frontera, Carles Martí-Feced, Francesc Martínez Alves, Ramon Moral, Laureà Lorca i Marià Asín. En cap cas, però, esmentava la destinació de ningú.⁶⁹

L'any 2002, Dolors Marín, historiadora també vinculada a l'Hospitalet i especialitzada en el món anarquista, al seu llibre *Clandestinos* aportava informació d'alguns dels principals anarquistes hospitalencs i n'apuntava les destinacions. Al llarg de l'obra, tot i que de forma dispersa, l'autora dóna dades molt interessants de la vida quotidiana d'aquestes persones, especialment durant les dècades de 1920 i 1930. En algun d'aquests casos, Marín ha ampliat les dades en un nou llibre publicat al 2010, *Anarquistas*. Sobre els qui es van acabar exiliant, dóna raons (sempre en funció de la reconstrucció que fa del món anarquista) d'alguns dels qui van marxar a França; sobre els exiliats al continent americà, al primer dels dos llibres no va molt més enllà d'especificar el país

concret de Josep Xena, Enric Playan⁷⁰ i Josep Peirats, mentre que en el segon també esmenta quines van ser les destinacions dels mestres Josep Abella i Josep Alberola, dels quals n'aporta altres dades, a més de comentar alguns aspectes relacionats amb la feina de Josep Xena a l'escola racionalista durant la Guerra Civil.

L'any 2007, a la part introductòria d'un treball sobre els deportats hospitalencs als camps nazis, signat conjuntament per l'historiador Josep Ribas i l'autor d'aquest text, fèiem esment un xic més detallat dels països cap a on van exiliar-se, entre d'altres persones, alguns polítics hospitalencs. Sobre els exiliats de la CNT consignàvem els noms de fins a 15 persones que van marxar a l'exili: Josep Xena, Lluís Cano, Josep Casajoana, Joan Hernández, Josep Abella, Enric Playan, Dídac López, Ginés Alonso, Llorenç Vera (nomenat erròniament com Lluís), Joan Ballesteros, Florenci Domingo, Josep Sánchez, Francesc Novellón i Antoni Corts. A aquests afegírem els noms dels regidors d'ERC que ja havia recopilat Santacana 13 anys abans. També trobem esmentat Gaietà Ripoll, exiliat de les files dels regidors d'UGT/PSUC. Vam donar llavors petites pinzellades d'alguns d'aquests exiliats, d'entre les quals destacaré les que estan relacionades amb el nostre objecte d'estudi. Així per exemple, hi apareix un petit perfil sobre l'alcalde i membre del Govern de la Generalitat, Ramon Frontera Bosch, exiliat a Mèxic. De Gaietà Ripoll esmentàvem només que es va exiliar a Veneçuela. Del cenetista Josep Xena es feia un petit resum —semblant al de Ramon Frontera— de la seva trajectòria, on només s'acaba recollint el seu exili a Veneçuela. També donàvem dades del dirigent cenetista Josep Peirats, tot i que no esmentàvem en aquell moment el seu període americà, encara que es conegui perfectament. Finalment, també fèiem referència als regidors anarquistes Lluís Cano i Dídac López. De Lluís Cano afirmàvem erròniament que, juntament amb els seus germans Joan, Enric i Josep, s'havien exiliat a Mèxic, però encertàvem en dir que el primer havia acabat exiliat a l'Equador. Del també cenetista Dídac López apuntàvem que havia marxat a Porto Alegre, al Brasil.

També a les memòries de Joan Rius, regidor d'ERC a l'Hospitalet durant la Guerra Civil, trobem algunes dades interessants, sobretot d'Enric Frangioni i de la seva família, i també de Gaietà Ripoll i de Laureà Lorca. Altres obres no lligades estrictament a la història de l'Hospitalet han donat dades parcials sobre alguns d'aquests hospitalencs exiliats. Per exemple, al *Diccionario de los catalanes de México*, coordinat per José María Murà i publicat el 1996, s'esmenten els noms de Francesc Graells, Enric Playan i Ramon Frontera. Només el primer dels casos se'l vincula amb l'Hospitalet pel lloc de naixement i es donen algunes dades. En els altres dos, no hi ha cap vinculació i es dona molt poca informació, un fet com a mínim estrany en el cas de Frontera ja que havia arribat a tenir càrrecs importants a la Generalitat republicana. Un altre exemple és el del diccionari dels espanyols exiliats a Cuba que s'inclou al final del llibre *El exilio republicano español en Cuba*, de Jorge Domingo Cuadriello. Aquí trobem informació de la infermera comunista Mercè Canals, encarregada de la llar d'infants de la fàbrica Tecla Sala de l'Hospitalet durant la guerra.⁷¹

Sense ser exhaustiu, cal destacar també dues referències particulars més: una sobre Enric Playan i l'altra sobre Amadeu Llorens. Es tracta en el primer cas del relat familiar escrit per la seva filla Palmira i publicat a Mèxic l'any 2004 en una curta edició de només 100 exemplars, un dels quals és a les prestatgeries de la col·lecció local de la biblioteca Tecla Sala, a l'Hospitalet. Tenint

Font: AGNIM

Lluís Flores Expósito, 1939.

Font: AMH (AMH LA255) fons Joan Camós

Ramon Frontera Bosch, circa 1934.

en compte l'excel·lència de poder disposar d'aquestes dades i també per la poca difusió del llibre (que seria impossible de trobar si no fos per la tasca de recopilació feta a la biblioteca central de l'Hospitalet), Enric Playan serà un dels casos sobre els quals ampliaré dades. En el cas de l'Amadeu Llorens he trobat un documental fet per una néta seva i rodat entre Xile i Girona, a més de l'inici d'un petit diari que ell mateix va escriure, on va deixar testimoni dels dies que va viure abans d'embarcar-se al *Winnipeg* i els primers moments de travessa cap a Xile l'agost del 1939. Aquests documents han esdevingut fonts excepcionals en el context d'aquesta investigació i n'han ampliat els horitzons de manera important.

Intentaré en aquest capítol recollir les persones relacionades amb l'Hospitalet que, d'una banda, van ocupar algun càrrec a les institucions polítiques republicanes durant la dècada de 1930 i que es van exiliar posteriorment al continent americà. I de l'altra banda, hi exposaré un seguit de persones que, malgrat que no van ocupar càrrecs oficials, es van veure compromeses no només per la militància política i, sobretot, sindical, sinó també per les actuacions que van dur a terme durant els anys de la República i la Guerra Civil. De tots en donaré unes mínimes referències⁷² i, finalment, em detindré en alguns casos que poden suposar exemples interessants.

Entre les persones exiliades a Amèrica i relacionades amb l'Hospitalet que van exercir càrrecs públics durant la República i/o durant la Guerra Civil he trobat els següents casos:

Lluís Flores Expósito va ser conseller⁷³ a l'Ajuntament de l'Hospitalet de l'octubre del 1936 fins al juliol del 1937. Va néixer el juliol de 1909 a Barcelona. Era militant del sindicat UGT, possiblement des del 1930, i del Partit Socialista Unificat de Catalunya (PSUC), després d'haver passat pel Partit Comunista de Catalunya (PCC). El seu ofici era el d'agricultor. L'any 1934 va participar en els Fets de l'Aeronàutica, quan un comboi de tres vehicles amb gent de l'Hospitalet va ser

detingut a trets quan anava cap a Barcelona a defensar la Generalitat durant els anomenats Fets d'Octubre (proclamació de l'Estat Català). Com a sindicalista va exercir el càrrec de secretari de propaganda de la Federació Catalana de Treballadors de la Terra de la UGT, a partir del setembre del 1936. L'abril del 1937 fou nomenat comissari polític del PSUC. Es va exiliar a França i després a Mèxic, on va arribar el 27 de juliol de 1939 a bord del vaixell *Mexique*. Allà va residir a Los Mochis, un poble de l'Estat de Sinaloa. Hi ha testimonis que el situen posteriorment a l'Hospitalet, en una data indeterminada però molt possiblement després de la mort de Franco i de visita, més o menys extensa, ja que l'any 1986 l'historiador Joan Camós deia que encara residia a Mèxic.⁷⁴

Ramon Frontera Bosch va ser alcalde de l'Hospitalet per ERC durant la República i fins que va començar la Guerra Civil. Aleshores va passar a ocupar diversos càrrecs al Govern central i, poc després, a la Generalitat de Catalunya. Frontera va néixer l'any 1900 en una colònia tèxtil de Balsareny, però la seva família es va traslladar a l'Hospitalet nou anys després perquè el seu pare, Josep Frontera Puig, va entrar a treballar a la fàbrica de Can Trinxet. De jove va cursar estudis a l'Escola de Treball de Barcelona, on va rebre la influència de Rafael de Campalans. Això va fer que ingressés a la Unió Socialista de Catalunya (USC), partit en què va militar durant la dècada de 1920 i fins el març del 1931, moment en què va passar a ERC. Joan Camós afirma que "la mort del seu fill de nou anys i una entrevista amb Comorera i Companys el decidiren a ingressar actiuament a ERC i actuar en la política municipal".⁷⁵ S'havia casat amb Empar Gelada Bosch, nascuda l'any 1902 a Anglès (Girona). La família d'ella també vivia a l'Hospitalet.

L'activitat de Ramon Frontera en el camp associatiu va ser força destacada durant les dècades de 1920 i 1930. Va ser un dels promotors de l'Associació Obrera de Concerts, entitat fundada el 1926 per tal d'apropar la música als sectors més populars, juntament amb Rafael Campalans i Enric Casals (germà del violoncel·lista Pau Casals). A l'Hospitalet va participar a la Cooperativa Popular de Consumidors El Respeto Mútuo, de la qual el seu pare n'havia estat soci fundador. Com a representant d'aquesta cooperativa, el 1929 va formar part de la junta de la Mútua Quinta de Salud la Alianza.

D'altra banda, la carrera política de Frontera s'inicia l'any 1931 quan surt elegit regidor dins d'una candidatura que aplegava el conjunt de les forces republicanes a l'Hospitalet. En les següents eleccions, el gener del 1934, va ser el cap de llista d'ERC a l'Hospitalet i va obtenir un important triomf electoral. Va ser proclamat alcalde l'1 de febrer següent i va exercir el càrrec fins als Fets d'Octubre, quan a conseqüència dels esdeveniments armats l'Ajuntament es va dissoldre i ell va ser substituït per un gestor militar. Per la seva responsabilitat al capdavant de l'Ajuntament va ser empresonat durant vuit mesos al vaixell *Uruguai*. Al final de 1935 va ser detingut novament i va passar tres mesos a la presó Model de Barcelona. El van alliberar arran de la victòria de les esquerres a les eleccions generals espanyoles del febrer del 1936. Llavors va ser restablert en el seu lloc d'alcalde, càrrec que ocupava quan va esclatar la Guerra Civil. En aquesta dècada de 1930 també va col·laborar en algunes capçaleres de premsa local, com *Llibertat* (vinculada a ERC) o *Fortitud*, dos periòdics catalanistes.⁷⁶

Frontera va ser al capdavant de l'alcaldia de l'Hospitalet fins que el setembre de 1936 va ser nomenat director general de Beneficència⁷⁷ del Govern republicà, sota les ordres de Josep

Font: AMH (AMHIAF0727/sd)

Grup de regidors a l'Ajuntament l'any 1934, amb Ramon Frontera al centre. A la seva dreta, Miquel Romeu i un personatge no identificat. A la seva esquerra, Francesc Muntané i Carles Martí Feced.

Font: AGNM

Empar Gelada Bosch, entre 1941 i 1946.

Tomàs i Piera (ERC), ministre de Treball, Sanitat i Previsió Social. Com a sotssecretari hi havia un altre membre significatiu del partit republicà, Jaume Aiguader i Miró. Ramon Frontera va ocupar el càrrec només dos mesos, fins al novembre, quan l'anarquista Federica Montseny es va fer càrrec del remodelat Departament de Sanitat i Assistència Social. Llavors ell va ser designat representant del Departament de Finances de la Generalitat al Comitè Industrial Cotoner, i l'any següent va exercir com a sotssecretari de Cultura de la Generalitat, amb Carles Pi i Sunyer com a conseller, i també com a president del Consell de l'Escola Nova Unificada (CENU), l'organisme encarregat de vetllar per un ensenyament laic de qualitat a Catalunya.

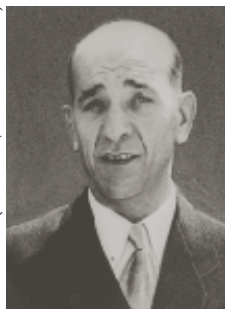
A les acaballes de la Guerra Civil va marxar a l'exili, a França. El seu nom figuraria a la Causa General franquista com un dels dirigents destacats dels partits del Front Popular a l'Hospitalet. A França es va fer càrrec dels Serveis d'Ajuda als Republicans Catalans, amb seu a Perpinyà, i en va exercir la direcció a partir de l'abril del 1939. Poc temps després, l'octubre del 1941, ell i la seva esposa, Empar Gelada Bosch, van sortir de França per anar-se'n cap a Mèxic. Es van embarcar en el *Quanza*, un vaixell de bandera portuguesa, que molt probablement va passar per Orà i Casablanca.⁷⁸ Finalment, van arribar a Mèxic el 13 de novembre.

Un cop allà, es van instal·lar a la capital, on Frontera va exercir activitats comercials. Continuà militant a ERC. L'any 1960 fou nomenat vocal del Patronat Pro Pàtria, una entitat que s'havia creat a Mèxic el 1954 per tal d'assegurar recursos financers a la Generalitat de Catalunya a l'exili i a la qual donava rang oficial un decret del president Josep Tarradellas.

El matrimoni no va tornar a l'Hospitalet fins el 1979. Els va rebre el llavors alcalde Joan Perelló. Frontera va morir a Anglès el 14 d'octubre de 1987. La seva dona el va seguir l'1 de febrer de 1989.⁷⁹

Rafael Domingo Recio va ser alcalde des del 23 de desembre de 1937 fins al 3 de juny de 1938, moment en què va ser mobilitzat. Abans havia estat funcionari municipal afecte a l'Àrea

Font: AMH (AMHLAFont S/Maria Bo vídua Oliveras)

Rafael Domingo Recio, sd.

Font: AGNIM

Carme Roca Grovito, 1947.

de Proveïments (Abastos); això i el fet que hagués de gestionar temes relacionats molt probablement amb la compra-venda de productes agrícoles explica que se l'autoritzés per viatjar a Anglaterra i França. Nascut a Barcelona el 1905, vivia a Santa Eulàlia i pertanyia a ERC. L'any 1931 trobem la seva firma al document de Constitució del Comitè Revolucionari de l'Hospitalet arran de la proclamació de la República, el 14 d'abril de 1931. El Comitè va prendre el poder a la ciutat i Rafael Domingo en va formar part com a secretari. El març de 1934 havia guanyat una plaça d'inspector d'arbitris a l'Ajuntament, però pocs mesos després va ser processat i empresonat pels Fets d'Octubre. Va sortir en llibertat condicional sota fiança al final de 1935. A banda, figura com a membre de la maçoneria en una llista elaborada per la CNT durant la guerra, i sabem també que va ser soci de l'Associació Protectora de l'Ensenyança Catalana, des del 1931. El seu nom també figura a la Causa General com un dels dirigents destacats dels partits del Front Popular a l'Hospitalet. A més, el Tribunal per a la Repressió de la Maçoneria i el Comunisme li va obrir una causa per pertinença a l'organització, la qual mai no es va poder demostrar per manca de proves i, finalment, la van haver de sobreseure. En caure el front de Catalunya, es va exiliar a França i d'allà va marxar cap a Mèxic a bord del *Nyassa* el maig del 1942; l'acompanyaven la seva dona **Carme Roca Grovito**, el seu fill **Jordi Domingo Roca**, que en aquell moment tenia 11 anys, i la seva filla **Montserrat Domingo Roca**, que en tenia 17. Els dos fills havien nascut a Barcelona, mentre que Carme Roca era natural de Cervera (Barcelona) i havia nascut el 1902. Sembla que es van establir a la capital mexicana. També he localitzat dos registres de pas de frontera cap als Estats Units, un amb data de 3 de novembre de 1948 pel punt fronterer de Nogales; a l'anotació consta que la nacionalitat és mexicana. L'altre registre porta data de 4 de juliol de 1950 a través de El Paso. Ignoro el motiu d'aquests viatges.⁸⁰

Alfons López Camacho va ser regidor de l'Ajuntament des de l'octubre de 1936 com a representant del sindicat UGT. També hi ha proves que va arribar a secretari polític del Radi (zona) de l'Hospitalet del Partit Socialista Unificat de Catalunya, almenys durant el 1938. Veí del barri del

REPÚBLICA DOS ESTADOS UNIDOS DO BRASIL
FICHA CONSULAR DE QUALIFICAÇÃO

Esta ficha, expedida em duas vias, será entregue à Polícia Marítima e à Imigração no porto de destino

Nome por extenso: DÍDAC LÓPEZ RODRÍGUEZ
Admitido em território nacional em caráter: Permanente
Nos termos do art. 2.º do dec. n.º 1987, de 1945
Lugar e data de nascimento: MAZARRÓN, (Múrcia), em 8/2/1907
Nacionalidade: Espanhola Estado civil: Casado
Filiação (nome do Pai e da Mãe): Francisco LÓPEZ e de Carmen RODRÍGUEZ Profissão: Administrador-Porto
Residência no país de origem: ANITA LÓPEZ, Calle Carvanza, 109, BADALONA, BARCELONA, (Espanha)

FILHOS MENORES DE 18 ANOS

Passaporte n.º 74 expedido pelo autoridade de Consulado de Espanha em Marselha na data de 7/2/1951 vindo sob n.º 40

Assinatura do interessado: [Assinatura]

Assinatura do funcionário: [Assinatura]

Consulado do Brasil em Marselha 15 de fevereiro de 1951. O CONSUL: [Assinatura]

REPÚBLICA DOS ESTADOS UNIDOS DO BRASIL
FICHA CONSULAR DE QUALIFICAÇÃO

Esta ficha, expedida em duas vias, será entregue à Polícia Marítima e à Imigração no porto de destino

Nome por extenso: ANITA RUIZ MONTÓYA
Admitido em território nacional em caráter: Permanente
Nos termos do art. 2.º do dec. n.º 1987, de 1945
Lugar e data de nascimento: LINARES, (Jaén), em 16/9/1913
Nacionalidade: Espanhola Estado civil: Casada
Filiação (nome do Pai e da Mãe): Antônio RUIZ e de Mercedes MONTÓYA Profissão: Dom
Residência no país de origem: ANITA LÓPEZ, Calle Carvanza, 109, BADALONA, BARCELONA, (Espanha)

FILHOS MENORES DE 18 ANOS

Passaporte n.º 75 expedido pelo autoridade de Consulado de Espanha em Marselha na data de 7/2/1951 vindo sob n.º 41

Assinatura do interessado: [Assinatura]

Assinatura do funcionário: [Assinatura]

Consulado do Brasil em Marselha 15 de fevereiro de 1951. O CONSUL: [Assinatura]

Fitxa consular d'entrada al Brasil de Dídac López, 1951.

Fitxa consular d'entrada al Brasil d'Anna Ruiz Montoya, 1951.

Centre, era natural de Lucainena de las Torres (Almeria), on havia nascut l'any 1908. Es va exiliar a França i va passar pels camps de concentració de Cotlliure, que va abandonar el 12 de maig de 1939, i de Vernet. En una data indeterminada es va exiliar a la República Dominicana, i cap al final de 1945 va anar a Mèxic on va morir l'any 1986 després d'haver fundat una de les llibreries més importants del país. El seu fill **Vladimir Alfons López Camacho**, que vivia a l'Hospitalet, es va reunir amb ell a Mèxic l'any 1968.⁸¹

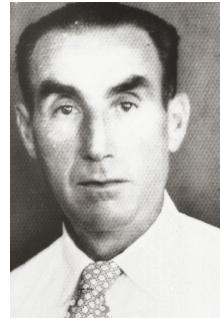
Dídac López Rodríguez va ser regidor de l'Ajuntament a partir de l'octubre del 1936 com a representant del sindicat CNT. Nascut a Mazarrón (Múrcia), l'any 1907, era el tercer dels sis fills del miner Francisco López Martínez i de María del Carmen Rodríguez Pérez, família originària de Cuevas (Almeria) i emigrada al principi del segle xx a Múrcia per treballar a les mines de Mazarrón. Amb la crisi de la dècada de 1920, la família devia reemigrar a Catalunya. Ens consta el seu pas per Badalona i la seva posterior arribada al carrer de la Estrella, a l'Hospitalet, a finals del 1928. Dídac López treballava a les bòbiles de l'Hospitalet, fent maons. El 1933 va ser detingut arran de l'intent de proclamació del comunisme llibertari a l'Hospitalet. Durant la guerra i dins del Consistori va arribar a ocupar el càrrec de conseller d'Agricultura, però el va haver d'abandonar quan va ser mobilitzat per anar al front. Va servir al Cos de Sanitat i va assolir el grau de tinent. Es va exiliar a França molt probablement amb la seva companya, **Anna Ruiz Montoya**, i va ser internat al camp d'Argelers fins que el 13 de gener de 1940 en va sortir, possiblement per anar a treballar a les ordres d'un tal senyor Aurat, a un poble anomenat Codalet, prop de Prades. Com a mínim, dos germans d'en Dídac també van marxar a França, en Fèlix i l'Antoni.⁸² Tots dos van anar al poble de Saint Pourçain-sur-Sioule (a uns 70 quilòmetres al nord de Clermont-Ferrand), però després de la invasió alemanya en Fèlix va acabar com a presoner de guerra i va ser deportat a Mauthausen el 13 de desembre de 1940. En va sobreviure i va tornar a França. D'altra banda, en Dídac i la seva companya van viure la Segona Guerra Mundial a França. Pel que fa a l'Anna Ruiz, havia nascut a Linares (Jaén) l'any 1913 i era membre d'una família de forta vinculació anarquista, que devia emigrar al barri hospitalenc del Centre. Ella mateixa pertanyia a la CNT i havia estat treballadora de la fàbrica d'olis Bau a l'Hospitalet. Tenia com a mínim un germà, en Joan, de qui es conserva un informe franquista adreçat al jutge militar de l'Hospitalet on es relata que havia

marxat com a voluntari al front i que potser havia estat membre de les Patrulles de Control o, com a mínim, se'l veia armat amb fusell, la qual cosa vol dir que el devien jutjar. L'Anna Ruíz i en Dídac López van marxar al Brasil al principi de 1951. En el moment d'exiliar-se tenien un fill, l'**Arseni López Ruíz**. Van viure a Porto Alegre, ciutat on en Dídac va morir el maig del 1980.⁸³

Enric Playan Tersol va ser regidor a l'ajuntament a partir de l'octubre del 1936. Va treballar en les sederies Vilumara, i vivia al carrer Major, al barri del Centre, a l'Hospitalet. Representant la Federació Comarcal del Baix Llobregat, va assistir a la Conferència de la Confederació Regional del Treball de Catalunya (CRTC), celebrada a Barcelona entre el 31 de maig i l'1 de juny de 1931. La CRTC actuava en la pràctica com a organització regional de la CNT. De manera paral·lela, Playan pertanyia al Sindicat de Contramestres, Ajudants i Preparadors de Teixits, conegut també de forma popular com 'El Ràdium', un sindicat sectorial que va arribar a presidir almenys des de 1932 i al capdavant del qual va convocar una vaga en el sector que no va prosperar i que el va obligar a dimitir l'any 1934. A més, ell i tres membres més de la direcció van ser detinguts, acusats de segrestar un esquiol a la Colònia Rosal. El 1936 va ser conseller municipal en representació del sindicat anarquista. A les denúncies de la Causa General franquista va ser involucrat en l'assassinat del comerciant de Falange, Antonio Puig Pañella.⁸⁴ El seu informe personal confeccionat des de l'Hospitalet també el vinculava de forma genèrica amb assassinats, robatoris i saquejos, tot i que també admet que "haciendo uso de su influencia entre los elementos rojos, favoreció a algunas personas de orden", és a dir, que hauria salvat persones de dretes d'algun mal major. Cap a l'octubre o novembre del 1936 es va allistar com a voluntari i hauria assolit el grau de capità de Transmissions. Es va exiliar a França amb la seva companya, **Agustina Puigfel Barnat**, i les seves filles la **Palmira** i la **Vida**, i al final de 1939 van marxar cap a Mèxic. Allà va continuar treballant en el sector tèxtil,⁸⁵ si més no en els primers anys. Més endavant, va regentar un restaurant a Acapulco, a l'Estat de Guerrero.⁸⁶ També va continuar practicant la seva passió per la columbofília.⁸⁷ Va tornar a Espanya per primer cop el 1978 i va morir a Mèxic el 1997, als 98 anys.

Josep Pujol Asencio va ser conseller delegat d'Obres Públiques a l'Ajuntament de l'Hospitalet des del setembre del 1938. Militava al sindicat CNT. Nascut a Múrcia el 1896, es va exiliar a Mèxic amb la seva companya, **Beatriu Suárez Núñez**, el seu fill **Josep Pujol Suárez**, i amb una tieta seva, **Caterina Pujol Asencio**, de 80 anys (cal advertir la dificultat que devia suposar per a aquesta dona gran tot el trasbals de l'exili). Van arribar a Mèxic a bord del Mexique, el 27 de juliol de 1939. A la fitxa de filiació que se li va fer en arribar al país americà, Josep Pujol va declarar que tenia tres professions: marbrista, maquinista i camperol. Molt possiblement la primera era la més encertada, mentre que la darrera potser l'havia posada per facilitar el tràmit de l'exili d'acord amb els requeriments de les autoritats del país d'acollida. El fill, que en el moment d'arribar al port de Veracruz tenia 16 anys, va declarar que era mecànic i també el van admetre com a refugiat polític. No n'he trobat més dades.⁸⁸

Amadeu Llorens Ferran va ser conseller al primer l'Ajuntament què es va constituir durant la Guerra Civil, per ERC. Nascut a Tarragona el 1898, en finalitzar la contesa va haver de deixar la dona i els fills a l'Hospitalet per exiliar-se a França. Va passar pel camp de Sant Cebrià abans d'em-

Font: FM

Lluís Cano, circa 1950.

barcar-se al vaixell *Winnipeg* per marxar cap a Xile, on va arribar el setembre del 1939. Allà va formar una nova família, amb quatre nous fills. Va morir a Xile l'any 1980.

Laureà Lorca López també pertanyia a ERC i, com Amadeu Llorens, també vivia al barri de Collblanc-la Torrassa i també va ser conseller municipal. Laureà Lorca i Amadeu Llorens tenien força relació personal i van acabar junts a l'exili, primer a França i després a Xile.

Lluís Cano Pérez va ser conseller de Defensa a l'Ajuntament de l'Hospitalet, per la CNT, els anys 1936 i 1937. La figura de Lluís Cano arrossega una ombra de controvèrsia difícil de clarificar. El seu paper a l'Hospitalet durant la Guerra Civil té clarobscur que prenen un matís més crític o no en funció de la font que consultem. Nascut l'agost de 1904, era el més gran dels cinc germans d'una família del poble miner de Serón (Almeria). Tots es van traslladar a Barcelona cap al principi de la dècada de 1920, fugint de la vida a les mines d'aquella zona d'Andalusia. Devien arribar a l'Hospitalet cap al 1932.

Aviat, Lluís Cano va militar a les Joventuts Llibertàries, la FAI i la CNT, de la qual va ser secretari de la federació local de l'Hospitalet i membre del Comitè Regional de Catalunya; també va arribar a ser un dels dirigents del ram de la construcció d'aquest sindicat a Catalunya. El 1931 es va unir sentimentalment amb una altra emigrada del seu poble, **Encarna Martínez Sorroche**. Nascuda el 1909, l'Encarna tenia quatre germans i germanes més que van quedar orfes de pare el 1913. El 1924 es van veure obligats a emigrar a França per motius econòmics. Van viure i van treballar a les rodalies de Lió un parell d'anys i van retornar a Espanya cap al 1926. Es van instal·lar tots al barceloní barri de Sants. Des d'allà, l'Encarna va freqüentar el barri de la Torrassa, on va prendre contacte amb el món de l'anarquisme i on va conèixer Lluís Cano i molts d'altres anarcosindicalistes hospitalencs. Ja junts, en Lluís i l'Encarna van viure inicialment al barceloní barri de Sants, però cap al final de 1932 es van traslladar al barri de la Torrassa, a l'Hospitalet, on van llogar un pis amb una altra parella.

El nom de Lluís Cano apareix a l'informe elaborat per la Guàrdia Civil per al jutge instructor de la Causa General. Lluís Cano és involucrat, de forma genèrica i sense cap concreció, com a inspirador i dirigent de l'organització que va implantar el "dominio rojo" a l'Hospitalet i com a diri-

Part de la família de Lluís Cano al refugi de França el març de 1939. A dalt, a la dreta, els pares José Manuel Cano i Carmen Pérez; al centre, Encarna Martínez Sorroche amb el seu fill petit, Eros. A sota, dues filles més d'Encarna i Lluís, Violeta i Angelita, i els tres fills del germà, Juan Cano; la jove de la dreta és la germana de Lluís, Aurèlia Cano, i la del centre, María Martínez Sorroche.

gent del sindicat CNT. A més, sota la genèrica denominació de “los hermanos Cano” se’ls acusa a tots de participar o col·laborar en actes d’execució, de dirigir o participar en les Patrulles de Control, i de ser assassins, col·laboradors, inductors o excitadors d’assassinats (sic). Tot i això, en cap de les denúncies concretes d’assassinat que he trobat després dins de la Causa General no apareix citat Lluís Cano pels denunciants. Només “al segundo de los hermanos Cano” (sic) se’l nomena en una de les acusacions concretes d’assassinat que s’inclouen en els documents citats; el segon germà per ordre d’edat era Joan, qui molt probablement pertanyia a les Patrulles de Control. Tampoc als informes personals sobre Lluís Cano elaborats durant el franquisme hi apareixen acusacions concretes, tot i que sí s’acarnissen amb el paper que va tenir durant la guerra. Tornem a trobar acusacions genèriques, com haver participat en la requisita de béns per tal de treure’n profit personal, a més d’haver organitzat una txeca a Pubilla Casas o ser l’inductor de nombrosos assassinats però sense més concreció.

Durant la Guerra Civil, Lluís Cano es va veure involucrat almenys en cinc causes judicials, però sembla que se’n va sortir de totes. Com a mínim no hem trobat cap sentència condemnatòria. Dues d’aquestes causes judicials eren de caràcter criminal, l’assassinat d’un matrimoni d’Esplugues cap el març de 1937 i l’assassinat del dirigent del PSUC i antic cenetista Roldán Cortada a Molins de Rei el 25 d’abril d’aquell mateix any. En el segon cas, a ell i als altres companys de la CNT de l’Hospitalet que van ser acusats se’ls va exonerar poc després i no se’ls va processar, malgrat que a Lluís Cano el fiscal li va obrir una nova causa, de caràcter menor, per haver organitzat forces armades i per expedir llicències d’armes emparant-se en la condició de conseller municipal de Defensa. Només per aquest motiu va haver de sortir en llibertat sota fiança. Quant al primer cas, les principals acusades eren dues persones originàries, com Cano, de Serón, amb qui tenia algun grau molt allunyat de parentiu; a ell el van relacionar amb l’afer per això i per altres fets circumstancials. El cas el van sobreseure, però a conseqüència dels fets i per altres tres casos més d’actes contrarrevolucionaris, robatoris i coaccions, va passar un mes com a pres preventiu al jutjat de Sant Feliu de Llobregat (llavors Roses de Llobregat), tot i que en va acabar sortint pagant sengles fiances. Tampoc no sembla que fos condemnat per cap d’aquestes altres causes.

Lluís Cano es va exiliar a França amb la seva família, però de seguida els gendarmes els devien separar i només ell va poder evitar els camps de concentració gràcies a l’ajuda d’anarquistes francesos. Per la seva banda, la seva companya, **Encarna Martínez Sorroche**, i els seus fills, l’**Angelita** (1932), la **Violeta** (1933) i l’**Eros** (1936) els van portar a una mena de residència per a refugiats

Lluís Cano i la seva família a l'Equador, circa 1952. A l'esquerra, Encarna Martínez; els fills Helios, Eros, Violeta, Angelita, i a la dreta Lluís Cano.

Font: FM

a l'est de França, junt la germana de l'Encarna, la Maria; els pares de Lluís, i la dona i els tres fills del germà de Lluís, Joan. Cap a finals d'octubre de 1939, però, tots serien obligats a anar al camp d'Argelers. Un parell de mesos més tard, Lluís va aconseguir treure d'allà la companya i els seus fills per exiliar-se a la República Dominicana.

La travessa no va ser gaire tranquil·la perquè la Segona Guerra Mundial feia perillosos els viatges per mar a causa dels submarins alemanys. El viatge es va fer via Nova York. Allà, la companya de Lluís Cano tenia una cosina que els va reclamar perquè es poguessin quedar als Estats Units, però va ser ell qui va dir que no volia saber res dels nord-americans. L'alternativa triada en aquell moment, però, era la República Dominicana que regia el dictador Leónidas Trujillo... Allà, Cano treballarà de manobre, entre d'altres a una propietat del mateix dictador Trujillo. En aquell país també naixerà el seu quart fill, l'Óscar, l'any 1940. El règim totalitari de la República Dominicana, però, aviat fa que Cano es plantegi instal·lar-se en un altre país del continent. La nova destinació serà l'Equador, on arribarà al principi de 1941 amb l'ajuda d'una associació nord-americana, la *New World Resettlement Fund Inc.*, al darrere de la qual hi ha l'escriptor nord-americà John Dos Passos.

En aquell país, junt d'altres companys anarquistes i les seves famílies, formaran part de la colònia llibertària agrícola Simón Bolívar, a la remota localitat de Saloya, en terrenys propietat de la fundació que presidia l'escriptor nord-americà. Integren la colònia 10 matrimonis amb 23 infants, i altres vuit o nou homes solters. En aquest grup hi ha dues famílies hospitalenques, la de Lluís Cano i la d'Antoni Ayuso. Hi és també l'hospitalenc Josep Peirats, que viatja sol. Entre la resta també hi ha Antoni Bonilla, veterà de la columna Durruti, i Alejandro Gilabert, periodista i antic secretari del Comitè Regional de Catalunya de la CNT.⁸⁹

L'experiència només resistirà dos anys, primer pel poc rendiment que poden extreure d'aquella terra situada a un barranc, i segon perquè, a partir del 1941 quan els Estats Units entren a la Segona Guerra Mundial, la fundació de John Dos Passos no els va poder continuar donant suport econòmic. Precisament un dels integrants de la colònia, Josep Peirats, consumat memorialista i historiador del moviment revolucionari anarquista a Espanya durant la Guerra Civil, va deixar una viva descripció d'aquests dos anys a aquell lloc perdut de les muntanyes equatorianes. Al seu llibre *Estampas del exilio en América*,⁹⁰ Peirats dedica 11 pàgines a aquells dos anys i explica des dels tortuosos camins per arribar a Saloya, fins a les extremes dificultats per treure algun rendiment d'una terra perpètuament arrossegada per les pluges gairebé constants.

Quan la situació es fa insostenible, a mitjan 1942, els membres de la colònia s'acabaran dispersant. La família Cano-Martínez se'n va cap a la zona de l'Amazònia i Lluís Cano es posa a treballar al servei de la petroliera nord-americana Shell, que estava fent prospeccions. En el seu lloc de feina, s'encarrega de construir els campaments per als treballadors de les prospeccions i dels pous petrolers. L'any 1948 naixerà el seu darrer fill, l'Helios.

Malgrat la mala experiència de la comuna de Saloya, Lluís Cano no havia abandonat la idea de viure de la terra i poc temps després va tornar a provar sort amb plantacions de plàtans i, més tard, de cafè, organitzant els camperols en cooperatives per tal de poder interactuar i subministrar a les grans companyies nord-americanes que compraven els productes. De fet, això va sorgir a iniciativa dels mateixos nord-americans, dins d'un programa d'ajuda a l'Amèrica del Sud al principi de la dècada de 1960. Lluís Cano, sens dubte, devia ser l'home indicat per als nord-americans perquè organitzés una experiència cooperativista, malgrat que això suposés per a ell haver de tractar amb els qui havia repudiat anys abans... Poc després, es van formar diverses cooperatives a l'Equador que es van confederar i Cano les va arribar a presidir. En aquests anys, les coses els van funcionar molt bé i, econòmicament, la família va poder viure amb més possibilitats.

Lluís Cano no va tornar a Europa fins al 1970, i només de visita a França. Actualment, part de la família continua vivint allà. Amb el seu fill Helios, que llavors estudiava a París, va anar fins a la frontera de Portbou, però va vigilar prou que el seu fill no la creués per accident, tot i que possiblement tenia poc a tèmper perquè en aquell moment les acusacions de la Guerra Civil ja estaven prescrites oficialment. Lluís Cano va morir dos anys després, el 1972, sense haver volgut trepitjar de nou una Espanya governada per Franco. Les seves despulles reposen en un nínxol del cementiri de Guayaquil. Segons el seu fill Helios, el seu pare no acostumava a parlar gaire de la seva experiència política i vital a l'Hospitalet de la Guerra Civil, deia que era una època passada i sembla que tingué clar ben aviat que l'exili era definitiu per a ell, per tant, no mostrava gaire nostàlgia d'Espanya, si més no, no l'exterioritzava. En aquest sentit, segons recorda el seu fill, el pare es feia de seguida al lloc on era, i per exemple diu que quan va viure a Catalunya, a les dècades de 1920 i 1930, bé o malament va acabar parlant el català.⁹¹

Encarna Martínez Sorroche, la companya de Lluís Cano, sí que va tornar de visita a Espanya, cap al 1971, i va recórrer i reconèixer els llocs on havia passat part de la joventut. Va morir més tard a Quito, la capital equatoriana, on està sepultada. Allà viu la filla gran, Angelita, mentre que la Violeta, l'Eros i l'Óscar resideixen a Guayaquil. La germana petita de Lluís, Aurèlia, també va marxar a l'Argentina l'any 1950, com també va fer un any després un germà de l'Encarna, Rogelio Martínez Sorroche, i la seva família.

Josep Xena Torrents, nascut a Cassà de la Selva el 1908, va ser regidor a l'Ajuntament per la CNT entre l'octubre del 1936 i l'abril del 1938, i alcalde durant un breu lapse inferior a dos mesos, dins d'aquest mateix període. Va arribar a Barcelona cap al 1925. Allà va treballar i estudiar (entre d'altres, l'esperanto) abans de marxar a França el 1927 per fugir del servei militar obligatori. Tornarà quan la República l'amnistia el 1931. Va exercir com a mestre racionalista a Gavà i l'Hospitalet. A l'Hospitalet es va incorporar al final de l'any 1932 a l'Escola Ferrer i Guàrdia. Aquí coneixerà la seva companya de tota la vida, **Harmonia Puig**. Descrit com un anarquista fidel a "la trilogia

suprema de la acracia: el sindicalismo revolucionario, el esperanto y el naturismo”⁹² a Xena el trobem tant en la proclamació del comunisme llibertari a l’Hospitalet l’any 1933 com a l’Escola Ferrer i Guàrdia ensenyant, entre d’altres coses, l’esperanto. De fet, l’escola funciona al mateix local de la CNT i, per tant, seran dues vides paral·leles, de manera que, per exemple, quan al desembre del 1933 les autoritats tanquen el local, també tancaran l’escola, faran sortir els infants en plena classe i, alhora, detindran Xena. Josep Xena va mostrar una oposició frontal a la participació del sindicat en el Govern. Tot i això, ell mateix va arribar a exercir diversos càrrecs⁹³: conseller regidor d’Economia per la CNT a l’Ajuntament de l’Hospitalet des de l’octubre del 1936 i alcalde en funcions, arran de la crisi municipal entre la CNT i la resta de forces polítiques i sindicals, entre el 26 de desembre de 1936 i el 9 de febrer de 1937. A més, tot just creat el Comitè de Milícies Antifeixistes a l’Hospitalet, poques hores després d’haver-se iniciat el conflicte, ell en serà el cap. Durant les primeres setmanes de guerra serà aquest Comitè, més que no pas l’Ajuntament, qui mani a l’Hospitalet. D’aquesta manera en aquells mesos inicials de la guerra es permetrà que l’escola racionalista Ferrer i Guàrdia s’allotgi a la finca de Can Buxeres i al seu palauet, després que se n’hagués requisat la propietat. Tant ell com la seva companya Harmonia tenien experiència en aquest tipus d’escola perquè havien participat en experiències similars a Gironella (Barcelona) i Alaior (Menorca).⁹⁴ Segons explica Dolors Marín, l’Ajuntament es va fer càrrec llavors de les despeses de l’escola i en una llibreria barcelonina van adquirir quatre-cents llibres per als alumnes, un munt de material docent i mobiliari per equipar-la. El conseller regidor d’Ensenyament i mestre també de l’escola, el cenetista Josep Casajuana, en va autoritzar les despeses.⁹⁵

A banda, Xena va ser un actiu militant de la CNT i també de la FAI al Baix Llobregat i l’Hospitalet, activitat que continuaria durant els anys posteriors a l’exili. Va representar la ciutat en diferents congressos llibertaris, entre els quals cal destacar el Congrés de la CNT a Saragossa el maig del 1936 i el Congrés extraordinari que l’AIT va celebrar a París el desembre del 1937. Després dels Fets de Maig del 1937 i fins a la fi de la guerra, va ser secretari del Comitè regional de la FAI. L’abril del 1938 es va incorporar al front. Va ser també un dels escriptors importants de la FAI, va col·laborar en el diari *Solidaridad Obrera* de València i a la revista *Ideas*, portaveu del moviment llibertari del Baix Llobregat, i va col·laborar a la revista *Cénit*, publicada a Tolosa de Llenguadoc.

El nom de Josep Xena apareix a les diligències de la Causa General franquista com a participant o col·laborador en actes d’execució, i com a participant en les Patrulles de Control, malgrat que després no figura en cap acusació concreta. Es va exiliar a França, amb la seva unitat militar, passant la frontera prop de Puigcerdà.⁹⁶ A França va ser empresonat un any a Perpinyà i Montpeller ja que en la dècada de 1920 havia estat expulsat del país.⁹⁷ Aconsegueix evitar l’expulsió cap a Espanya amb l’ajuda del Consell General del Moviment Llibertari, del qual n’era membre, i s’embarcarà tot seguit cap a la República Dominicana amb la seva família. Allà, sembla que va exercir com a mestre a la colònia agrícola de San Juan de la Maguana, mentre mantenia el rol de delegat a Amèrica del Consell del Moviment Llibertari.⁹⁸ Cap al 1945, però, la seva família i ell van aconseguir establir-se a Caracas (Veneçuela). Peirats explica que al principi de 1946, quan ell hi arriba, Xena estava treballant com a representant a comissió d’una llibreria anomenada Jackson.⁹⁹ A Veneçuela, Xena va continuar amb la seva activitat dins de la CNT a l’exili, fragmentada durant

anys en dos bàndols.¹⁰⁰ Ell es va alinear amb els postulats dels ‘continuistes’ de Federica Montseny i Germinal Esgleas, contraris a qualsevol col·laboració amb la Unión de Fuerzas Democráticas. A banda, Xena, la seva companya Harmonia i un altre dels mestres racionalistes hospitalencs exiliats, Josep Abella, van ajudar a fundar un ateneu. En concret, es tracta del Centro Cultural y de Estudios Sociales, que estava ubicat en una finca de Caracas –la quinta San Bernardino– que avui ja no existeix. El centre disposava de biblioteca, sala de cinema, grup excursionista, sala de conferències, grup teatral i també finançaven un butlletí. L’organització de la biblioteca va ser obra gairebé en exclusiva de Josep Xena. L’any 2002, Francisco Escamilla escrivia que aquesta important biblioteca es trobava “embalada en cajas en el sótano de la casa de Nereida Xena y Fernando Enrech [la filla de Xena i el seu company] en Eragny sur Oise, cerca de París”.¹⁰¹ En Josep i l’Harmonia van tenir un fill, l’Ícaro (1937?), i una filla, la Nerèida (1955),¹⁰² reconeguda botànica de la Universidad Central de Venezuela (el seu cognom figura actualment en 18 espècies i subespècies de plantes a l’Índex Internacional de Noms de les Plantes).¹⁰³

Josep Xena va retornar a Espanya a la dècada de 1970. L’any 1982 va participar en un míting de la CNT a l’Hospitalet i el 1986 en un altre a Barcelona. Va morir a Caracas dos anys després.

Llorenç Vera Luján va néixer a Barcelona. Va figurar com a conseller de l’Ajuntament de l’Hospitalet en algunes llistes inicials l’octubre del 1936, com a representant del sindicat CNT. L’historiador Joan Camós afirma que era un actiu participant en les xerrades que organitzava l’Ateneu Pro-Cultura Paz i Amor, entitat de tipus racionalista fundada l’any 1931 a Santa Eulàlia. Va ser nomenat mestre de la Generalitat per a les escoles de l’Hospitalet durant la Guerra Civil. La seva companya era **Antònia García Noguera**. Amb ella va marxar a l’exili a França, i van anar a parar a algun camp de concentració, possiblement a Argelers o a Sant Cebrià. En el trànsit pels camps, l’Antònia va quedar embarassada i va acabar donant a llum a la propera maternitat d’Elna un fill a qui van posar per nom **Mario Roberto**. En efecte, al registre civil d’Elna consta aquest naixement amb data de 4 de gener de 1941. Poc després, segurament aquell mateix any 1941, aconseguirien sortir de França rumb a la República Dominicana, on segons el seu fill van viure durant uns quants anys i, més tard, van passar a Veneçuela i es van nacionalitzar veneçolans. Van aconseguir tornar a Espanya un parell de vegades per veure la família. A l’Arxiu Històric Nacional espanyol consta un expedient policial de Llorenç Vera. Correspon a l’any 1967 i es tracta d’una sol·licitud de repatriació, molt probablement destinada a aquests tràmits per poder visitar Espanya (tràmit habitual entre els exiliats que volien tornar per primer cop).¹⁰⁴ Els dos republicans d’origen hospitalenc van morir fa uns anys. A mitjan de la dècada de 2000, l’únic fill que van tenir en Llorenç i l’Antònia va començar una recerca de familiars a França i l’Argentina. Allà hi vivien també un germà i una germana d’en Llorenç. La recerca va ser positiva tot i que només van trobar els seus nebots ja que els germans del pare també havien mort. D’altra banda, el nét d’en Llorenç i l’Antònia ha obtingut recentment la nacionalitat espanyola, en virtut dels orígens dels seus avis paterns i ara s’està plantejant una visita a Espanya i França.¹⁰⁵

Nascut l’any 1911 al petit poble de la Selva del Camp (Tarragona), **Gaietà Ripoll Masdeu** va ser conseller municipal durant la guerra en representació de la UGT i el PSUC. La seva família, tota d’origen tarragoní, va emigrar a l’Hospitalet quan en Gaietà tenia 4 anys, el 1915. Educad a

l'escola progressista de Miquel Romeu, als 12 o 14 anys es va posar a treballar com a aprenent de l'ofici del pare, manobre. La seva primera experiència política va ser força traumàtica ja que va participar en els Fets de l'Aeronàutica, l'octubre del 1934, i va ser condemnat i empresonat a la Model. En aquell moment no estava afiliat a cap partit ni sindicat, tan sols havia volgut sortir a defensar un nou Estat català dins d'una inexistente república federal espanyola, això sí, armat, com d'altres homes, amb un rifle Winchester, armes que havien estat requisades (al Sometent) i distribuïdes per les autoritats municipals. A causa d'aquest fet va ser condemnat a 20 anys i un dia de presó, però com la resta va ser alliberat després de la victòria frontpopulista el febrer del 1936. Aleshores, l'Ajuntament, com a desgreuge, va recol·locar aquests homes i ell va obtenir una feina com a delineant i escrivent a l'Àrea d'Obres Públiques. En el lapse que va de la detenció (octubre del 1934) fins al 1936, Ripoll s'afilia a ERC. Possiblement en aquest moment va col·laborar en el periòdic *Llibertat*, un diari comarcal d'ERC editat a l'Hospitalet entre l'abril del 1930 i el juliol del 1936. Joan Camós situa també Gaetà Ripoll vetllant a l'edifici de l'Ajuntament la nit del 18 al 19 de juliol del 1936, en previsió de l'alçament militar que es va confirmar de matinada, i fidel al compromís polític i catalanista que havia anat adquirint. Poc després, entre l'agost i el setembre, Ripoll va abandonar ERC i es va afiliar al PSUC i, possiblement, també a la UGT. Des del desembre del 1936 també va ajudar a fundar un periòdic del partit a l'Hospitalet, que es deia *Amunt*. Es va casar durant la Guerra Civil amb una germana del mestre anarquista Josep Abella —també posteriorment exiliat—, i el seu fill va néixer el setembre del 1937. En aquell moment ocupava el càrrec de conseller d'Obres Públiques a l'Ajuntament. Ell afirma que va abandonar Espanya el 29 de març del 1939, per tant, devia estar encara en alguna unitat militar o bé amagat a Catalunya. L'acompanyaran a l'exili la seva esposa i el seu fill. Es refugien primer a França, poc després al nord d'Àfrica durant vuit anys, i després van saltar fins a Veneçuela, cap al 1948, ajudats pel seu cunyat Josep Abella que, en aquell moment, ja s'hi havia traslladat. S'hi estaran deu anys més, però finalment s'establiran a l'Argentina a partir aproximadament del 1957. L'any 1983, quan Joan Camós va entrevistar Gaetà Ripoll, el fill d'aquest vivia a l'Argentina. De fet, Gaetà Ripoll deia a l'entrevista que ell mateix va tornar per primer cop a l'Hospitalet el 1964 però de visita, encara amb la preceptiva autorització de les autoritats espanyoles. Després, cap al 1980, sovint faria llargues estades a l'Hospitalet, on havia adquirit anys endarrere una casa (comprada des de Veneçuela). En aquell moment explicava:

Venim cada any, vinc,estic la meitat de l'any, de vegades, aquí i la meitat de l'any allà: a estar al costat de l'única família que tinc, diguéssim¹⁰⁶

Aprofitava aquestes estades per visitar els seus vells amics. Més tard se'n tornà a l'Argentina, però va seguir en contacte constant amb l'Hospitalet.¹⁰⁷

El germà d'en Gaetà, **Josep Ripoll Masdeu**, també vivia a l'Hospitalet, i també es va exiliar, primer a França amb la seva dona, **Teresa Sauch Gili**, i els seus dos fills, **Jordi i Josep Ripoll Sauch**. Josep Ripoll pare havia nascut a la Selva del Camp (Tarragona) cap al 1909. La Teresa era natural de Bellpuig (Lleida) on havia nascut l'any 1911. El fill petit, en Jordi, havia nascut a Barcelona el 1933, mentre que en Josep, dos anys més gran, havia nascut a l'Hospitalet. Durant la guerra sem-

bla que van viure al barri del Centre, a casa del pare d'ell, al carrer Laureà Miró. Al padró del 1940 figuren com a absents a França. Posteriorment, he trobat un document judicial de la República de Veneçuela que cita Teresa Sauch Gili de Ripoll (sic) i el seu fill, Josep Ripoll Sauch, en una sèrie d'actes judicials que s'han demorat entre els anys 2001 i 2007. El més interessant és que apareixen amb cèdules d'identitat de Veneçuela, la qual cosa voldria dir que portaven un cert temps vivint allà. Tot i que desconec com va anar exactament el seu cas, és possible que Josep Ripoll també tingués activitat política i/o sindical durant la dècada de 1930 però no ho puc assegurar. De tota manera i sense més dades sobre aquest aspecte, he decidit mantenir el cas en aquest apartat juntament amb el del seu germà.

Francesc Graells Bonet va néixer a Cervera (Lleida) el 1899. Militant de tendències esquerres, va ser membre de l'escissió d'Estat Català que no es va voler integrar a ERC i que s'anomenaria inicialment Estat Català-Partit Proletari, i més tard Partit Català Proletari (PCP), dirigit per Jaume Compte. Aquest seria un dels quatre partits que el 1936 formarien el PSUC. Amb el PCP, Graells es va presentar a les eleccions al Parlament de Catalunya de novembre del 1932 per la circumscripció de Barcelona ciutat. L'any 1934 va sortir elegit vocal del Tribunal Industrial de la circumscripció de Barcelona per la part dels obrers. Antecedents de les Magistratures del Treball, aquests organismes eren tribunals de temes laborals, es componien d'un jutge i vocals patrons i obrers, i formaven un vertader jurat que decidia el veredict per tal que el jutge dictés després la sentència i les penes, tot i que moltes vegades era el mateix jutge qui havia de decidir a causa de l'empat entre les dues parts. Graells va viure a l'Hospitalet, al carrer Lleida, potser només a partir d'algun moment començada la Guerra Civil. Aleshores ja devia treballar com a auxiliar de farmàcia perquè durant la guerra va ser destinat com a "practicante de Farmacia Militar" provisional a el comandament del cap de Serveis Farmacèutics de l'Exèrcit de l'Est, segons l'ordre publicada el 5 d'agost de 1937. Al final de la guerra es va exiliar, i va haver de deixar aquí la seva segona dona, **Hermínia Gispert Segarra** (Linyola, 1902), i una filla d'un matrimoni anterior, **Carme Graells Ortet** (Palau Anglesola, 1922), ja amb 18 anys. De França va passar a Mèxic, on va anar a l'expedició del vaixell *Sinaia* que va arribar el 13 de juny de 1939. A la llista de passatgers figura com a professió la d'empleat de farmàcia, professió que va continuar exercint en una farmàcia de la capital federal mexicana. L'any 1945 va retornar a Catalunya, on el devien esperar la seva esposa i la seva filla.¹⁰⁸

Josep Orriols Solé va ser regidor de l'Ajuntament de l'Hospitalet després de les eleccions de gener del 1934 en representació del Partit Demòcrata Federal, integrat en un front d'esqueres. Nascut a Manlleu (Barcelona) l'any 1897, va viure a la rambla Catalana, a la Torrassa, i va treballar a la fàbrica tèxtil Tecla Sala, de la qual n'era l'encarregat principal en esclatar la guerra. Per això, va passar a formar part del comitè de control de l'empresa quan la van col·lectivitzar. També va formar part del Comitè d'enllaç CNT-UGT del tèxtil de l'Hospitalet, creat el maig del 1938, en aquest cas com a vicepresident i en representació de la CNT. En un primer moment, els documents i denúncies de la Causa General franquista l'involucraven en l'assassinat de Miquel Peiró Victori, administrador de l'empresa, però anys més tard va ser exculpat arran de la confecció del seu informe personal per l'Ajuntament i la Guàrdia Civil. En aquest informe és on trobem l'únic indici del seu possible exili ja que s'explicita que "en la actualidad [1963] parece ser se encuentra

Font: AGNIM

Joan Segarra Cabré, 1939.

residiendo en la Argentina”. No he pogut confirmar aquesta dada per cap altra font, però tot i això, la data de l’informe (al final de 1963) i el text de la petició de l’informe són indicatius d’algun tràmit per intentar el retorn des de l’exili (com ja hem vist, en aquells anys era un tràmit relativament comú assegurar-se que no hi havia cap deute pendent amb la justícia per als qui volien tornar de visita al país... i sortir-ne sense entrebancs). De fet, el tràmit burocràtic del seu informe l’havia endegat la “Comisión Dictaminadora de repatriación de exiliados políticos”. No sé, però, com va acabar aquesta sol·licitud i no conec més detalls sobre la història.¹⁰⁹

El cas de **Joan Segarra Cabré** és força peculiar. Nascut a Barcelona el 1895, Segarra va ser regidor del primer ajuntament de la Segona República a l’Hospitalet, l’any 1931, i va ocupar breument el càrrec de tinent d’alcalde de Foment. L’historiador Joan Camós detalla el seu cas i explica que la seva trajectòria mai no fou transparent. Va ser elegit en les llistes d’ERC, però un fosc afer relacionat amb la seva tinença d’alcaldia va fer que el desposseïssin del càrrec i l’expulssessin del partit, al principi d’agost de 1931. Pocs dies després, va decidir continuar com a regidor independent. Seguint Camós, segons sembla, Segarra i el també regidor Lorenzo Escudero Lozano van ser acusats d’obtenir beneficis econòmics de les obres del Consistori. Concretament, segons un acord municipal tots els solars privats havien de ser tancats pels propietaris com a mesura higiènica, i Segarra i Escudero sembla que tenien una camarilla de gent que es dedicava a enderrocar les tanques, de manera que el municipi n’hi havia de posar de noves, fet que els beneficiava econòmicament. El tema va ser debatut a les sessions del Ple municipal, però és probable que no derivés en denúncia judicial per manca de proves fefaents. De problemes de Segarra amb la justícia, però, en consta almenys un en aquells anys: hi ha referències d’una detenció a l’Hospitalet l’abril del 1934 a causa d’una reclamació del Jutjat número 11 de Barcelona, tot i que n’ignorem la causa. Poc després, molt probablement devia marxar a viure a la zona de Tortosa, potser al petit poble de Masdenverge on residia el seu germà Joaquim, o a Amposta. L’agost del 1934, l’alcalde Ramon Frontera va dirigir un escrit al seu homòleg d’Amposta que li havia sol·licitat informació sobre Segarra. Segons transcriu Joan Camós en el seu llibre sobre els anys de la República, en la resposta Frontera recelava de Joan Segarra, de qui deia que era de conducta dubtosa, d’ofici in-

cert i de filiació política canviant, per acabar comentant que la seva actuació com a regidor i tinent d'alcalde no havia merescut cap confiança. Quan esclata la Guerra Civil, Joan Segarra continua vivint a la zona de Tarragona. El seu nom consta als documents de la Causa General de Masdenverge, on se l'acusava juntament amb d'altres veïns dels assassinats de Joaquim Llatse Llosa (exalcalde conservador de 84 anys) i de Valentí Montfort Roig (secretari del jutjat municipal, de 30 anys), ocorreguts el 23 de desembre de 1936. No va ocupar càrrecs públics en aquests anys de guerra però a la Causa General figura també com a inspirador de l'organització marxista —en el llenguatge de l'època— del petit poble tarragoní. Es devia exiliar a França, potser amb el seu germà que també va ser imputat a la Causa General i figura com a desaparegut. Poc després Joan Segarra va passar a Mèxic, on va arribar el 7 de juliol de 1939 a bord de l'*Ipánema*. En la fitxa d'entrada al país declarava estar casat i tenir dues professions, oficinista de jutjat i avicultor. Podem entendre millor les paraules de Ramon Frontera en aquell informe de l'any 1934, on ja advertia que en un principi era fuster, després agent de negocis, "àdhuc qualsevol altra cosa". En algun moment de l'exili mexicà, Joan Segarra va demanar disculpes a Ramon Frontera per l'incident de l'any 1931 quan era tinent d'alcalde de Foment, tot i que Frontera va explicar també que allà Segarra va continuar actuant d'una forma semblant.¹¹⁰

Més enllà de la gent que va exercir algun càrrec públic, també cal incloure en aquest apartat els militants de sindicats i de partits de tendències anarquistes, socialistes o comunistes exiliats pel compromís adquirit amb la República i la conseqüent actuació d'acord amb els seus principis. Un compromís que podia anar des del treball polític o sindical més ortodox fins als actes violents a qualsevol escala (fins i tot amb resultat de mort) com a manera de defensar les idees. Entre els exiliats que tinguin un perfil com aquest, he trobat els casos que exposo a continuació.

Entre els sindicalistes exiliats vinculats a l'Hospitalet, el cas més conegut i estudiat des del punt de vista historiogràfic és el de **Josep Peirats Valls**, tant per la seva producció literària al voltant del paper de la CNT i l'anarcosindicalisme en la història d'Espanya durant el segle xx com pels seus escrits autobiogràfics i, també, per diversos estudis sobre la seva figura, com els que es van publicar a la revista *Anthropos* els anys 1989 i 1990. El seu testimoni, a més, dona moltes dades sobre altres hospitalencs que es movien en el mateix cercle anarquista en aquells anys. També és valuós en el cas d'aquest treball perquè va coincidir amb tres sindicalistes hospitalencs més quan estava a l'exili americà. Amb la família de Josep Xena va compartir exili a la República Dominicana i a Veneçuela; amb la d'Antoni Ayuso va compartir el seu pas per la República Dominicana i l'Equador; i a aquest darrer país se'ls van afegir l'exregidor Lluís Cano i la seva família. Ja hi ha, però, prou material publicat sobre la vida i actuació de Josep Peirats com perquè aprofundim aquí en la seva figura, més enllà de la següent ressenya.

Josep Peirats va néixer a la Vall de Uixó (Castelló) l'any 1908. Va emigrar a Barcelona quan encara no havia complert 4 anys, i quan en tenia 9 la família es va instal·lar al barri de Collblanca Torrasa, on va començar a treballar com a rajoler a les bòbiles de la zona. Als 14 anys va ingressar a la CNT i va començar a formar-se el seu propi bagatge cultural de manera autodidacta, amb lectures de tot tipus: Darwin, Volney, Haeckel, clàssics grecs i obres anarquistes. A més, va freqüentar l'escola nocturna del mestre Joan Roigé. Va participar també en les activitats dels

Alguns dels membres de la colònia de Saloya (Equador). Josep Peirats és el que està a sota del jove que queda més amunt.

A bord del vaixell La Salle, rumb a la República Dominicana. Josep Peirats es troba de peu al centre de la imatge, a la dreta d'una jove.

ateneus de cultura de la Torrassa i Sants. Fruït d'aquesta formació i un gran interès per la cultura el van dur a desenvolupar una activitat periodística i literària, que iniciarà ja als 20 anys, amb les seves primeres col·laboracions al butlletí del sindicat de rajolers. A partir d'aleshores, el trobarem en bona part de la premsa anarquista dels anys trenta, i més intensament a *Solidaridad Obrera*, on serà redactor, i a *Acracia*, a Lleida, on serà director. Quant a l'activitat sindical i política, va ser membre de les Joventuts Llibertàries, delegat i secretari d'acta al Congrés de Saragossa de la CNT, i membre de la FAI. Va anar al front amb la 26a Divisió, al final de l'estiu del 1937, i va assolir el grau de tinent. Amb la seva unitat va arribar a la frontera francesa al principi de febrer de 1939 i va passar pel fort de Mont Louis i pel camp de Vernet d'Ariège.

L'agost del 1939 sembla que el seu destí pot ser Mèxic, però finalment les autoritats d'aquell país van rebutjar la seva sol·licitud perquè era anarquista. Se li va oferir una opció d'anar a Xile a bord del *Winnipeg*, però com a polissó, fet que ell no va admetre. Al final de 1939, però, va arribar el passatge definitiu: a la República Dominicana. Va salpar de Bordeus el 3 de desembre de 1939 a bord del *La Salle*. Després d'una travessa amb moltes precaucions per evitar l'atac dels submarins alemanys, amb escales a Casablanca i Santo Tomé, l'expedició va arribar el 19 de desembre a Ciudad Trujillo (Santo Domingo), la capital de la República Dominicana. Va ser el primer dels països americans en què va viure Peirats en els següents anys. Al seu llibre sobre aquesta època parla del seu assentament a una parcel·la anomenada El Tamarindo, que situa a la colònia agrícola Juan de Herrera, una de les que es van muntar a la República Dominicana per als exiliats espanyols, concretament a la localitat de San Juan de Maguana. Allà coincidirà amb altres dues famílies d'hospitalencs, la d'Antoni Ayuso i la de Josep Xena.¹¹¹ Hi viurà durant l'any 1940; entre el desembre del 1940 i el gener del 1941, amb el suport de la fundació d'ajuda als exiliats republicans que dirigia l'escriptor John Dos Passos, va fer el viatge que el portaria a un altre país sud-americà, l'Equador. Allà participaria de la creació d'una fallida colònia agrícola a Saloya, localitat perduda a les muntanyes equatorianes. Peirats ens parla abastament de l'experiència que va compartir amb

una cinquantena d'exiliats fins al 1942.¹¹² Després d'haver-se estat vuit mesos més a Guayaquil (l'Equador), marxa cap a Panamà, on s'estarà entre el gener del 1943 i el gener del 1946. Finalment, però, acabarà a Veneçuela. En aquests anys, amb les dificultats pròpies dels exiliats, va treballar fent una mica de tot, des de forner fins a fotògraf, repartint gel, escrivint col·laboracions periodístiques o venent llibres. Un periple que va deixar retratat, sobretot, en un llibre que es titula *Estampas del exilio en América* i en la seva autobiografia, on a més deixa un testimoni farcit de crítica ironia vers els règims polítics poc efectius i a vegades directament dictatorials dels països on va viure.

L'any 1947 Josep Xena promou la candidatura de Peirats com a delegat de Veneçuela i Panamà a la Conferència Intercontinental del Moviment Llibertari Espanyol-CNT que s'havia de celebrar a Tolosa de Llenguadoc (França). Hi assistirà i allà serà nomenat secretari general del MLE-CNT. A partir d'aleshores es queda a viure a França, malgrat que aquell mateix any tornarà un temps de manera clandestina a Espanya. Tot seguit, per encàrrec de la CNT, escriu un llibre per mitjà del qual el sindicat vol donar a conèixer quin ha estat el paper de l'organització en la revolució espanyola, una feina que va haver de compatibilitzar amb el càrrec de secretari general del Ple Intercontinental de la CNT. L'any 1951, però, la seva feina es veu interrompuda perquè el detenen en un fosc afer d'un robatori on és falsament involucrat. Serà colpejat a la comissaria de Lió i després empresonat uns mesos. Peirats arriba a pensar que es tracta d'una trampa dels comunistes que el que pretenen és que no pugui acabar el llibre que estava escrivint sobre la història de la CNT. Aconseguirà finalitzar els tres volums de *La CNT en la revolución española* l'any 1953. Un parell de mesos abans el nomenen director del periòdic CNT que fins aleshores havia dirigit Federica Montseny. En els següents anys produirà tot un seguit de col·laboracions en diferents mitjans anarquistes —algunes publicades després en forma de llibre. L'any 1955 es va unir amb **Gràcia Ventura**, deu anys més jove i que acabava d'arribar d'Espanya després d'haver passat cinc anys a les presons franquistes.

Al final de 1959 va dimitir com a director de CNT i es va allunyar de la direcció del sindicat. Aleshores va treballar en diversos oficis fins que es va haver de retirar de manera prematura víctima, entre d'altres, de les conseqüències de la pallissa policial de Lió. La jubilació l'any 1968 va coincidir amb la decisió de les autoritats franceses d'expulsar-lo del país per l'activitat política que duia a terme. Va recórrer la decisió del ministre de l'Interior i l'expulsió no va tenir lloc. Va tornar a Catalunya poc després de la mort del general Franco, l'any 1976, i va trepitjar de nou per primer cop des del final de la guerra casa seva, al barri de Collblanc, on continuaven vivint alguns familiars. Ja en aquell temps tenia problemes de cor, però encara va participar en un míting a Montjuïc al costat de Federica Montseny. Més tard es va traslladar a viure a Castelló, la terra on havia nascut i d'on n'havia sortit als tres anys i mig. Va residir a Borriana fins que va morir l'any 1989.¹¹³

Un altre cas és el de la família del militant anarquista **Antoni Ayuso Melgarejo**, qui va coincidir amb Peirats almenys en l'exili de la República Dominicana i l'Equador. A Ayuso el vaig localitzar gràcies precisament a un fragment del llibre de Peirats *Estampas del exilio en América*, on esmentava el veïnatge a la Torrassa d'aquesta família.¹¹⁴ Antoni Ayuso va néixer a Múrcia, el 16

Font: FB

Germán Ayuso, exiliat quan era molt jove, en una imatge recent.

Font: FB

Liberto Ayuso, exiliat quan era un nen, en una imatge recent.

d'abril de 1904. Es va unir amb **Maria Teresa Cubells Monclús** l'any 1926. Ella era natural de Barcelona, on havia nascut el maig del 1906. Possiblement residien a Barcelona en el moment de la unió, però Peirats els vincula a la Torrassa, com a mínim durant els anys de la guerra, i crec que és possible que hi anessin a viure poc després de d'haver-se casat. Ell era mecànic. Pel que fa a les actuacions que va dur a terme durant el període de la Guerra Civil, no n'he trobat cap referència. És obvi que es va exiliar a França juntament amb la seva companya i els dos fills que tenien en aquell moment, **Germán** i **Liberto Ayuso Cubells**, i no seria fins al 16 de maig de 1940 quan van arribar a la República Dominicana, a bord del vaixell *La Salle*. Com Peirats, van anar a la colònia agrícola Juan de Herrera, situada a San Juan de Maguana. Allà, Antoni Ayuso, Josep Peirats i un altre anarquista gironí, Joan Panisello, van treballar junts la terra, recollint arròs, patates i maní. No els anava pas malament en aquell moment, segons recorda a les seves memòries Peirats; disposaven d'un cavall, una mula i un burro, i amb algunes bones collites van fer uns quants diners. Les adverses condicions amb què havien de viure les descriu Josep Peirats, que parla d'una terra "reseca y petrificada por el abandono".¹⁵ D'Antoni Ayuso, Peirats refereix una anècdota carregada de la particular ironia del narrador. Explica Peirats com durant l'hivern desbrossaven a cops de matxet els camps de la colònia de les males herbes, per després deixar-les assecar, cremar-les i, posteriorment, abonar les terres amb les restes. Sembla que a Ayuso la crema dels matolls se li va escapar de les mans :

Pero allí estaba Ayuso dispuesto a ganarse a pulso el grado de fogonero mayor. Como todo buen vecino de la Torrassa sentía por la chamusquina una inclinación satánica. A las brisas de un cálido y memorable mediodía hubo de pedir refuerzos para atajar el infernal candelazo que amenazaba con propagarse por todos los ámbitos de la isla. La volcánica ofensiva del torrasense (...) había introducido una profunda cuña en los dorados arrozales vecinos, a punto de siega y trilla¹⁶

Just Alba, 1939.

María Díaz Meca, 1939.

Vicenç Alba, 1939.

Els Ayuso-Cubells van passar a l'Equador, juntament amb Peirats, entre finals de desembre de 1940 i principis de gener de 1941, gràcies a l'ajuda de la fundació que presidia l'escriptor John Dos Passos. Allà van patir les dificultats de la colònia agrícola de Saloya però a diferència de Peirats, la família d'Antoni Ayuso va decidir quedar-se a viure en el país, on van néixer dos fills més, la Floreal i l'Antoni. Van residir molts anys a Manta, una localitat costanera de la regió de Manabí, que ha esdevingut un important port. La Maria Teresa va morir el febrer del 1975, i l'Antoni el mateix mes del 1994. Tots dos estan enterrats a la localitat equatoriana que els va acollir.¹⁷

En tercer lloc trobem els **germans Alba**,¹⁸ una família de rajolers molt actius als grups juvenils llibertaris durant la dictadura de Primo de Rivera. La historiadora Dolors Marín els vincula, en concret, amb els grups d'afinitat anarquistes adscrits a la FAI 'Veritat' i 'Afinitat', del barri de la Torrassa. Aquests grups seran la llavor de l'Ateneu Racionalista de la Torrassa, creat com a entitat cultural del barri hospitalenc l'any 1931. Sense concretar quins dels germans, Marín explica que ja abans, durant la dictadura de Primo de Rivera, i com d'altres hospitalencs d'idees anarquistes, els Alba havien marxat a França com a pròfugs, tot fugint de la Guerra del Marroc. Més endavant, el desembre del 1933, els germans haurien participat en els aldarulls de la proclamació del comunisme llibertari a l'Hospitalet. Aquí ens interessa especialment, el cas de **Just i Vicenç Alba**. L'any 1939, tots dos s'exiliaran a Mèxic, havent passat primer per França. Just, que en aquell moment ja té 35 anys, marxarà amb la seva companya, una dona nascuda a l'Hospitalet, **Maria Díaz Meca**, de 32 anys, i amb el seu fill **Progrés Alba Díaz**, que aleshores té cinc anys. A l'Hospitalet, tots tres vivien probablement en un pis al número 69 del carrer Mas i poc abans d'esclatar la guerra van demanar una llicència d'obres per construir una caseta al carrer Campanetes, també a l'Hospitalet. De Maria Díaz he trobat poques dades, tenia almenys un altre germà més petit, en Josep. Aquest germà vivia al carrer Joventut, a Collblanc, havia nascut a Lorca cap al 1918 i va estar en un batalló de treballadors després de la guerra. El segon dels Alba, en Vicenç, quan es va exiliar tenia 17 anys.¹⁹ Un altre dels germans Alba, en Francesc, també seguidor dels postulats anarquistes, durant la guerra va ser nomenat per la Generalitat mestre de les escoles de l'Hospitalet; es va exiliar a Anglaterra i malgrat que consta una recomanació de la JARE al principi de 1941

perquè fos admès a Mèxic, on es podria haver reunit amb els seus dos germans, no hi va anar mai, ben al contrari va retornar a l'Hospitalet on va caure en una profunda depressió que va contribuir a la seva mort. No he trobat més informació sobre el periple de la família a Mèxic.¹²⁰

Un altre cas és el de **Joan Cazorla Pedrero**. Nascut a Cartagena (Múrcia) el 1920, es va establir a Catalunya en un moment que no he pogut determinar i aquí va militar activament a les Joventuts Llibertàries de la Torrassa i a la FAI. Vivia al carrer Rafael de Campalans, al barri hospitalenc de Collblanc. Va anar com a voluntari al front, amb la columna Roja y Negra. Després dels Fets de Maig de 1937, va ser empresonat a la Model i també al camp de concentració d'Omells de na Gaia. Es va exiliar al final de la guerra a França. A la Causa General franquista el seu nom serà associat per la Guàrdia Civil a les Patrulles de Control. Algunes fonts apunten que, a França, va ser detingut pels alemanys i portat al camp de concentració de Mauthausen però el seu nom no apareix a les llistes més exhaustives d'avui dia. Al principi de la dècada de 1940 va tornar a Espanya d'amagat i es va fer càrrec de la secretaria de Defensa del Comitè Peninsular de la FAI de l'Interior, i també de les Joventuts Llibertàries. Després de la Segona Guerra Mundial va formar part de la guerrilla antifranquista llibertària, on seria conegut amb el malnom de 'Tom Mix'. L'agost del 1945 va desplegar tres banderes de la FAI per les terrasses dels edificis de la Torrassa, i al seu domicili de Collblanc va mantenir en aquells mesos una impremta clandestina de la revista *Tierra y Libertad*. En aquests anys va entrar i sortir d'Espanya de manera clandestina. Durant el 1947 va participar en un atracament a Granollers. Aquell mateix any es va fer membre del Movimiento Libertario de Resistencia (MLR), i el novembre va entrar de nou a la península amb el grup del maquis Josep Lluís Facerías, on hi havia també l'hospitalenc Francisco Ballester Orovitg; al desembre participarien plegats en un altre atracament. El 13 de juny de 1948 va ser ferit durant un tiroteig a Barcelona en una trampa que els va posar la policia, però va poder fugir i el va curar el doctor Joaquim Trias Pujol. Tenia una doble perforació de bala al budell prim. Per aquesta assistència, el doctor badaloní es guanyaria, dos anys després, una sentència de dos anys de presó, la qual va acabar sent amnistiada i reduïda a una forta multa. Finalment, l'agost del 1948 Cazorla va aconseguir creuar la frontera de retorn cap a França. Allà va participar al Comitè de Defensa de la CNT de Tolosa de Llenguadoc i més tard va ser membre de la Comissió de Relacions de la FAI (1951). Uns anys després, cap al 1958, va ser expulsat de França i es va exiliar a Caracas (Veneçuela), on va formar un grup de la FAI i va col·laborar amb la premsa llibertària. També va ocupar la secretaria de Propaganda de la CNT en aquell país. En morir Franco, va retornar a Espanya diverses vegades però no s'hi va quedar. Malgrat que en els darrers anys de la seva vida va tenir importants dificultats econòmiques, mai no va acceptar l'ajuda del Govern. Va morir el novembre del 2005 a Barquisimetro (Lara, Veneçuela).¹²¹

Un cas un xic més nebulós és el d'un dels cinc germans de la família Espín-Fernández. Tot i que la identificació de quin dels germans es tracta no és segura, probablement es tracti de **Miquel (?) Espín Fernández** (Múrcia?, cap al 1917). La font d'aquesta informació és l'entrevista feta pel grup El Pont de la Llibertat L'Hospitalet Antifranquista a un dels germans, en Bonifaci. Ell explica en l'enregistrament que els cinc fills de la família van defensar la República amb les armes, i pel cap baix dos de forma compromesa, ell mateix com a voluntari a la columna López-Tienda (també

coneguda com a columna Llibertat) d'origen comunista, i un altre germà també al front (en aquest cas després d'haver estat xofer de les Patrulles de Control). Aquest últim és qui després s'exiliarà a Veneçuela i a qui he identificat de manera incerta com a Miquel. Dels cinc germans, un, l'Agustí, va morir al front i els altres quatre van creuar la frontera després de la desfeta a Catalunya. En Bonifaci va tornar a casa al cap de poc temps i va patir la repressió franquista, primer perquè pagava les conseqüències de la recerca policial del seu germà Miquel, i segon perquè va tastar durant cinc anys els batallons de treball franquistes i el servei militar. Entre mig, l'any 1943 en Bonifaci fugí de nou a França per intentar evitar una possible segona tanda de batallons de treball. I ara és quan la seva història s'encreua amb la d'en Miquel. Allà serà enxampat i conduït cap a Alemanya com a mà d'obra, però aconseguirà escapolar-se tot just abans que el tren travessi la frontera amb territori alemany. Llavors aconseguirà contactar amb el seu germà anarquista, que en aquell moment forma part de la resistència a França i que l'ajudarà a travessar el país de manera clandestina perquè pugui tornar de nou a Catalunya. Miquel Espín Fernández, per tant, sabem que va participar també en la resistència contra els alemanys durant la Segona Guerra Mundial. I finalment, el testimoni d'en Bonifaci ens parla del posterior exili d'en Miquel a Veneçuela, que en tot cas es produirà una vegada finalitzada la Segona Guerra Mundial, a partir de la segona meitat del 1945. No en conec, però, cap detall més.¹²²

Finalment, trobem el cas de la **Mercè Canals Farriols**,¹²³ infermera i, posteriorment, també massatgista i traductora, que poc temps després d'haver començat la Guerra Civil va ser nomenada directora de la llar d'infants de la fàbrica tèxtil Tecla Sala. La seva vinculació amb la ciutat sembla només professional ja que vivia al carrer Casp de Barcelona, i el seu exili sembla marcat pel compromís cívic i polític personal i també familiar. Mercè i la seva germana gran, la Dolors, estaven vinculades al món de l'educació i la salut dels infants: la Dolors com a puericultora, directora de llars d'infants i també com a tècnica del Departament d'Assistència Social de la Generalitat republicana, i la Mercè com a infermera, professora d'educació física i com a directora de llars d'infants. La Mercè era membre de les Joventuts Socialistes Unificades (JSU) i estava obertament compromesa amb la causa republicana. Poc temps després d'haver començat la guerra, va ser nomenada directora de la llar d'infants de la fàbrica tèxtil Tecla Sala, que havia estat col·lectivitzada pels obrers. Cal advertir que els processos col·lectivitzadors que es van produir a la indústria catalana durant la Guerra Civil, impulsats i dirigits pels sindicats i els treballadors sota el paraigua institucional i jurídic de la Generalitat, van posar un especial èmfasi en les millores socials dels treballadors i treballadores. Miquel Izard comenta aquesta solidaritat en el cas de l'Hospitalet i apunta que la de la fàbrica Tecla Sala va ser la primera llar d'infants que es va obrir en les empreses d'aquesta ciutat durant la contesa:

La CNT proposà introduir el règim de solidaritat general que sempre havien sancionat, s'acceptà tot seguit i s'implantà el salari únic generalitzat i una caixa comuna inter-sindical, mercès a la qual tot treballador, amb feina o no, rebria els mateixos mitjans d'existència. El primer pas fou endegar la solidaritat financera de les indústries, i excedents, fornits per les que tenien superàvit, s'aprofitarien per a mantenir les

deficitàries; solidaritat que pensaven coronar amb un altre pas endavant: el salari familiar. Armaren noves escoles, una gran llar d'infants municipal i altres en alguna fàbrica, la primera a la Tecla Sala, una maternitat i un hospital cantonal¹²⁴

Aquesta llar d'infants estava situada en el petit edifici modernista que encara avui hi ha al davant de la gran estructura de l'antiga fàbrica que actualment és seu d'una biblioteca i d'un centre d'art contemporani. A l'Arxiu Històric de Santa Eulàlia i també a l'Arxiu Zerkowitz es conserven algunes fotografies d'aquesta llar d'infants, s'hi poden veure les instal·lacions, els infants i les cuidadores que en tenien cura. L'any 1938 la revista francesa *L'Illustration* va publicar una altra fotografia de la llar d'infants i les cuidadores. El material forma part d'un reportatge dedicat als serveis socials a l'Espanya republicana.¹²⁵ Desconec si Mercè Canals és alguna de les persones que surten en aquestes fotos. La Mercè, la seva germana Dolors i altres membres de la família es van haver d'exiliar abans de la caiguda de Barcelona i van passar a França el febrer del 1939. El mes de setembre següent, la Mercè es va traslladar a la República Dominicana i l'abril del 1941 va arribar a l'Havana (Cuba) on es va casar dos anys després amb Manuel Carnero, un periodista andalús i membre del Partit Comunista, també exiliat. En el país d'acollida no va poder exercir com a infermera i va viure fent de massatgista a domicili, mentre seguia vinculada al sentiment col·lectiu antifrancista, a través de la col·laboració desinteressada amb la Casa de la Cultura de La Habana, la militància al Partit Socialista Unificat de Catalunya (PSUC), els càrrecs a la junta directiva de la Unión de Mujeres Españolas i, ja en la dècada de 1960, els càrrecs a la Secció Femenina de la Societat d'Amistat Cubano-Espanyola (SACE). Amb el triomf de la revolució cubana, l'any 1959, va entrar a formar part dels òrgans de la Seguretat de l'Estat, al Ministeri de l'Interior cubà, i també va fer de traductora de francès, italià i portuguès al butlletí oficial de les Organitzacions Revolucionàries Integrades (ORI), que més tard van passar a ser el Partit Comunista de Cuba. La Mercè es va jubilar el 1983 i en diverses ocasions va tornar de visita a Espanya. El desembre del 2008 continuava residint a l'Havana.

Veiem ara amb més detall els casos d'Alfons López Camacho, Amadeu Llorens Ferran, Laureà Lorca López i Enric Playan Tersol. Es tracta de casos poc o gens estudiats a la historiografia de l'Hospitalet.

2.1.1 ALFONS LÓPEZ CAMACHO, NODRIDOR DE L'INTEL·LECTE

Alfons López Camacho va néixer a la localitat minera de Lucainena de las Torres (Almeria) l'any 1908; si alguna cosa va caracteritzar la seva vida segurament va ser la recerca d'un món millor per mitjà de les eines que trobava en la cultura.

Natural d'aquell petit poble andalús, Alfons va passar pel seminari. No és que en tingués vocació, però a ell, com molts d'altres que pertanyien a famílies de pocs recursos, li calia recórrer a aquesta via com a forma de subsistència. La prova la trobem en el fet que Alfons va acabar abandonant el seminari i va arribar a Catalunya tot buscant unes millors perspectives

Alfonso López Camacho, circa 1930.

econòmiques. Devia ser cap al final de la dècada de 1920 quan el jove Alfons es va instal·lar a Catalunya. No sé del cert si va viure ja directament a l'Hospitalet o no, però és segur que a principis de la dècada de 1930 ja està a l'Hospitalet, casat amb **Anna Camacho Serrano**, nascuda cap al 1911 a Lubrín (Almeria) i resident a l'Hospitalet des del 1920. L'any 1936 el matrimoni residia al carrer Baró de Maldà, on el mes de maig va néixer el seu fill, en Vladimir Alfons.¹²⁶ Tres anys abans havia nascut la seva primera filla, l'Aurora, també a l'Hospitalet.¹²⁷ En aquells anys va treballar al jutjat de l'Hospitalet a les ordres del jutge Pedro Comas Carrera¹²⁸ i del secretari Joan Tatjer Clarà. Aquesta feina el va esperonar a parlar el català i a integrar-se a la terra que l'havia acollit, fet que sembla que va aconseguir amb escreix.

L'anarquisme va ser la primera escola política d'Alfons López, però aquest només va ser un primer pas cap al comunisme, el qual va caracteritzar el seu pensament posterior, ja durant la dècada de 1930. A més de la UGT, va ser membre del PSUC, on va exercir, com a mínim, el càrrec de secretari polític de radi (agrupació) de l'Hospitalet.¹²⁹

En arribar la Guerra Civil, Alfons López Camacho va ser conseller a l'Ajuntament hospitalenc en representació del sindicat UGT, a partir de l'octubre del 1936. Dins del Ple municipal va ocupar els càrrecs de conseller de Proveïments i també de Treball.¹³⁰ Al primer devia accedir possiblement cap al novembre, quan el PSUC va entrar a l'Ajuntament, després del procés de formació del partit a l'Hospitalet. Per tant, Alfons López estava al capdavant de l'Àrea de Proveïments quan va esclatar l'enfrontament entre anarquistes i la resta de forces republicanes a l'Hospitalet, al final de desembre de 1936, a conseqüència de la incautació de béns a les cooperatives hospitalenques per part de la CNT. Arran d'aquest fet, els regidors d'ERC i de la UGT (PSUC), van presentar la dimissió i quatre dies més tard es formava un nou Govern municipal només amb els representants de la CNT i presidit per Josep Xena. Aquesta situació duraria fins al febrer del 1937, quan el pacte imposat entre les dues bandes per Josep Tarradellas va facilitar el retorn de la resta de forces als seus escons.

Francesc Martínez Alves (ERC) recuperava llavors l'alcaldia, en una escenificació de l'acord en forma de Ple municipal extraordinari. És en aquest Ple del 9 de febrer de 1937 quan Alfons López canvia la Conselleria de Proveïments que havia ocupat fins a la dimissió del desembre i passa a ocupar la de Treball, en un canvi significatiu i molt probablement fruit de les negociacions

Font: VAL

Caricatura d'Alfonso López, dibuixat el 1942 a l'Equador i signat Mediavilla. Les notes musicals evoquen la seva direcció d'un cor a una colònia agrícola.

entre els anarquistes i la resta dels grups, perquè a partir d'ara la Conselleria Municipal de Proveïments estarà encapçalada pel cenetista Ginés Alonso, mentre que la de Treball, inicialment vinculada a la CNT, passa com veiem a mans del grup de la UGT.

Després de ser conseller a l'Ajuntament de l'Hospitalet es va incorporar a l'exèrcit republicà (molt possiblement amb la seva lleva, cap a la primavera del 1938), on potser va assolir el grau de capità.¹³¹ Probablement va participar a la batalla de l'Ebre, o va estar a la zona amb la seva unitat.¹³² Al final de la guerra va haver de deixar enrere la família i creuar la frontera, camí de l'exili.

2.1.1.1 Exili a França, la República Dominicana i Mèxic

A França, consta que va passar pel castell de Cotlliure, antiga fortalesa del segle XIII i d'origen templari que les autoritats franceses van destinar a recloure els republicans que consideraven indisiplinats o potencialment perillosos (normalment per la seva adscripció comunista). Va sortir d'aquella mena de presó el 12 de maig de 1939 amb destinació al camp de Vernet, també considerat disciplinari i a on van anar a parar la majoria dels integrants de la 26ena Divisió (d'origen anarquista, l'antiga Columna Durruti, tot i que després s'hi van integrar soldats d'altres adscripcions ideològiques).¹³³ Per tant, no és agosarat pensar que aquesta podria haver estat la seva unitat de combat. A partir d'aquí li perdem la pista i no la recuperem fins que se'n va a l'exili americà.

No sabem del cert la data en què abandona França per anar-se'n al primer país que el va acollir a Amèrica, la República Dominicana. En tot cas, podem fer algunes aproximacions: els vaixells amb exiliats espanyols van arribar al país entre el novembre del 1939 i el juliol del 1940, però la destinació final d'Alfonso López era una colònia agrícola anomenada Pedro Sánchez, i això limita les opcions al vaixell *La Salle*, bé en l'expedició que va arribar el 19 de desembre de 1939, la del 23 de febrer de 1940 o bé la del 16 de maig del mateix any ja que els passatgers en tots tres casos van anar a parar a aquesta hisenda, a la localitat de El Seibo. Sabem que hi va fer estada en aquesta hisenda a la localitat de El Seibo per una caricatura amb una inscripció que conserva el seu fill i on es pot llegir això:

Alfonso López Camacho, director del Coro Español de Pedro Sánchez y que forma parte de nuestra hacienda Las Antillas

Tarjeta local de identidad para NACIONALES residentes en las poblaciones fronterizas mexicanas.

Nº 068724

068724

Al portador (a) LOPEZ Camacho, Alfonso

se le expide la presente por haber demostrado su nacionalidad MEXICANA, estando autorizando (a) para salir y regresar al país sin más requisito que la presentación de esta tarjeta.

MEDIA FILIACION

Estatura 1.75 mts.

Color moreno

Ojos café

Pelo castaño

Señas particulares ninguna

Lugar de nacimiento Lucanena de las Torres, España.

Fecha de nacimiento 17 abril de 1908

Ocupación Contador

Estado Civil Casado

Domicilio Calle Sta. 664, Tijuana, B. C.

ESTA FORMA SE EXPIDE GRATUITAMENTE dyt

EL JEFE DEL SERVICIO DE POBLACION Vicente Cervantes Carrillo.

Font: VAL

Targeta de resident a Mèxic d'Alfonso López, 1951.

La inscripció ens aporta una altra dada: que va anar a parar a Las Antillas, una de les tres hisendes de què constava la colònia Pedro Sánchez el 1940. L'any següent es van fusionar en una de sola (l'anomenada Hacienda España), la qual cosa vol dir que el retall de la caricatura deu ser del 1940, malgrat que no està datat. A la colònia on va estar Alfons López es cultivava maní, blat de moro, cebes, tomàquets, albergínies, cols i pebrots. També s'hi van desenvolupar projectes de ramaderia porcina, vacuna i avícola, però només en els d'aquesta darrera especialitat es va assolir un cert grau d'èxit. També existia un taller de ferreria, un altre de fusteria i es produïen productes de terrisseria, pa i conserves d'aliments. A la colònia Pedro Sánchez es va organitzar també un Club Hispano-dominicà que va aconseguir publicar un periòdic, fer emissions radiofòniques i acondicionar alguns espais per ubicar-hi una biblioteca i una escola, que aprofitava la vintena de mestres que formaven part de la comunitat.¹³⁴ Dintre de les activitats de lleure, ja hem vist com Alfons López dirigia un cor. La seva relació amb la música sembla que li venia de la infantesa, quan va tenir de tutor el mossèn del seu poble. Ja de gran, li agradava cantar sarsuela.¹³⁵

Els colons de Pedro Sánchez van ser els qui més activament van protestar en contra de la disminució dels subsidis per part de la JARE. Segons Natalia González, a la colònia Pedro Sánchez hi havia molts exiliats de tendències comunistes (com Alfons López) i anarquistes (com la també hospitalenca família Ocaña), i la JARE, com sabem, estava lligada al Partit Socialista Obrer Espanyol.¹³⁶ Aquesta colònia de la República Dominicana va ser la que més temps va durar; la resta, en una gran majoria van fracassar per motius diversos: la manca d'experiència, les malalties, la manca de mitjans tècnics, el desinterès del govern dominicà, la mateixa disminució de les ajudes dels organismes republicans espanyols (SERE i JARE), etcètera. Una part important dels més de 3.000 exiliats espanyols a la República Dominicana van ser traslladats a aquestes colònies agrícoles. En general, no tenien experiència en feines del camp, i molts han deixat relats de penalitats i malalties produïdes per la inexperiència i agreujades, en un primer moment, perquè les subvencions dels organismes d'ajuda als republicans espanyols no arribaven.¹³⁷

Quant a Alfons López, per alguns documents sabem que, com a mínim, al final de la seva estada al país vivia a la capital, Santo Domingo (que en aquells anys es deia Ciudad Trujillo per desig del dictador Leónidas Trujillo); sabem també que es declarava agricultor, probablement perquè havia exercit com a tal a la colònia, malgrat que a l'Hospitalet no s'havia dedicat a aquest ofici. Les darreres dades de la colònia daten de mitjan 1941, però no sé del cert fins quan va durar i, per tant, en quin moment Alfons López es devia traslladar a la capital. És possible que fos el

Font: VAL

Alfonso López a la seva residència a Tijuana (Mèxic), el 1980.

1941 o, a tot estirar, el 1942 ja que va tenir temps de viure al costat del mar. Segons recorda el seu fill, de la República Dominicana Alfons López sempre comentava dos records:

Sus dos recuerdos recurrentes de Santo Domingo eran la langosta (de mar), que los exiliados devoraban frente al estupor de los aborígenes, y el café, cuyo penetrante aroma invadía toda la ciudad¹³⁸

En tot cas, la situació al país es va fer incòmode. A partir del 1945 el Govern dominicà va augmentar el control sobre les activitats dels refugiats espanyols i va agitar el fantasma del comunisme per perseguir els republicans, comunistes i no comunistes, per la qual cosa molts van haver d'abandonar el país.¹³⁹ En aquest context, Alfons López va decidir reemigrar a Mèxic al final de l'any 1945, sense que en coneguem les circumstàncies concretes. Segons el seu fill, Alfons López comentava que la seva sortida de la República Dominicana es va veure facilitada o impulsada pel fet que a Mèxic tenia la possibilitat d'incorporar-se a la secretaria del PSUC.

Els primers anys a Mèxic els viurà a la capital. Segons recorda el seu fill, Alfons López es va veure llavors en la necessitat de triar una professió per guanyar-se la vida i va optar per estudiar comptabilitat. Aleshores, a Mèxic hi havia dues variants d'aquesta disciplina. Per a la primera, anomenada pública, calia formació universitària i els qui l'exercien tenien unes prerrogatives a les quals no podien accedir els del segon tipus. L'altra comptabilitat, anomenada privada, requeria menys estudis i Alfons López va haver de decantar-s'hi i formar-se com a comptable per a empreses. D'altra banda, sembla que en aquell temps Alfons López ja s'havia fet el càrrec que no tornaria a Espanya ni a Catalunya, la qual cosa el va portar a renunciar al final de 1949 a la nacionalitat espanyola i a acollir-se a la mexicana.¹⁴⁰ Lògicament, en les seves circumstàncies, ser ciutadà mexicà de ben segur que devia tenir més avantatges pràctics, sobretot de tipus burocràtic.

La formació adquirida com a comptable li permet, cap al 1950, viatjar al nord del país, a Tijuana, molt a prop de la frontera amb els Estats Units, on treballarà primer en l'administració de la bodega vitivinícola Luis Cetto, que amb el temps arribarà a ser una de les més importants del país, i després en un restaurant.

El canvi de la bodega pel restaurant obeeix a una circumstància personal, el seu segon matrimoni amb Tomasa Cortés, una dona mexicana, de Jalisco. La distància física amb la seva dona espanyola, Anna Camacho, i el pas dels anys, van portar l'Alfons a refer la vida personal a l'altre

banda de l'Atlàntic. Cal dir, però, que mai no va oblidar la seva família espanyola. Es conserva un certificat espanyol, emès l'any 1960 per la Comisión Interministerial de Repatriación, on s'autoritzava Alfons López a tornar a Espanya. De fet, hi va tornar per veure la seva família a l'Hospital i les visites puntuals van continuar més endavant.

El seu fill Vladimir Alfons, nascut de la primera relació i que en aquell moment seguia a Catalunya, recorda que

siempre hubo una relación epistolar con mi padre, particularmente conmigo, y en la década de los sesenta se produce el reencuentro, en vida de mi madre todavía. Entendí que en este primer viaje exploraba la ocasión de un futuro y definitivo regreso que nunca tuvo lugar, pese a posteriores visitas¹⁴¹

La seva parella era ara la dona mexicana amb qui va compartir també el restaurant Mitla. Des del principi, ell portarà l'administració del negoci, però el 1963 comencen a sorgir problemes amb el local del restaurant i Alfons "toma la trascendente decisión de cambiar la provisión de nutrir el cuerpo por la de alimentar el intelecto, más acorde con sus sueños redentores".¹⁴² El seu fill Vladimir Alfons ens ho aclareix:

Abre una librería con el claro y firme deseo de influir en la transformación política y cultural de su entorno social. Buena prueba de ello es la creación paralela de una librería móvil que, con el romántico nombre de Cultura y Vida, se proponía llevar los libros a las colonias de la periferia de Tijuana en una misión a la que no dudo en calificar de apostolado¹⁴³

Així naixeria la llibreria El Día, que, per qüestions econòmiques, va agafar el nom homònim d'un periòdic de la capital que coincidia ideològicament amb el perfil que es volia donar al nou projecte. Una llibreria on tan es podia trobar la Bíblia com les obres de Marx, Lenin o Engels. A la dècada del 1960 la llibreria del republicà espanyol aconseguirà portar de manera regular a Tijuana les principals editorials mexicanes: UNAM, Siglo XXI, Fondo de Cultura Económica... I al mateix temps importarà llibres d'Espanya, la Xina i la Unió Soviètica. Alfons López portarà les publicacions de les Edicions en Llengua Estrangera de Pequín, de l'editorial Guozi Zhudian, "con el natural asombro de propios y extraños".¹⁴⁴ L'any 1967, segons ens recorda també el seu fill, amb motiu del 50è aniversari de la Revolució russa va instal·lar una exhibició de les editorials soviètiques, entre les quals hi havia les famoses edicions amb els segells de Mir i Progrés per a països de parla hispana.

Un any després, el 1968, el fill hospitalenc que Alfons López havia deixat a Catalunya decideix seguir el camí emprès pel seu pare quan ell tenia tres anys, i viatja a Mèxic amb la idea d'ajudar-lo en el negoci de la llibreria. Vladimir Alfons explica les causes que el van decidir a fer aquest pas quan ja tenia 32 anys:

Fueron varias, una decisiva que propiciaba el cambio de aires, un tanto asfixiante en la época franquista, otra fue mi condición de soltero y la necesidad de otra forma de

vida, aunada a la oportunitat de col·laborar con mi padre en el incipiente proyecto de la librería que ofrecía un futuro promisorio desde la autonomía personal¹⁴⁵

El periple del fill cap a Mèxic va ser passant prèviament pels Estats Units. Això, segons explica Vladimir Alfonso, va afavorir que pogués entrar al país centreamericà ja que els interminables tràmits que en demoraven l'entrada legal van ser substituïts pel creuament il·legal d'una frontera desprotegida:

Gracias a los inexistentes controles migratorios en la frontera pude llegar a Tijuana como Pedro por su casa y convertirme en un mojado de itinerario inverso¹⁴⁶

A partir d'aleshores, fill i pare es van lliurar plegats a la gestió del negoci, tot passant moments difícils, adequant la gestió a les circumstàncies del mercat i obrint-se a continguts que potser no responien exactament a l'ideal de llibreria que perseguia el seu fundador, com la venda del llibre escolar, però sense abandonar-ne els principis fonamentals. Bona prova d'aquest tarannà és el fet que la llibreria El Día va ser la impulsora de la Fira del Llibre de Tijuana, que des del 1980 i fins avui ha projectat la localitat en una festa anual de la cultura.

A partir del 1983, la llibreria de la família es comença a expandir. Aquell any s'obre una segona sucursal en una zona moderna de la ciutat de Tijuana, al costat del riu. Una botiga dissenyada en un local a mida i espaiós que permetrà a partir de llavors allotjar actes literaris i socials ben variats. El 1987 obriran la tercera llibreria, ara desvinculada de la marca inicial i que respondrà al títol de l'obra immortal de Miguel de Cervantes, *El Ingenioso hidalgo don Quijote de la Mancha*. Finalment, el quart esforç de creixement es produeix al Campus Tijuana de la Universidad Autónoma de Baja California (UABC), prèvia convocatòria pública. Des de 2008, i en ple relleu generacional amb els néts del republicà hospitalenc, la família conserva dues d'aquestes quatre botigues, i a més manté una llibreria virtual a través d'Internet.

Els establiments de la família han participat en aquestes dècades en múltiples activitats i fòrums culturals a Mèxic. La llibreria El Día ha estat un referent que, fins i tot, ha desbordat les fronteres de parla hispana, no només a la veïna Califòrnia sinó també en d'altres indrets dels Estats Units i, fins i tot, en altres països on el reclam de les edicions de la Xina i de la Unió Soviètica n'han projectat el nom. L'Associació Nacional del Llibre, de Mèxic, va reconèixer la trajectòria de la llibreria El Día l'any 2004 amb el Premio Amoxhua Huehuetzin. Aquest guardó, el nom del qual significa "El Gran Sacerdot que cuida els còdex", és el més important en l'àmbit de les llibreries i les editorials del país.

El fundador de la llibreria, Alfons López Camacho, va morir l'any 1986 a Tijuana, als 78 anys. El seu fill, Vladimir Alfonso, es va casar amb una dona mexicana de l'Estat de Durango, Beatriz Ontiveros, amb qui ha tingut dos fills, l'Amapola i en Vladimir López Ontiveros, i dos néts, en Ferran i la Valèria. Un dels fills, en Vladimir, és el relleu de la família en el negoci que va muntar aquell vell republicà andalús que va haver de deixar la seva llar a l'Hospitalet per culpa d'una guerra.

Font: F.L.

Amadeu Llorens al volant d'un cotxe de la marca Bellanger Freres que pertanyia a Eugènia Casanovas, la propietària de la Torre Barrina de l'Hospitalet, circa 1925.

2.1.2 LA DOBLE VIDA D'AMADEU LLORENS FERRAN

Amadeu Llorens Ferran va néixer a Tarragona, l'any 1898. Durant la dècada del 1930 va ser un actiu militant d'ERC als barris de Collblanc i la Torrassa, a l'Hospitalet, i durant la Guerra Civil va ser regidor a l'Ajuntament. Una part de la seva vida, la que té a veure amb l'exili, ha quedat plasmada en un documental realitzat per una de les seves nétes, amb el definidor títol de *L'emigrant*.

A la dècada de 1930, Amadeu Llorens estava casat, tenia un fill i una filla i treballava com a xofer a les ordres d'Eugènia Casanovas i Amat, la vídua Farnés que posseïa la Torre Barrina, nucli del que avui dia és el parc de la Marquesa, a l'Hospitalet.¹⁴⁷ La fortuna d'aquesta dona era considerable. A banda de la seva propietat, que llavors era molt més gran del que avui és la simple extensió del parc que té la masia en el seu centre, en aquells anys es diu, per exemple, que posseïa un dels dos únics Rolls Royce que circulaven per Barcelona (i no era aquest el seu únic automòbil). La vídua Farnés va ser la impulsora de l'Assemblea Local de la Creu Roja, que va presidir a partir del 1909, i també del dispensari de Collblanc, obert un any més tard. Aquest to paternalista també el tenia amb els empleats. Així, al fill de l'Amadeu li pagava els estudis a l'Acadèmia Montserrat, de Sants. A més, l'Amadeu i la seva família vivien aleshores en una zona de la Torre Barrina destinada al servei.

L'any 1934, però, les activitats sindicals porten al pare a participar en els Fets d'Octubre. Serà detingut i empresonat uns dies a l'Hospitalet (possiblement a la caserna de la Remunta) i, automàticament, serà acomiadat de la feina, amb el que això significava per a la família: buscar un habitatge de lloguer, la fi dels estudis per al nen, la recerca d'una nova feina per al pare, etcètera. La família s'instal·larà en un pis de lloguer al carrer Llobregat, molt a prop de la Torre Barrina on havien treballat fins a aquell moment. La situació econòmica, però, es ressentirà força i el fill d'Amadeu Llorens haurà de començar a treballar en el bar d'un familiar, a Barcelona. El seu pare treballarà de taxista també a Barcelona, però com a xofer assalariat, no pas com a posseïdor de la llicència.

Amadeu Llorens, a la fila central, segon per l'esquerra, a bord del Winnipeg amb d'altres exiliats.

Amadeu Llorens ja durant la seva etapa a Xile, circa 1940.

2.1.2.1 La guerra i l'exili

Amadeu Llorens tenia un pes important a ERC a l'Hospitalet. Segons el seu fill, presidia una delegació del partit a Collblanc-la Torrassa, i la bibliografia consultada així ho confirma.¹⁴⁸ Durant la Guerra Civil va ser conseller a l'Ajuntament de l'Hospitalet a partir de l'octubre del 1936, en representació d'ERC. Per referències del seu fill, sabem que a barris de majoria anarquista com Collblanc i la Torrassa, i malgrat pertànyer també a les forces del Front Popular, els membres d'ERC hi tenien greus dificultats. Segons el seu fill, Amadeu Llorens també va participar en actes de protecció de persones amenaçades per les Patrulles de Control de la CNT.

Pel que fa a la seva relació amb l'exèrcit, sembla que va ser a la columna Macià-Companyes, d'ERC, el setembre del 1936, en companyia del cap de la centúria de l'Hospitalet i amic personal, Laureà Lorca, però dóna la sensació que va ser més com a acompanyament que no pas per quedar-s'hi. Més endavant, va obtenir graduació com a tinent d'instrucció, per a la formació dels combatents, i, per tant, el trobem lluny del front, fent la seva tasca (potser en formació ideològica?) en localitats properes a l'Hospitalet, com Sitges o Begues. Fins i tot el seu fill, com a soldat, va rebre instrucció de les mans del seu pare, quan li va tocar anar per la seva lleua. El fill el van acabar destinant a la zona de Balaguer, des d'on va continuar mantenint algun contacte esporàdic amb el seu pare, fins que el noi va ser enviat a primera línia. El pare, llavors, amb els mitjans amb què comptava va aconseguir allunyar-lo del front de combat i el va portar a Barcelona. Finalment, però, cap dels dos no va poder defugir més la situació i van haver d'anar al front, en la recta final de la contesa, perquè la lleua del pare també va ser cridada a files.

Amb la derrota, tant el pare com el fill van haver de marxar cap a l'exili. El fill, arrossegat per la seva unitat militar, curiosament travessarà dos cops la frontera amb França, una per les muntanyes des de Garriguella fins a Banyuls de la Marenda. Allà els soldats van demanar de tornar a Espanya per la zona de Llevant, que encara seguia en mans de la República, per continuar la lluita. Els francesos els van retornar, però per Portbou custodiats en un tren, de manera que es van trobar de nou a Catalunya, en qualitat de desertors momentanis perquè malgrat que l'exèrcit republicà ja es trobava en plena retirada probablement encara devien quedar uns quants dies de resistència. El fill va decidir tornar com si res a la seva unitat i li va sortir bé. Posteriorment, va

Les quatre dones de les dues famílies d'Amadeu Llorens que es diuen Montserrat. A l'esquerra, Montserrat Llorens Pla (filla catalana), Montserrat Llorens de Alba (néta catalana), Montserrat Llorens Martínez (filla xilena) i Montserrat Llorens Concha (néta xilena), any 2006, a Catalunya.

creuar a França per segon cop, seguint un itinerari semblant al del seu pare, per Portbou, però no es van retrobar.

El fill va retornar des de l'exili a Catalunya al cap d'un mes i escaig, però el pare, a causa de les responsabilitats polítiques, no va tenir cap opció. Amadeu Llorens va haver de deixar la família a l'Hospitalet i, a França, va passar pel camp de concentració de Sant Cebrià i també pel de Barcarès, a la barraca d'oficials.

L'agost del 1939 es va poder embarcar al vaixell *Winnipeg* que el va portar, juntament amb dos milers llargs de republicans, cap a Xile, on els acolliria el govern frontpopulista de Pedro Aguirre Cerda. Amadeu Llorens es va instal·lar inicialment a la ciutat de Concepción, situada al centre del país i a 509 quilòmetres al sud de la capital, Santiago. Més endavant es va establir amb caràcter definitiu a Freire, una comuna pertanyent a la província xilena de Cautín, situada una mica més al sud de la ciutat de Concepción. Hi va viure durant gairebé quaranta anys fins que va morir, el desembre del 1980.

2.1.2.2 Dues famílies paral·leles

Romandre separat de la família que havia deixat a Catalunya, potser la impossibilitat del retorn o del reagrupament, van fer que Amadeu Llorens formés una nova família a Xile, una història que trobem de manera reiterada quan parlem d'aquesta mena d'exili. Una segona història d'amor que comença al principi de la dècada de 1940 a Xile entre una descendent de maputxes, Aida Martínez, i un català de l'exili. La seva segona dona era força més jove que ell ja que havia nascut el 1921. Es van casar l'agost del 1967, aleshores ja havia mort la primera dona a Catalunya i també havien nascut els seus nous quatre fills, en Manuel, l'Angélica, l'Amadeu i la Montserrat.

La situació en què Amadeu Llorens va deixar la família de l'Hospitalet va ser molt precària. Segons explica el seu fill, l'any 1934 els van fer fora de l'òrbita de la vídua Farnés i això el va deixar sense poder concloure uns estudis que hauria pogut obtenir amb només dos anys més d'escola. Després de la Guerra Civil, l'esposa de l'Amadeu va ser detinguda i empresonada durant sis mesos i el fill es va haver d'ocultar per evitar també la presó, mentre la família perdia el pis de lloguer i la filla, la Montserrat, s'havia de posar a treballar. El fill explica com el pare els va anar enganyant sobre el futur i el somiat retrobament de la família, a través de les cartes que els escrivia; a més, diu també que el seu pare mai no els va enviar diners, malgrat les dificultats que passaven durant

moltes temporades. En els primers anys les cartes van mantenir viu el contacte, però la família no en sabia res de l'altra relació sentimental ni que l'Amadeu era a punt de tenir fills amb una altra dona. Finalment, des de l'Hospitalet el van comminar a dir la veritat sobre la situació que estava vivint allà i sobre el futur de la família que tenia aquí, i ell ja no va tornar a contestar...

L'any 1980 mor l'exiliat hospitalenc Amadeu Llorens Ferran, sense haver retornat mai a Catalunya. Poc després, una de les filles xilenes, la Montserrat, intenta posar-se en contacte per primer cop amb la família paterna que havia quedat a l'Hospitalet. Va escriure a l'adreça que constava a les cartes que conservava dels anys quaranta. Els textos van arribar a la filla que havia quedat aquí, que també es deia Montserrat, i al fill que ara vivia a Girona, l'Amadeu. La filla no en va voler saber res en aquell moment perquè no havia pogut superar encara que el seu pare hagués marxat quan ella era adolescent. La resposta va arribar a Xile de la banda del fill, tot i que, en un primer moment, qui va respondre va ser la seva esposa, una mica d'amagat d'ell. El fill admet que els familiars xilens no tenien cap culpa de la situació creada, però els recordaven tot el que havien passat anys enrere i, per això, en un primer moment, no en van voler saber res. Més tard, els dos fills catalans van anar assumint l'especial situació creada pel pare que, aleshores, ja era mort, i de manera gradual les cartes i, més tard, els correus electrònics van anar creuant l'Atlàntic en les dues direccions, fins que l'any 2002 va morir Aída Martínez, la segona dona de l'Amadeu. En aquell moment, una néta xilena de l'Amadeu, que es diu també Montserrat Llorens, va descobrir documents, fotografies i cartes del seu avi que van atiar de nou la història familiar. L'avi havia guardat un munt de records de la família de l'Hospitalet i la Montserrat xilena de la tercera generació, que es dedica al sector audiovisual, va voler realitzar un documental en vídeo d'alta definició per recuperar la història de les dues famílies Llorens: la seva i la que el seu avi havia deixat a l'Hospitalet i que s'havia dispersat després per la província de Girona.

La néta va promoure la primera trobada a Catalunya de les dues branques de la família, la va filmar i la va incloure després com a part destacada d'un documental que va titular, *L'emigrant*, realitzat l'any 2007 després d'un llarg treball de recerca i producció. Aquesta emotiva obra va guanyar el premi al millor documental al 8º Festival de Cine Latinoamericano Caverna Benavides (LEBU 2008) "por su capacidad de narrar con sensibilidad y ternura una historia familiar chilena conectada con la gran tragedia de la Guerra Civil española".⁵¹

En aquesta i posteriors visites es van trobar, davant per davant, amb el fet que Amadeu Llorens Ferran havia triat per a dos dels fills nascuts de la nova parella xilena els mateixos noms que havia posat als fills que tenia a l'Hospitalet, és a dir, Montserrat i Amadeu. De manera que ara mateix hi ha entre les dues famílies quatre Montserrat Llorens i dos Amadeu Llorens. El cas de les noies és potser més curiós; per comoditat les quatre van acordar numerar-se segons l'edat: i així, tenim que la filla nascuda aquí (Montserrat Llorens Plans) és la Montse-1, una néta nascuda del fill d'aquí (Montserrat Llorens de Alba) és la Montse-2, la filla nascuda a Xile (Montserrat Llorens Martínez) és la Montse-3, i una altra néta nascuda a Xile (Montserrat Llorens Concha, l'autora del documental) és la Montse-4. La diferència d'edats entre les dues branques familiars fa que, per exemple, la que es pot considerar tieta xilena (la Montse-3) de la néta d'aquí (la Montse-2) sigui, en realitat, més jove que la seva neboda.

En definitiva, les dues branques d'aquesta peculiar família, vinculades per un hospitalenc que es va haver d'exiliar, conviuen avui dia malgrat la distància en bona harmonia, tot descobrint i interpretant el seu passat i creant lligams de cara al futur, fets als quals aquesta investigació espera, modestament, haver contribuït.

2.1.3 LAUREÀ LORCA LÓPEZ O EL PREU DE L'EXILI

El cas de Laureà Lorca López, malgrat que no en tenim tots els detalls, és força esfereïdor. En Laureà era d'origen gironí, nascut a Figueres el 1899. Allà mateix es va casar amb Paula Dalmau Bonamaisó, l'any 1917. Van tenir, com a mínim, un fill, en Joan, nascut encara a Figueres el 1919.¹⁵² Devien arribar a l'Hospitalet en algun moment de la dècada de 1920. En Laureà pertanyia a ERC i, almenys durant la segona meitat de la dècada de 1930, la família vivia a Collblanc-la Torrassa. El pare acabaria exiliat a França i poc després a Xile, mentre el fill era afusellat al camp de la Bota (Barcelona), en un judici on al sumari van barrejar, d'una banda confusions entre les dues identitats i, de l'altra, l'expiació de les culpes de tots dos per l'únic que van poder detenir.

Laureà Lorca era xofer del cos de bombers de Barcelona, on havia ingressat l'any 1929. Pel que fa a la seva activitat política, alguna font apunta que podria haver format part primer d'Estat Català, que a partir del 1928 tingué un grup a l'Hospitalet, però no és segur.¹⁵³ En tot cas, el 1932 Lorca ja era el secretari de la secció local d'ERC a l'Hospitalet.¹⁵⁴ Més tard es devia constituir un grup propi d'Esquerra al barri de Collblanc-la Torrassa, del qual també n'arribaria a ser el secretari.¹⁵⁵ Va participar en els Fets d'Octubre, el 1934, i també en l'esclafament de la revolta militar del 19 de juliol de 1936 a Barcelona. El seu fill Joan, que possiblement devia tenir un cert nivell educatiu, sembla que ajudava al pare en les tasques del partit, i com a mínim també era simpatitzant d'ERC i militant del sindicat UGT. En aquests anys de la guerra el fill, Joan, passava dels 17 als 20 amb que seria afusellat. El jove va treballar com a escriptor al Departament de Quintes de l'Ajuntament de l'Hospitalet i, més tard, al Departament de Finances de la Generalitat. Mentrestant, el pare exercia com a conseller-regidor de Serveis Públics a l'Ajuntament hospitalenc, tasca que va compatibilitzar amb d'altres tasques militars.

Pel que fa a la participació a l'exèrcit, en Laureà, com el seu company de partit i amic Amadeu Llorens, també va ser instructor de les lleves de soldats, en aquest cas a les instal·lacions militars de Sitges i Calella. Crec que la seva lleve, la del 1917, no va ser cridada a files però ell va anar al front de l'Aragó durant els primers mesos de la guerra ja que era el cap de la centúria¹⁵⁶ de l'Hospitalet de la columna Macià-Companyes, on es van integrar els militants d'ERC. Laureà Lorca va tenir un paper molt actiu en el reclutament i la preparació d'aquests grups de milicians hospitalencs que havien d'anar al front,¹⁵⁷ tot i que desconec si va participar en la lluita directa contra l'enemic. En ser ocupada Catalunya per les tropes de Franco, Laureà es va exiliar com a capità, grau que devia obtenir, més aviat, per la tasca que havia desenvolupat com a instructor. D'altra banda, el seu fill va assolir també el grau de tinent de milícies ja que en ser cridada la seva lleve el gener del 1937 va ingressar a l'Escola Popular de Guerra. Tot i això, és possible que no

arribés a anar al front o que hi fos molt poc temps, i no va marxar a l'exili, potser pensant que els vencedors no el podrien acusar de res...

Tant al pare com al fill els van obrir judicis poques setmanes després que haguessin entrat les tropes franquistes a l'Hospitalet. En un dels documents que consten al sumari d'un dels judicis del fill (auditoria 2177, de 1939) hi ha informació interessant sobre el pare. De fet, el document està relacionat amb l'obertura d'un judici al pare, però també s'involucrava el fill, de forma innecessària perquè a en Joan en aquell moment ja l'havien jutjat, condemnat a mort i executat. Es tracta d'un informe policial elaborat per la Jefatura Superior de Policía de Barcelona. El document està datat del 12 de juny de 1939 i és la resposta al requeriment del Jutge Instructor del Jutjat Militar número 16 de Barcelona. En aquest document trobem algunes de les dades de Laureà Lorca que ja he explicat anteriorment (feina, militància política, participació durant la guerra, etcètera), però el que sorprèn una mica és que també s'aporten detalls de la seva situació exacta en aquell moment, "en Francia en el campo de concentración y refugiados, barraca de Oficiales. RC BARCARES". La xarxa franquista d'informació funcionava prou bé...

Pràcticament a tots dos, pare i fill, se'ls acusava de ser elements exaltats d'ERC, de cremar esglésies, de participar en robatoris i saquejos i de la inducció a l'assassinat. En menys de dos mesos, el primer judici del fill va quedar enllestit i malgrat que, per la feblesa de les proves, l'advocat defensor va demanar una pena mínima, la sentència va ser de mort i l'execució va tenir lloc el 23 d'abril de 1939, un dia després d'haver-se publicat. En aquell moment, el pare es trobava als camps de concentració de França. Poc després s'obria un judici conjunt contra el pare i el fill. Laureà Lorca va ser declarat en rebel·lia i l'expedient de la seva part en el judici arxivat fins el moment en què pogués ser capturat; lògicament per al fill es va demanar el sobreseïment de la causa perquè ja l'havien jutjat i ajusticiat...

Un membre d'ERC que va conèixer Laureà Lorca en aquests anys ens n'ha deixat una descripció valuosa. La descripció la fa Joan Rius i Vila, conseller-regidor de Cultura a l'Ajuntament de l'Hospitalet durant els anys 1936 i 1937. Cal advertir que a la seva autobiografia, el mateix Rius es definia en aquell període com un jove catalanista de vint anys gens procliu a la violència i clarament contrari a les posicions i a les maneres de fer dels anarcosindicalistes de la CNT i la FAI. En el text, Rius qualifica Laureà Lorca com "el braç dret" de l'alcalde Francisco Martínez Alves (ERC), dels quals diu que "eren els homes clau per mig entendre's amb la CNT-FAI". Però Rius continua dient coses encara més interessants sobre aquests dos membres d'ERC a l'Hospitalet:

...si a ERC hi havia dos homes que s'acostaven més al bloc massís de la CNT-FAI per afinitat d'ideals, eren indubtablement Martínez i Lorca. Tan sols ells eren capaços de plantar cara al Xena, al Cano, a l'Abella i a tot el que representaven [homes forts de la CNT a l'Hospitalet durant la guerra]. (...) També em vaig entendre amb Lorca, tot i que em feia una certa por, sort que sabia que era dels nostres

I encara segueix amb una descripció que fa pensar més en Lorca com un element de les Patrulles de Control més que no pas en un catalanista de bones maneres:

Lorca era fatxendós, tenia bona presència i li agradava exhibir les armes que duia, que eren sempre de darrera hora. Era, al meu entendre, un element com els de la FAI amb l'avantatge que militava a ERC i que, per tant, hi podies confiar¹⁵⁸

L'informe personal franquista de Laureà Lorca va en aquesta línia: duia i repartia armes. Tot plegat, devia tenir bastants més motius que el seu fill Joan per anar a l'exili i per no tornar a Catalunya durant molt de temps perquè aquí l'esperava un judici molt seriós que, amb proves o sense, l'hauria dut, de ben segur, al paredó.

Ignoro si Laureà Lorca va arribar a saber la notícia de la mort del seu fill, durant els mesos que va passar a la barraca d'oficials del camp de concentració francès de Barcarès. Tampoc sé si en marxar a Xile l'agost del 1939 a bord del vaixell *Winnipeg* n'era conscient de la pèrdua. Ignoro cap més detall de la vida d'aquest veí de l'Hospitalet que es va exiliar a Amèrica. Tot el que puc intuir és que allà devia mantenir contacte amb un amic i company de partit, Amadeu Llorens, però això és tan sols una suposició.

2.1.4 ENRIC PLAYAN TERSOL, ÀLIES 'JULIO ROMA'

Palmira Playan, nascuda a l'Hospitalet el 1927, va descobrir la veritable identitat del seu pare, Enric Playan, quan tenia quatre anys. Fins aleshores, el seu papa havia estat 'Julio Roma', que utilitzava una gran barba, ulleres fosques, cabell llarg i "un bulto en la espalda" (sic). Després de la caiguda de la monarquia d'Alfonso XIII, el pare sindicalista va poder deixar de banda la disfressa i va aparèixer davant de la filla tal com era. La pobra nena no se'n sabia avenir que aquell home era el seu pare i l'àvia li va haver d'explicar una història de bons i dolents, en la qual el seu pare era al bàndol dels bons.¹⁵⁹

Nascut a Barcelona el 1901, Enric Playan Tersol era fill de dues famílies d'arrels barcelonines. Va quedar orfe de pare quan era molt petit i malgrat que aquest havia tingut una fàbrica de fanals de gas, en morir de forma sobtada als 33 anys va deixar en una posició regular la seva vídua, que amb només 22 anys ja havia procreat tres fills. Com que era de bona família, ella havia estudiat música, brodat, cuina i rebosteria, de manera que aprofitant els coneixements que havia adquirit es va posar a treballar a la cuina d'un gran hotel de Barcelona, el Ritz. Així, amb el pas del temps va poder comprar un pis i va donar estudis als seus tres fills. El més petit, l'Enric, va estudiar per contramestre de telers. A més, als dos primers fills els va mig concertar les bodes perquè no haguessin d'anar al servei militar, però el petit, com a únic fill que li quedava a la vídua a casa, ja no el calia casar perquè ja se'n lliurava així. Potser per això a Enric Playan li va quedar més temps per dedicar-se a la lluita sindical i a la política.

Enric Playan va començar a participar en activitats sindicals des de molt jove, amb 17 o 18 anys. És possible que participés l'any 1919 en el Segon Congrés del sindicat CNT, organitzat a Madrid pel desembre, però no ho he pogut confirmar. Els principals problemes, però, devien anar paral·lels a la dictadura de Primo de Rivera, durant la dècada de 1920. D'aquests anys consten

pallisses, detencions, empresonaments, amenaces policials i èpoques de clandestinitat.¹⁶⁰ Fins i tot van arribar a detenir la mare, que va acabar emmalaltint de diabetis. La infermera i acompanyant que l'Enric va contractar perquè en tingués cura seria més tard la seva dona, **l'Agustina Puigfel**; ella tenia aleshores 14 anys (potser cap al 1920) i també era filla de dues famílies d'arrels barcelonines, una de pescadors de la Barceloneta i una altra d'escultors. L'Enric i l'Agustina van tenir dues filles, la Palmira, el 1927, i posteriorment la Vida. Les dificultats vitals produïdes per l'activitat política i sindical de l'Enric van fer que hagués d'adoptar tota mena de precaucions durant bona part de les dècades de 1920 i 1930. La tàctica de la disfressa en aquells anys en va ser una... i també l'intent de no tenir fills, però aquesta no va reeixir.

Un exemple dels problemes que havien d'afrontar els sindicalistes en aquests anys difícils l'explica la Palmira quan recorda l'episodi del seu naixement. El seu part es va complicar i la partera va demanar un metge,

mi papá no podía salir de su escondite, sin embargo dada la extrema urgencia de ese momento, tuvo que treparse a una carreta (...) y se fue a buscar al médico que le había indicado la partera. Pero el tal doctor, sabiendo de quien se trataba, se negó a acompañar a papá. Angustiado y enojado ante la negativa, papá sacó la pistola y le dijo al médico: “mi esposa se muere pero antes se va usted”. Ante la contundencia y amable petición de papá, el médico dócilmente cedió¹⁶¹

La primera filla ja va néixer a l'Hospitalet, on l'Enric i l'Agustina s'hi devien haver traslladat, possiblement, al principi de la dècada de 1920. Sembla que primer van viure en una masia a la zona de la Marina i que uns anys més tard van anar a viure al carrer Major, al barri del Centre de l'Hospitalet. Enric Playan va treballar a la Tecla Sala i potser també a Can Vilumara.¹⁶²

De l'activitat política d'Enric Playan durant la dècada de 1930, abans de la Guerra Civil, cal destacar alguns fets com l'assistència a diferents congressos. Com a representant de la Federació Comarcal del Baix Llobregat, va assistir a la Conferència de la Confederació Regional del Treball de Catalunya (CRTC), celebrada a Barcelona entre el 31 de maig i l'1 de juny de 1931. La CRTC actuava en la pràctica com a organització regional de la CNT. De manera paral·lela, Playan pertanyia al Sindicat de Contramestres, Ajudants i Preparadors de Teixits, conegut també popularment com 'El Ràdium', un sindicat sectorial que va arribar a presidir com a mínim des del 1932.¹⁶³ Dos anys després, l'agost del 1934, seguia al capdavant del Ràdium i va convocar una vaga en el sector que no va prosperar i que el va obligar a dimitir. A més, ell i altres membres de la direcció van ser detinguts, acusats de segrestar un esquirol a la colònia tèxtil Rosal. A l'Hospitalet, Joan Camós diu que Playan va ser una peça clau en els múltiples conflictes laborals, sobretot en els mesos anteriors a l'esclat de la Guerra Civil:

...en la majoria dels casos la CNT era l'interlocutor vàlid. L'home que més activitat desencadenà fou Enric Playan, contramestre de Tecla Sala i dirigent de El Ràdium, home de diàleg que aconseguí èxits importants com l'aprovació de les bases presentades a la patronal per la secció de neteja pública de la CNT¹⁶⁴

Camós també comenta la participació de Playan en actes organitzats per l'Ateneu Pro-Cultura Pau i Amor, de Santa Eulàlia, entitat de tipus racionalista fundada el desembre del 1931. Diu Camós que era un dels membres més actius en les xerrades dels dissabtes.¹⁶⁵ També se'l recorda perquè li agradava criar coloms esportius. El testimoni de Jaume Audí, recollit per l'historiador Joan Camós, el retratava precisament així:

Hi havia... No en recordo el nom, que li deien el Colomista, que era anarquista, i aquest era de l'Hospitalet, i era el Colomista perquè el seu negoci era comprar coloms vius i els venia, venia cries i venia coloms, era anarquista¹⁶⁶

Malgrat que el testimoni no en recorda el nom, sí que situa aquesta persona al barri del Centre de l'Hospitalet com a dirigent anarquista, i per tant no hi ha massa marge per pensar que no s'estava referint a Enric Playan.

El 1936, una vegada començada la contesa, va ser nomenat conseller municipal en representació del sindicat anarquista, però hi devia ser poc temps perquè molt probablement va marxar com a voluntari al front on va assolir el grau de capità del Batalló de Transmissions de l'Exèrcit de l'Est.¹⁶⁷ En la seva unitat va treballar precisament amb coloms missatgers, que com veiem van ser una de les passions de la seva vida. Durant algun permís, i davant dels bombardejos que patien Barcelona i l'Hospitalet, va decidir traslladar la seva família al Papiol.

A les denúncies de la Causa General franquista se'l va involucrar en l'assassinat del comerciant de Falange, Antonio Puig Pañella, tot i que consta que l'home va ser detingut a l'Hospitalet però traslladat i mort a Barcelona cap al 23 de juliol de 1936.¹⁶⁸ A l'informe personal confeccionat a l'Hospitalet per les autoritats franquistes també se'l vinculava de manera genèrica amb assassinats, robatoris i saquejos, tot i que també s'admet que "haciendo uso de su influencia entre los elementos rojos, favoreció a algunas personas de orden", és a dir, que hauria salvat alguna persona de dretes d'algun mal major.¹⁶⁹

Tenim un exemple d'aquest tipus d'actuacions de Playan, però no correspon a una persona de dretes, sinó a un membre del mateix equip de govern. Es tracta del mestre Joan Rius i Vila, qui, aleshores exercia també el càrrec de conseller de Cultura a l'Ajuntament per ERC. Un pare de l'escola del carrer Joan Maragall, on Rius impartia classes, el va denunciar. La denúncia del pare, que pertanyia a la CNT, es fonamentava en el fet que Rius estava utilitzant llibres que eren anteriors a l'esclat revolucionari i que, per tant, tenien referències religioses. En anar a la seu de la CNT per justificar l'ús d'aquells textos que considerava pedagògicament bons, Rius es va trobar amb "l'amic Plaïans (sic) i tots els corifeus que tenia al costat", i explica com llavors "un dels pseudointel·lectuals de la CNT" el va portar finalment a part i li va fer veure per què ells pensaven que aquells textos no eren prou adients. Finalment van arribar a un compromís amb Rius: podria continuar amb els llibres aquell curs, sense obligar les famílies a comprar-ne uns altres, però hauria d'advertir els infants que tapessin mots com Jesús, María, Dios o Iglesia... Per la narració de Rius no sembla que Playan fos aquest 'pseudointel·lectual' a què es refereix i que no identifica; però, si més no, com deixa constància l'escrit, Playan sí que, com a mínim, va presenciar el que va passar aquell dia¹⁷⁰

Agustina Puigfel, 1939.

Enric Playan, 1939.

En tot cas, i amb l'experiència acumulada en la clandestinitat, de ben segur que Enric Playan no va dubtar gens que, en el moment de la derrota, l'exili era l'única opció possible.

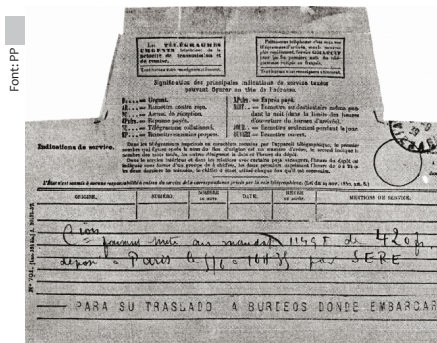
2.1.4.1 Cap a l'exili

En acabar la guerra, la família va sortir cap a França. Ho van haver de fer per separat: d'una banda, la mare amb les dues filles, i de l'altra, el pare amb la seva unitat militar. La filla Palmira explica de primera mà els bombardejos de l'aviació franquista a què van ser sotmesos, especialment a Figueres. Allà, per sort, van trobar-se el pare en retirada amb la seva unitat cap a la frontera, i van poder estar junts i fer part del camí durant els següents dos dies, fins a Llançà, on el pare les va haver de deixar per acabar de complir les darreres ordres (la voladura d'uns ponts que havien de retardar l'avanç franquista). Els coloms missatgers ja els havien posat en llibertat molt abans, per tal que no caiguessin en mans enemigues, i ara tothom havia de retrocedir en ordre.

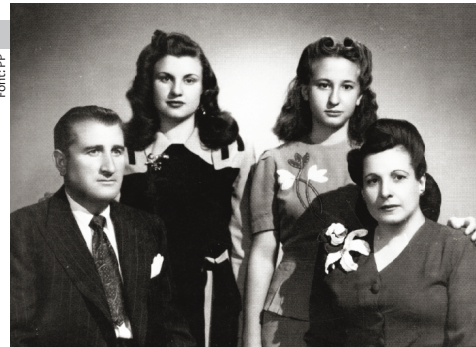
Mare i filles van creuar primer la frontera per Portbou, en un tren. Dins del túnel que travessava la muntanya separant els dos països, es va produir un descarrilament i això les va obligar a fer a peu la resta del trajecte fins a la primera estació francesa, Cervera de la Marenda. A conseqüència dels fets i de la tensió, la mare va patir llavors una crisi d'ansietat i nervis i els soldats francesos li van ventar una bufetada, davant la por de les nenes.

En unes circumstàncies molt difícils van tornar a pujar en un altre tren, en vagons de mercaderies. A Poitiers les esperava un camp de concentració amb barracots; allà les van desinfectar, les van vacunar i les van fitxar. S'hi van estar durant uns cinc mesos. Les dificultats durant aquell temps van ser de tota mena, sanitàries, de fam, amb els vigilants... i els va caldre enginy, sort i l'ajuda d'alguns francesos per sortir endavant. La mare estava profundament deprimida i la Palmira, que és la germana gran, va haver de portar el pes per alleugerir la situació, empescant-se-les per aconseguir aliments, roba i petites millores.

Eren a un pas del retrobament familiar i gràcies a les gestions de la Creu Roja ho van aconseguir: es van posar en contacte primer amb uns oncles i unes cosines, que els van enviar

Telegrama del SERE indicant l'import d'una ajuda per a què la família d'Enric Playan embarqués a bord de l'Ipanema rumb a Mèxic el juliol del 1939.

La família Playan a l'exili mexicà. A l'esquerra, Enric Playan, les seves filles Palmira i Vida, i la mare, Agustina Puigfel. Circa 1950.

uns quants diners. I al cap de dos mesos van saber que el pare era a un camp a Mazères, a prop de Tolosa de Llenguadoc. S'hi van posar en contacte i van esbrinar que havia passat una forta pulmonia de la qual s'estava restablint. Van començar a moure papers per poder reunir la família de nou i, al mateix temps, per mitjà del cosí Guillermo que estava en contacte amb el pare van començar a preparar la sortida per anar-se'n cap a Mèxic, tot seguint les indicacions paternes. La Palmira, que aleshores encara no havia fet els tretze anys, es va ocupar de fer els tràmits a l'oficina del SERE a París. Un dia hi va viatjar amb un salconduit, juntament amb altres refugiats, i mentre feia la paperassa va trobar uns familiars que havien pogut eludir els camps de concentració.

Els cosins van sortir abans cap a Mèxic a bord del *Sinaia*, al final de maig de 1939, i poc temps després va arribar el dia per a la família Playan-Puigfel, quan es van embarcar a bord de l'*Ipanema*. El pare es va reunir amb la dona i les dues filles al port de Bordeus el juny del 1939. Tots havien canviat molt físicament en aquells mesos, havien perdut pes, cabells...

La travessa va ser força complicada, amb una forta tempesta, una avaria a l'hèlix del vaixell que va haver de ser escortat per un cuirassat i un destructor dels Estats Units, una estada obligada i no prevista a la Martinica per a la reparació, i un altre ensurt amb un hidroavió del correu que va tocar la xemeneia del vaixell amb l'ala. Finalment, i després d'una nova aturada a l'illa de Santo Tomé per carregar provisions, van arribar a Veracruz el 7 de juliol de 1939. El moment va ser molt emotiu, segons explica la Palmira, que fins i tot recorda que el president mexicà Lázaro Cárdenas els va saludar personalment perquè en veure la llista del passatge havia volgut conèixer la nena que es deia com una filla que acabava de perdre.

En un primer moment els van portar a un hotel, van menjar, van rebre roba i diners de les institucions republicanes a l'exili i, fins i tot, també les atencions dels mexicans que els obsequiaven amb dolços per a les nenes. Pocs dies després, segons els van dir, sortien cap a la capital. Allà, la rebuda a l'estació també va ser emotiva i multitudinària, amb flors, regals, petons i visques als republicans. Començava la nova vida de la família.

2.1.4.2 Una nova vida a Mèxic

La família va anar primer a un gran refugi habilitat en una casa de la colònia San Rafael, juntament amb altres desenes de persones. Els organismes governamentals d'ajuda als refugiats els passaven una ajuda econòmica diària; a més Enric Playan va trobar feina poc temps després, fet que els va permetre buscar una casa per viure i deixar el refugi. Aleshores ja havien arreglat els papers oficials. Sembla que la documentació va quedar enllestida en un mes i a partir de llavors no hi va haver cap problema per aquesta banda.

De mica en mica, la situació familiar va millorar. El pare es va anar situant dintre del sector tèxtil, la filla gran també va començar a treballar, cosint i fent altres feines de confecció. La família també va anar adquirint mobiliari per a la llar i, fins i tot, anava canviant de residència a mesura que s'ho podia permetre. Enric Playan va treballar primer en una fàbrica a prop de l'aeroport de la capital. Després va treballar en una fàbrica d'Atlixco, a Puebla, anomenada El Volcán, a uns 100 quilòmetres al sud-est del districte federal. Més endavant, i a la mateixa localitat, l'he trobat vinculat a una altra fàbrica tèxtil anomenada La Concepción; sé del cert que hi treballava el 1946, però segurament hi devia entrar abans.¹⁷¹ Més endavant també treballaria a la tèxtil La Colmena, propietat de la companyia Centro Mercantil, ja més lluny de la capital. Posteriorment, Enric Playan va deixar el sector tèxtil i es va traslladar a Acapulco on va muntar un restaurant que es deia Picalagua. En aquests anys a partir de finals de la dècada de 1950, la filla, Palmira —que ja s'havia separat del primer marit— amb els dos fills que havien nascut de la relació (entre el final de la dècada de 1940 i el principi de la següent) van anar a viure a casa dels pares o dels avis, segons com es miri. Aquesta convivència devia durar fins que, atemorits per les freqüents tremolors sísmiques de la zona, l'Enric i la seva dona van decidir tornar a la capital, al final de la dècada de 1960.

Amb els anys la família es va situar en una posició acomodada. Les dues filles d'Enric Playan, la Palmira i la Vida, havien pogut anar a estudiar al Colegio Madrid, de la capital. La Palmira es va formar després com a modista durant dos anys en una acadèmia, un aprenentatge que esdevindria una professió. Les dues es van casar i van tenir descendència. La Palmira es va casar dos cops i va tenir dos fills amb el primer marit: la Palmira, mestra, i en Víctor, empresari. L'any 2004, quan acaba el seu llibre de memòries, ja tenia cinc néts i dues besnétes. L'altra germana, la Vida, que era la petita, també va tenir dues filles, la Isabel, que esdevindria mestra universitària, i la Vida, dissenyadora gràfica. En general, es pot dir que pares, filles i néts han arribat a assolir un nivell econòmic i social de classe mitjana o mitjana-alta, gràcies a l'esforç de tots i també, en alguns casos, per matrimonis amb persones ben situades al país. L'exemple dels diversos néts i nétes de l'Enric i l'Agustina que han fet estudis universitaris, fins i tot als Estats Units, reflecteix part d'aquesta idea. Un altre exemple de la recuperació de la vida personal és la represa de l'afecció pels coloms missatgers d'Enric Playan, que es va dedicar a aquest esport amb una tenacitat que li va valer molts premis a tot el país i reconeixements de l'Asociación Colombófila Nacional mexicana. A més, el seu nét Víctor va heretar, ja de ben petit, l'afecció de l'avi, a qui va fer d'acompanyant en les competicions.

Enric Playan va voler tornar a Espanya de visita, però només després d'haver mort Franco. Ho va fer per primer cop cap al 1978, amb la seva esposa i altres membres de la família. La seva

Esquela d'Enric Playan publicada al diari mexicà Excelsior el 30 de novembre de 1997.

dona, l'Agustina, va morir primer, al final de 1990. Ell la va seguir el 1997, als 98 anys. En l'esquela que es va publicar al diari mexicà Excelsior el 30 de novembre d'aquell any, hi figura, tal com Enric Playan havia deixat ordenat, una nota d'agraïment per al país que li va saber donar acollida:

Gracias México por habernos acogido y por recibir mis restos en estas tierras aztecas⁷²

2.1.4.3 Adaptació i dificultats

El cas de la família Playan-Puigfel és interessant per comprendre els problemes i les situacions que van haver de superar molts exiliats i immigrants per adaptar-se a les realitats dels països d'Amèrica. Malgrat que l'idioma fos el mateix, fins i tot en això van haver d'esmerçar esforços. Les memòries de la filla d'Enric Playan, la Palmira, ens permeten llegir entre línies com va anar, en el seu cas, aquest procés, i fins i tot ens permet fer-ho de forma directa perquè ella mateixa s'adona de com es va anar adaptant a la nova realitat del país d'acollida. No vol dir que aquest sigui un procés homogeni i que el cas es pugui extrapolar a la resta d'exiliats, entre d'altres coses perquè cada país tenia unes determinades especificitats. Però, com a mínim, sí que hi ha una sèrie de trets més o menys comuns a aquest país americà, on va anar a parar el nombre més gran d'exiliats republicans. Repassem alguns d'aquests aspectes.

Per començar, en els primers moments cal oblidar la guerra i, també, si això és possible, el lloc d'origen. La Palmira explica, per exemple, com en arribar quan sent la sirena d'una ambulància encara s'espanta perquè li recorda la guerra, i escriu:

No podía oír nada que me lo recordara. Durante muchos meses estuve enferma del sistema nervioso⁷³

A la mare, que va patir la retirada amb molts problemes de tensió i nervis, sembla que també li va costar adaptar-se al nou país:

Cuando recién llegados a México mamá lloraba mucho, pues le costó acostumbrarse al nuevo país¹⁷⁴

Per descomptat, calia començar gairebé de zero, després d'una experiència traumàtica i a milers de quilòmetres de distància del lloc d'origen. En aquest sentit, cal advertir quina perspectiva té cadascú respecte del futur. La Palmira explica que el seu pare, fins i tot quan ja havia fet diners,

nunca compró casa porque cada año pensaba que ya se iba a regresar a España, pero no fue así¹⁷⁵

Un fet, doncs, que, en els primers anys, marcava algunes dinàmiques familiars. Per exemple, diu la Palmira que al seu pare no li agradaven els pretendents mexicans de les seves filles perquè pensava en la caiguda del règim franquista i no volia que les noies es quedessin llavors a Amèrica. Però Enric Playan tampoc no va voler tornar a qualsevol preu. De fet, va tenir una opció de tornar a l'Espanya franquista, però la va rebutjar de manera clara. La seva filla Palmira explica com quatre homes que parlaven català li van fer una oferta de les autoritats franquistes perquè tornés a Catalunya a canvi de posar-se a dirigir els obrers tèxtils dins de l'enquadrament del règim. Playan va rebutjar l'ofertament d'una dictadura que demostrava tenir uns braços molt llargs i que cercava, fins i tot entre els antics enemics, les persones que volia utilitzar pels seus interessos.¹⁷⁶

Tot i que possiblement no és el més complicat, cal remarcar també les diferències que s'observen en els costums dels mexicans. En el seu llibre de memòries, la Palmira fa referències a temes com el menjar, el comportament o, fins i tot, el llenguatge. Són costums que cal anar integrant perquè sinó s'entra en conflicte amb el sistema que t'acull. Un passatge definitori de les memòries de la filla gran sobre això és aquest:

Fueron pasando los días y nosotros nos íbamos incorporando a la nueva vida con sus costumbres y cosas chuscas que nos pasaban, por ejemplo: “no debéis pedir huevos, tenéis que decir blanquillos”. La palabra coger no era aceptada [a Amèrica aquesta paraula té el significat de practicar l'acte sexual], teníamos que decir “voy a tomar eso o lo otro”; la palabra “culo” no se escucha bien en México, debe decirse: asentaderas, posaderas, pompis, petacas o glúteos. Nosotros hablamos muy fuerte, gritamos mucho, teníamos que hablar quedito para ser bien vistos¹⁷⁷

Fins i tot explica algun petit altercat per qüestions de llenguatge, com quan va pensar que la estaven insultant en dir-li “chamaca”, el mot habitual que s'utilitza per adreçar-te a una noia de qui no en saps el nom... Amb una mica de voluntat, però, aquests problemes es podien arribar a superar.

Un altre aspecte que observem en el text de la Palmira és l'endogàmia inicial de les relacions de la família, força concentrades en els primers anys en el cercle de la colònia d'espanyols. El fet d'anar al Colegio Madrid, per exemple, significa que el món de les dues noies es movia majoritàriament entre altres fills d'exiliats, com elles. Malgrat tot, també és cert que amb el temps hi van

entrar cada vegada més alumnes mexicans i que, en tot cas, ella recorda que els mestres del col·legi “nos inculcaron a ser buenos mexicanos y españoles a la vez”.¹⁷⁸ La Palmira també explica en les seves memòries com es va posar de moda entre els refugiats espanyols de la capital anar a prendre el cafè al Tupinamba, un local on es feien tertúlies i reunions

...la flor y nata de bohemios, artistas, toreros, intelectuales y militares. Ahí se hacían toda clase de negocios y se encontraban toda clase de trabajos (...). Los sábados íbamos a merendar al café. Nos sentábamos en una mesa que se iba alargando poco a poco; llegábamos a estar veinte o treinta personas, todos amigos, como la familia Montserrat, los Rillo, los Merced, los Pujol, los Miracle, los Martín y mis primos Manzanares y se hacía la gran tertulia. Se nos pegaba uno que otro actor como Ángel Garaza, Palillo, Medel, Augusto Benedicto o Rafael Banquells. Entre ellos “arreglaban el mundo” y entre nosotros decíamos “este año cae Franco”. Creo que hubo refugiados a los que nunca les creció la uña del dedo índice, de tanto ponerlo en la mesa diciendo, este año cae Franco¹⁷⁹

Amb el pas del temps, d'altres cafès es van afegir al Tupinamba. Aquesta mena d'endogàmia en el cercle de relacions sembla que també es va traslladar, més tard, a les zones de residència de les famílies. Almenys entre els exiliats que van començar a tenir feines estables i a situar-se en el país, diu la Palmira que es van començar a concentrar a viure en determinades zones i carrers del centre, però adverteix que eren “lo fuerte de las familias de refugiados”,¹⁸⁰ perquè alguns, fins i tot, van començar a fundar petites empreses. Els domicilis també es van anar convertint en centres de refugiats i ella posa com a exemple el que passava a casa seva, quan ja estaven ben instal·lats: els diumenges es feien “grandes comilonas” amb amics i familiars. I també les sortides i les excursions es van convertir sovint en trobades amb amics i familiars de l'exili. En aquest ambient, era lògic i habitual que les relacions més personals i íntimes s'establissin també dintre d'aquest cercle. Així, el primer marit de la Palmira va ser un fill de la preestablerta i així anomenada Colònia espanyola.

Cal destacar, precisament, el tema de les relacions entre els exiliats i aquesta colònia d'emigrats anteriors a la guerra, que en una gran part era molt conservadora i clarament partidària del bàndol franquista guanyador de la contesa. Diu la Palmira, de manera irònica i potser exagerant un xic, que “el único lugar en que los refugiados españoles y la colonia española están en paz, es en el Panteón Español [al cementiri]” (afirmació que també prova que fins i tot en el moment de morir es manifestava aquesta endogàmia). En aquest sentit, la Palmira deixa ben clares les dificultats de relació amb el col·lectiu d'emigrants ja establerts al país:

¡Increíble! Eran crueles con nosotros. Me acuerdo que una vez entramos a comprar alubias y el pinche español nos sacó de su tienda y nos dijo: “A los rojos, no les vendo nada”. Teníamos que andar con mucho cuidado con ellos, pues eran Franquistas (...). Éramos dos bandos en el exilio¹⁸¹

La convivència entre els emigrants i els exiliats espanyols podia afectar també les relacions personals:

Cuando me salía un pretendiente español y se enteraba de que era refugiada, hasta aquí llegaba la cosa¹⁸²

De vegades eren comportaments imposats més pels pares que no pas assumits pels fills. L'exemple més clar és que el primer marit de la Palmira, Víctor Manuel Lamadrid Noriega, pertanyia a una d'aquestes famílies espanyoles d'emigrants anteriors a la guerra, i el va conèixer gràcies a la germana de Víctor, amb qui no va tenir dificultats per travar-hi amistat. Fins i tot, la Palmira arriba a dir que el fill es va casar amb ella per portar la contrària a la seva família, els membres de la qual pràcticament no van acudir a la boda.

De fet, el xoc entre la mentalitat dels exiliats de primera generació i la que van anar desenvolupant els seus descendents fou un altre factor de conflicte potencial. Bona part dels exiliats republicans eren gent d'esquerrers o anarquistes, anticlericals i amb un clar rebuig cap a la religió. La figura d'Enric Playan s'inscriu dins d'aquest marc per exemple; però va arribar un moment en què va haver d'acceptar un gendre d'una família de dretes, o que el seu nét Víctor, fill de la Palmira, abandonés l'escola laica perquè li agradaven més els mestres d'una altra escola catòlica. La Palmira posa en boca del seu pare aquesta frase:

Lo siento mucho hija, pues yo luché por la enseñanza laica y nunca pensé que mi nieto me fuera a desilusionar en esto, pero como lo quiero mucho voy a respetar su manera de pensar¹⁸³

Fins i tot, els membres de la segona generació, que normalment havien acceptat com a propis els punts de vista i els ideals que els pares havien defensat a Espanya, van haver de fer front al xoc de mentalitats amb els seus fills, els membres de la tercera i posteriors generacions. L'exemple de la filla de la Palmira, que es diu com la seva mare (i, per tant, és néta d'Enric Playan) il·lustra prou bé el que estem comentant: la noia es va voler casar amb una persona molt religiosa, de manera que ho va fer per l'Església i, per tant, es va haver de batejar i fer la primera comunió. Escriu la seva mare:

...no les enseñé ninguna religión, ya que a mí no me la habían dado¹⁸⁴

Per acabar, cal parlar del tema de la memòria familiar i de la gestió del passat espanyol dels avantpassats de la que ara és una extensa família a Mèxic. La Palmira Playan ha escrit i s'ha autoeditat un modest llibre per intentar evitar que l'origen familiar es dissolgui en el temps, i afirma que

...mi padre me pidió, en repetidas ocasiones, que dejara constancia de nuestras raíces, pues él decía: "no es sólo engendrar hijos, sino que los hijos conozcan sus raíces". (...) No basta con decir mi abuelo fue español y ya, pues uno muere y los descendientes ignoran todo acerca de sus antepasados¹⁸⁵

La Palmira fa així l'exercici de mantenir la memòria que volia preservar el seu pare per explicar als seus descendents “que no fuimos ni indianos, ni maleantes y que tampoco, por hambre, salimos de España”.¹⁸⁶ Enric Playan molt probablement va veure juntes quatre generacions de la seva família, i això de ben segur afavoria l'especial desig que tenia de deixar un llegat del passat, que ara ens ha arribat amb l'escrit de la seva filla. Aquest fet impedeix conèixer de primera mà els esdeveniments, perquè ell no s'hi va posar. Per contra, les sensibilitats de la filla són diferents i, per exemple, trobem un apartat que ha dedicat a preservar les receptes espanyoles de cuina de la seva mare... En tot cas, la resposta a la pregunta que dona títol al llibre, *Por qué estoy aquí*, s'aclareix al final de les 94 pàgines en una frase que ella respon directament al pare: “por tus ideales y tu lucha contra el franquismo estamos en América”.¹⁸⁷

2.2 L'EXILI MILITAR

Una bona part dels exiliats que van creuar la frontera amb França al principi de 1939 eren militars de l'exèrcit republicà en retirada. Es van veure arrossegats amb les seves unitats que reculaven per l'avanç de les tropes franquistes. Davant la disjuntiva de caure presoners, desertar o seguir reculant molts van optar per aquesta darrera opció. Cal adonar-se que abandonar la unitat a què es pertanyia, per més descomposta que estigués, suposava la desertió, castigada molt durament en aquells moments, fins i tot amb pena de mort. A més, a Catalunya l'exèrcit republicà, en general, va fer una retirada prou ordenada per retardar al màxim la marxa de l'enemic i donar temps a la població i les autoritats a arribar a la frontera. D'altra banda, una part d'aquests soldats era conscient que a l'història militar de cadascú havien escrit una llarga llista de serveis a la República, fins i tot en molts casos havien marxat com a voluntaris al front i, a més, alguns tenien galons d'oficial, fets que podien constituir motius per a la represàlia per part d'un exèrcit vencedor.

A banda del que posava de manifest el full de serveis de cadascú, aquests militars podien ser acusats també d'una possible militància política, que en alguns casos era signe clar d'un inicial compromís amb la República, que després s'havia traduït marxant al front per defensar-la.

Els militars menys compromesos en tots aquests sentits, és a dir, els qui havien anat al front cridats en la lleua que els corresponia, els que eren simples soldats i no havien tingut cap activitat política destacada, van retornar a Espanya poques setmanes o mesos després de l'exili, però van haver de patir també la investigació rutinària sobre el seu passat i van haver de repetir el servei militar si s'esqueia. Les dificultats de tota mena que van patir els republicans durant l'exili a França i les circumstàncies personals de cadascú van fer que d'altres membres dels cossos i forces de seguretat republicans acabessin acceptant també tornar a casa, una idea que inicialment havien rebutjat. Si no havien comès delictes especialment greus —pensaven— les noves autoritats no els buscarien problemes. Molts es van convèncer a si mateixos d'aquest raonament. De vegades, eren més o menys conscients de la repressió que portava a terme el govern del general Franco, però d'altres tan sols la intuïen o simplement la infravaloraven.

Un cas paradigmàtic d'aquesta tipologia és el d'Evaristo Vázquez Tourón, subcomissari de policia a l'Hospitalet. Militant del PSUC, Evaristo Vázquez havia pogut accedir al funcionariat seguint el consell del secretari general del seu partit, Joan Comorera, qui el coneixia i li havia dit que entrés a formar part de la policia autonòmica. Evaristo havia estat militant de la secció catalana del PSOE i quan el partit es va fusionar amb d'altres el juliol del 1936 va passar a ser membre del nou PSUC. Amb un gran esforç havia estudiat a l'Escola de Formació Militar Republicana de

Mateo Díaz Soto, 1939.

Soledad Ávila Cerezuela, 1948.

Campins de Vallès (Sant Cugat del Vallès) i havia accedit al càrrec policial que aleshores ocupava. En creuar la frontera, al final de la guerra, va aconseguir alliberar-se dels camps de concentració gràcies als contactes que tenia dins del partit i va poder arribar pels seus propis mitjans fins a Bordeus, on va intentar aconseguir un passatge per a algun país sud-americà (de jove ja havia estat emigrant a Cuba). Quan era a punt de sortir cap a Mèxic li va arribar una notícia de la seva dona, Rosa, que des de Barcelona li comunicava que estava embarassada. Evaristo es va fer enrere i va canviar d'opinió, tot pensant que com que no tenia les mans tacades de sang no tindria problemes si tornava. Només creuar la frontera, però, va ser reconegut per un falangista a qui havia detingut durant la guerra i el van empresonar, jutjar i condemnar a vint anys, dels quals n'acabaria complint cinc. Al seu fill, qui de gran seria l'escriptor Manuel Vázquez Montalbán, el va veure per primer cop a distància a la sala del tribunal que el jutjava.¹⁸⁸

De militars relacionats amb l'Hospitalet que van haver de creuar la frontera francesa per aquestes causes i que després van acabar exiliats al continent americà he trobat els que esmento a continuació.

Mateo Díaz Soto molt possiblement pertany a aquesta tipologia d'exiliat. Nascut a Lorca (Múrcia) el 1910, aquest manobre vivia al carrer Mas, de la Torrassa, amb la seva dona, **Soledad Ávila Cerezuela**, natural d'Almeria i nascuda el 1914, i el seu fill, **Josep Díaz Ávila**, nascut cap al 1936 molt possiblement a l'Hospitalet. En les cases del costat, hi vivien els germans d'en Mateo, en Josep i l'Antoni, amb les respectives famílies. En Mateo va lluitar al front i l'octubre del 1938 va ser ascendit a sergent, en un nomenament col·lectiu d'ascensos com a recompensa al "distinguido comportamiento en diversas operaciones de guerra" dels interessats. En aquell moment pertanyia a la 133 Brigada Mixta (31a Divisió).¹⁸⁹ El més probable és que en Mateo fos arrossegat cap a la frontera amb la seva unitat. La dona i el fill es van quedar a l'Hospitalet. Ell salparia a bord del *Sinaia*, camí de l'exili, i arribaria a Mèxic el 13 de juny de 1939. El retrobament familiar tindria lloc nou anys després, el 1948, quan la dona i el fill van arribar ja per via aèria a la capital mexicana procedents de Cuba, on havien fet escala.

Font: AGNM

José Cerezo Redondo, 1947.

Font: AGNM

Josep Pujol Busquets, 1939.

Un altre cas que pensem que pertany a aquesta tipologia és el de **José Cerezo Redondo**, un madrileny nascut probablement a Carabanchel Bajo, l'any 1914. Cap al 1931 es va traslladar a viure a l'Hospitalet amb el seu germà Valentín en un pis del carrer París, al barri hospitalenc de Collblanc, on residia una tercera persona (potser un familiar llunyà). Els pares, en aquell moment, ja havien mort. Els dos germans van anar al front i van assolir algun ascens. En José figura l'any 1938 com a membre del Batalló de Sapadors número 10, on consta un ascens a sergent durant el mes de maig. En acabar la guerra, el seu germà, en Valentín, que tenia cinc anys menys, va anar a parar al Batallón de Trabajadores 216 de Tetuán per fer treballs forçats, mentre que en José, segons figura en el padró del 1940, es va exiliar a França. La pista d'en José la retrobem l'any 1946 quan entra sense papers a Mèxic, país que un any més tard li va concedir la qualificació de refugiat polític. Segons la fitxa del registre a Mèxic, tenia com a professió la de metal·lúrgic i estava solter. La fitxa recull que sabia francès, i això fa pensar que potser va residir un temps a França abans d'arribar a Mèxic. No he trobat més dades sobre el cas.¹⁹⁰

I també sembla que pertany a aquest grup el cas de **Josep Pujol Busquets**, nascut a l'Hospitalet el 1903 i exiliat a Mèxic el juny del 1939 a bord del *Sinaia*. Només en conec les dades de la fitxa d'entrada al país, segons la qual estava casat, era forjador bufador de professió i al principi es va establir a la localitat de Toluca. Molt probablement la seva dona no es va exiliar amb ell en aquell moment.

I a continuació presentem dos casos que tractarem amb més extensió com a exemples d'aquest apartat, el de David Firmas Gil i el seu germà Ramon, i el del metge Jaume Isern Rabascall, un dels fills de qui va ser metge municipal de l'Hospitalet, Jaume Isern Hombravella.

2.2.1 ELS GERMANS DAVID I RAMON FIRMAS GIL

Ramon i David Firmas Gil eren dos dels tres germans d'una família del barri de Santa Eulàlia, a l'Hospitalet, d'abans de la Guerra Civil. Tant ells com el seu tercer germà, l'Andreu, van participar a la Guerra Civil de manera compromesa amb la República. Eren fills d'un obrer barceloní, Andreu Firmas Expósito, i de la també barcelonina Natividad Gil Vidarte, que van decidir traslladar-se a l'Hospitalet cap al 1926, quan ja havien nascut els seus tres fills.¹⁹¹ Tant l'Andreu com en David van lluitar a l'exèrcit republicà i van arribar a exercir grau d'oficials, mentre que en Ramon va ser comissari del cos de Mossos d'Esquadra. A més, tots tres van ser actius militants polítics en partits i sindicats del Front Popular. En Ramon i en David van acabar a l'exili, mentre que l'Andreu va ser confinat en un camp de presoners franquista a Madrid (i potser també a Andalusia) en acabar la guerra i, posteriorment, processat per auxili a la rebel·lió militar.

Els tres germans, juntament amb Nativitat Bargadà i Pilar Muray (dones respectives d'en Ramon i l'Andreu) vivien a casa dels pares, al carrer Santa Eulàlia. Tant en David com en Ramon van néixer a Barcelona, el primer al final de 1916 i el segon cap al 1909.¹⁹² En David, el més jove dels dos, es va formar durant la dècada de 1930 com a enginyer tèxtil a l'Escola Superior d'Indústries, a Terrassa.¹⁹³ Sembla que va arribar a treballar a Can Trinxet abans de la guerra, però no puc assegurar si ho va fer a la seu central de l'empresa a Barcelona o bé a la fàbrica de l'Hospitalet.¹⁹⁴

D'en Ramon tinc dues referències principals, una primera del padró municipal que ens dóna com a professió la d'obrer d'alguna fàbrica, però possiblement aquest ofici no era cert o com a màxim era circumstancial,¹⁹⁵ i una altra procedent del seu germà que ens indica que "había sido comisario de la Policía Civil catalana", sense més concreció. Per informacions aparegudes al diari *La Vanguardia* esbrinem que al final de 1933 devia entrar a l'Escola Preparatòria de la Policia de la Generalitat, és a dir, l'escola dels Mossos d'Esquadra.¹⁹⁷ Al 1934 el seu nom apareix a la llista de detinguts després de la proclamació de l'Estat català per part del president Companys i de l'esclafament de la revolta per part de l'exèrcit espanyol comandat pel general Domingo Batet (els Fets d'Octubre). Ramon Firmas devia formar part de les forces de què disposava el conseller de Governació de la Generalitat, Josep Dencàs, per donar suport a la proclama de Companys (bàsicament els Mossos d'Esquadra), i en ser esclafat el moviment, ell i molts d'altres van ser empresonats. En Ramon va anar a parar al vaixell *Ciudad de Cádiz*, habilitat com a presó, tot i que el 21 d'octubre, segons informava la premsa, ja l'havien posat en llibertat.¹⁹⁸ Podem afegir que va militar a ERC,¹⁹⁹ com el seu germà Andreu.²⁰⁰

2.2.1.1 Participació a la Guerra Civil i posterior exili

Poc després d'esclatar la Guerra Civil, en David s'allista a les forces armades. A les fitxes del seu expedient, confeccionat poc després de la guerra per la burocràcia franquista, figura com a incorporat a l'exèrcit el setembre del 1936 i com a militant del sindicat UGT i del PSUC des del 1931.²⁰¹ No sembla molt versemblant aquesta última data ja que en aquella època només tenia 15 anys i sembla que més aviat es dedicava a estudiar. A més, el PSUC no es va fundar fins al 1936,

la qual cosa obre la possibilitat que fos membre d'alguna de les organitzacions que el van formar. En tot cas, sembla possible que formés part de les dues organitzacions l'any 1938, moment en què a l'exèrcit republicà es van prendre les dades amb què posteriorment les autoritats franquistes confeccionarien el seu expedient.

Sí és segur que en David va anar a parar a una de les companyies de Transmissions de la 26a Divisió, unitat que s'havia format al principi de 1937 després de militaritzar la Columna Durruti. Si ens fixem en les dates d'allistament i tenim en compte la filiació política descrita, no sembla quadrar gaire que en David formés part d'entrada de la columna Durruti, organitzada pels afiliats de la CNT en els quatre dies posteriors a l'esclat de la guerra. Sembla més versemblant una altra opció. Un comentari que figura a la petita ressenya biogràfica de la fitxa de descripció del seu expedient al Centro Documental de la Memoria Histórica diu que el 1936 es va matricular a l'Escola Radiotècnica de la Universitat de Catalunya.²⁰² Podria ser factible que, en esclatar la guerra, en David s'hagués incorporat a la Unitat Militaritzada de Transmissions i Senyals; el setembre del 1936 s'hi van iniciar classes per a treballadors, orientades a formar els futurs soldats de les unitats de transmissions.²⁰³ Això quadraria amb la data de l'expedient, segons la qual es va incorporar a l'exèrcit aquell mes de setembre, i amb la posterior adscripció a la 26a Divisió quan ja havia deixat de ser una columna de filiació anarquista. L'adscripció s'hauria pogut produir el juliol del 1937, una vegada les incorporacions a les diferents unitats dels soldats ja formats eren decidides per les autoritats militars, tal com em fa pensar una altra anotació que figura a l'expedient d'en David. En tot cas, el que sí és segur és que el van nomenar tinent d'enginyers el 16 de novembre de 1938, amb antiguitat de 12 de gener de 1937. També és obvi, per tant, que David Firmas va viure gairebé tota la guerra com a militar.

En finir la contesa, tant en David com el seu germà Ramon van acabar a la frontera amb França i a l'exili. En David seguia l'estela de la seva divisió mentre que en Ramon, que no va participar directament a la guerra perquè era Mosso d'Esquadra, devia acompanyar el president Companys el dia 31 de gener quan aquest va travessar la frontera.²⁰⁴ En David va anar a parar al camp de refugiats d'Argelers, que qualificava de "tétrico", i on va romandre uns quants mesos abans de passar al camp d'Agde.²⁰⁵ Molt probablement, el seu germà, com que era 'guàrdia personal' de Companys i membre d'ERC, devia tenir més llibertat de moviments i és molt probable que no fos reclòs en cap camp per les autoritats franceses.

Durant els mesos que va passar als camps de concentració de presoners, en David va aprofitar per reprendre el contacte epistolar amb un col·lega de joventut que havia conegut mentre estudiava enginyeria tèxtil, un company que treballava aleshores a Shanghai (Xina) com a representant d'una firma espanyola amb una important patent en el sector (l'empresa Casablanca i el seu sistema d'estiraments de teixits del mateix nom),

a una petición mía para viajar a China, me había contestado que era completamente factible pues el Gobierno de China nacionalista [sic] estaba empeñado en recibir ingenieros para promover la industrialización del país²⁰⁶

Segons continua explicant, en David es va posar en contacte amb el consolat xinès a París i li van contestar que de seguida seria cridat a la capital francesa per signar un contracte.²⁰⁷ Molt probablement en aquelles dates els dos germans van establir contacte postal a França i el més gran, en Ramon, va començar a fer gestions en nom dels dos (perquè en David encara estava reclòs a Agde) per intentar encabir-se en algun vaixell rumb al continent americà. Segons suggeria en David anys després, si li hagués arribat abans la contestació de la gestió xinesa, hauria marxat cap a Shanghai, però es van tancar primer les gestions del seu germà. Tenint en compte la situació d'aquesta zona de la Xina en els següents anys, amb l'ocupació japonesa i la Segona Guerra Mundial, podem dir que en aquest cas la sort va jugar al seu favor.

En Ramon, que segons el testimoni escrit del seu germà, era militant d'ERC, és possible també que, com a funcionari policial, tingués algun contacte o, com a mínim, certa facilitat per accedir als organismes decisoris sobre els contingents que havien d'emigrar a Amèrica. D'entrada, sembla que s'estava a París. Malgrat això, en Ramon només va aconseguir que el seu germà David accedís a un passatge per al vaixell *Winnipeg*, l'organització del qual va anar a càrrec del poeta Pablo Neruda (en qualitat de cònsol del seu país). Més de 2.300 republicans salparien amb el *Winnipeg* cap a Xile, però en Ramon va quedar fora del contingent, molt probablement perquè era funcionari policial.²⁰⁸

2.2.1.2 L'arribada de David Firmas a Xile

El *Winnipeg* era un vaixell de càrrega de 8379 tones que pertanyia a la companyia France-Navigation, una empresa que s'havia creat amb el suport del Partit Comunista Francès per burlar el bloqueig i prestar auxili a la República durant la guerra. Entre el juny i el juliol del 1939 va ser readaptat al port de Le Havre per poder traslladar passatgers.²⁰⁹

Havent hagut de superar força dificultats, tant amb el govern xilè com amb la seva legació diplomàtica a París,²¹⁰ Pablo Neruda va aconseguir organitzar l'enviament més massiu d'exiliats republicans a Xile. En aquest sentit, Neruda va poder eludir la limitació del nombre d'exiliats i va sobrecarregar —fins i tot perillosament— el *Winnipeg* amb més persones de les permeses, probablement entre 2.300 i 2.500. El vaixell preparat pel govern xilè va atracar al final de juliol a un port fluvial prop de Bordeus. La majoria dels passatgers hi arribaven en tren procedents dels diferents camps de concentració, com és el cas d'en David, en un viatge de dos dies que havien hagut de fer en condicions no gaire bones. Amb multitud de passatgers a punt d'embarcar, les escenes de retrobament familiar es van viure amb una gran emoció.²¹¹

El *Winnipeg* va salpar de França el 4 d'agost de 1939. De la travessa fins a terres americanes, David Firmas va deixar escrit aquest paràgraf:

Mientras el vapor *Winnipeg* el 4 de agosto de 1939 surcaba las aguas del Atlántico en dirección al Pacífico sur, un muchacho de 23 años en su cubierta atestada de *connacionales* [sic], cada uno con su propio sino, recordaba con una profunda tristeza el amargo sabor de la derrota. Mis padres en Barcelona [en realitat, eren a l'Hospitalet], mi hermano Andrés en un campo de concentración franquista, en las cálidas tierras

andaluzas, mi hermano Ramón anclado en París con un futuro incierto, y yo viajando a Chile, país tan desconocido para mí como China, si me hubiera llegado primero el llamado de su Consulado²¹²

D'aquests records escrits *a posteriori*, en la recta final de la seva vida, en podem treure dues conclusions. Primer, el compromís del jove David amb el bàndol perdedor de la guerra i l'amarg sabor que li deixà la derrota, que perdurava en el record cinc o sis dècades després. Segon, el desconeixement que tenia pel que fa al país d'acollida. La bibliografia sobre la travessa del *Winnipeg* explica com durant el viatge es van fer diverses conferències als passatgers per apropar-los a la realitat de les terres xilenes. A més, per tal de donar-los la benvinguda, van rebre de mans del mateix Neruda un fulletó titulat, *Chile os acoge*, on se'ls explicaven també algunes coses de Xile.

Durant el mes que va durar la travessa, la vida no devia ser gaire còmoda en un vaixell readaptat per al transport de passatgers que s'havia omplert des de les bodegues fins al pont. Segons càlculs del metge del vaixell, hi havia entre 2.300 i 2.500 persones: "meter más de dos mil personas en el *Winnipeg* fue una gran locura".²¹³ El vaixell es va avituallar a l'illa de Guadalupe, a l'entrada del mar del Carib. Els passatgers no van rebre autorització per baixar a terra. Després, el *Winnipeg* va seguir fins al canal de Panamà, a través del qual va accedir al Pacífic. El primer port xilè que va tocar el vaixell va ser Arica, on van baixar els refugiats que havien de relançar el sector pesquer de la regió. Uns tres mil quilòmetres al sud d'Arica es trobava Valparaíso,²¹⁴ port final per a la resta.

En David recorda que van arribar a Valparaíso el 2 de setembre cap al vespre. El *Winnipeg* va ser el darrer vaixell amb refugiats republicans que va navegar en un món en pau perquè poques hores abans de l'arribada, l'Alemanya de Hitler havia iniciat la invasió de Polònia i, amb ella, la Segona Guerra Mundial. El desembarcament dels exiliats es va iniciar a les nou del dia següent, mentre França i Anglaterra declaraven la guerra a Alemanya, un fet que afegia un punt més d'incertesa per a tots els qui havien deixat algun familiar o amic a França. La benvinguda va ser multitudinària, davant la sorpresa de molts "porque hasta el barco había llegado la sensación de rechazo y la virulencia del debate político" a Xile.²¹⁵

Sembla que els passatgers del *Winnipeg* tenien molts dubtes sobre el futur que els esperava en el nou país, però com diu Encarnación Lemus, "lo cierto es que su vida en Chile fue, por lo general, mucho más atractiva y enriquecedora de lo que la mayoría de ellos imaginó durante el viaje".²¹⁶

2.2.1.3 La vida a Xile

Alguns dels passatgers es van quedar a Valparaíso, mentre que la resta va continuar el viatge en tren fins a l'estació de Mapocho, a la capital, Santiago, situada uns 100 quilòmetres a l'interior. Les mostres de benvinguda i els homenatges es van succeir al llarg de tot el recorregut, fent que aquell curt trajecte es perllongués pràcticament tot el dia fins arribar a Santiago, on va tenir lloc una altra rebuda massiva.²¹⁷

L'acolliment dels refugiats es produeix en el si de la colònia preestablerta amb anterioritat al país. David Firms ho recordava així en el seu escrit autobiogràfic:

Llegado a Santiago fuimos acogidos por los grupos de compatriotas agrupados en los distintos centros sociales que cada colonia mantiene en el país. En mi caso fue la colonia catalana agrupada en el Centre Català. A los pocos días estaba contratado por la Cia. Nacional de Tejidos El Salto S.A. El Gerente de la misma me dijo que la firma tenía contratado desde hacía dos años a otro Ingeniero, también español y estaba muy contento con ello²¹⁸

L'altre enginyer de qui parla, casualment va ser un company seu d'estudis de l'Escola Superior d'Indústries, a Terrassa, José Maria Pons Doménech, de qui David recordava l'origen ben diferent del seu exili, dos anys abans que ell:

Él había salido de Barcelona huyendo de los “rojos” republicanos y yo era uno de esos “rojos” que ahora huía de la venganza franquista. No obstante, seguimos cultivando una sana amistad perdurable a través del tiempo y la distancia²¹⁹

El que explica David Firms segueix la tònica general que trobem a la bibliografia sobre l'acollida que van trobar els exiliats republicans espanyols per part de la societat xilena i de la colònia espanyola que s'hi havia establert abans. En general, més enllà de les diferències ideològiques, els espanyols residents, inclosos els franquistes, van oferir ràpidament ajuda i feina als qui arribaven, i també ho van fer els empresaris xilens. A diferència, per exemple, del cas mexicà, a Xile mai no es va obrir una distància insalvable entre els antics residents franquistes i els refugiats republicans.²²⁰ L'exemple dels dos excompanys d'estudis ho corrobora.

David Firms es devia adaptar bé al nou país de residència si ho jutgem pel fet que, quatre anys després d'arribar, el 1943, es va casar amb una ciutadana del país, Irma Inés Pulgar Muñoz. En David tenia aleshores 27 anys; ella estudiava el tercer curs a la Facultat d'Odontologia, on es va acabar llicenciant en l'especialitat de cirurgia. Del matrimoni en naixeria una filla, l'Irma Ximena.

David Firms va tenir una vida personal i professional d'èxit a Xile, més atractiva, en efecte, del que possiblement havia pensat mentre viatjava a bord del *Winnipeg*. En la seva ressenya autobiogràfica només recull un ensurt greu, relacionat amb la salut, quan l'any 1946 li van diagnosticar una malaltia poc comuna anomenada endocarditis lenta o malaltia d'Osler. Es tracta d'una infecció microbiana que se supera amb l'aplicació de penicil·lina, un fàrmac, però, que el 1946 tot just es començava a fabricar de forma més assequible econòmicament. Fins aleshores aquella havia estat una malaltia mortal:

La Cia. [El Salto SA, on treballava] se comprometió con los gastos de medicamentos y honorarios del médico tratante y el Profesor Dr. Armas Cruz tomó mi caso con mucho interés (...) Me internó en la Clínica Santa María, con el diagnóstico de endocarditis y un tratamiento de 60 días con penicilina sódica cada dos horas²²¹

Es va curar després de 720 punxades intramusculars i va ser el segon pacient que a Xile va sobreviure a la malaltia.

Professionalment, David Firms va treballar a la Compañía Nacional de Tejidos El Salto com a enginyer en diferents seccions fins que el 1950 el van nomenar director tècnic dels tres centres de què es componia l'empresa (situats a les comunes de Conchali, Quinta Normal i Renca, a la Regió Metropolitana de Santiago). Després encara va formar part d'una altra empresa tèxtil, Hilería San Miguel SA., abans que en fundés una de pròpia, dedicada especialment a l'activitat dels acabats tèxtils:

Habiendo empezado con un núcleo muy pequeño se fue agrandando paulatinamente hasta alcanzar el tamaño que permitía abastecer todas las necesidades de la industria manufacturera de infraestructura horizontal²²²

La seva dona, mentre, exercia la docència a l'Escola Dental de la Universitat de Xile.

Pel que fa a la família d'Espanya, el seu pare moria a Barcelona mentre ell s'estava tractant l'endocarditis el 1946. Això va fer que poc després es plantegessin portar la seva mare Nativit a Xile. Al cap d'uns mesos, arribaven no només la mare sinó també el seu germà Ramon i la seva esposa. Devia ser cap al 1947. La mare va viure encara tres dècades més al seu costat, va arribar a conèixer la seva néta xilena i va morir als 93 anys. D'altra banda, el seu germà Ramon va viure al país uns deu o quinze anys, i després va tornar a Catalunya, on residia el tercer dels germans, l'Andrés.

David s'hi va sentir molt a gust, a Xile. El 1967 va rebre la nacionalitat xilena i anys després escrivia orgullós:

Ese día, el 12 de julio de 1967, tuve la sensación de sentirme realizado completamente²²³

Sobre el tema de la integració, la seva filla Irma Ximena explica que el seu pare

fue un gran ser humano y dejó un hermoso recuerdo en todos los que compartimos con él. Aquí en Chile se integró a la familia de mi madre y era el tío predilecto de todos, también se hizo muy querido por los colegas de mi madre y se arrogaba el título de "dentista consorte"²²⁴

L'any 1995 David Firms va tancar l'empresa que havia creat. Aleshores tenia 79 anys i el negoci l'havia mantingut durant quatre dècades. Se sentia orgullós d'haver acomiadat només dos treballadors en tot aquest temps, i tant l'un com l'altre havien estat per motius disciplinaris. Segons explicava, en tancar va prejubilat o deixar contractats en una altra empresa els treballadors que hi quedaven, i tots "sin excepción tenían su casa propia".²²⁵ La seva dona s'havia jubilat el 1982 com a professora titular d'endodòncia a la Universitat de Xile. La filla d'en David i l'Irma Inés va seguir la carrera de la mare i es va convertir en cirurgia dentista especialitzada en radiologia, feina que exerceix actualment a Santiago. David Firms va morir l'any 1999, però abans va arribar a conèixer la seva néta. La seva dona, l'Irma Inés, el va sobreviure fins al 2007.

Font: SCCH

David Firms Gil, l'any 1983 a Xile, llueix els atributs de la maçoneria, on va aconseguir el màxim grau.

La trajectòria personal de David Firms avalaria durant els anys que va viure a Xile la continuïtat de l'interès que el va moure, des de la República, per aconseguir una societat més justa i culturalment més rica. Dos fets donen suport a aquesta tesi, els comentaris sobre el tracte que va dispensar als seus treballadors i, sobretot, una llarga i important carrera dins de la maçoneria xilena. Tot i això, no sembla que desenvolupés cap activitat política a Xile, ni he trobat cap rastre d'una possible oposició en públic al règim del general colpista Augusto Pinochet.

2.2.1.4 La trajectòria de David Firms a la maçoneria xilena

L'altre gran pilar a la vida de David Firms va ser una trajectòria molt activa dintre de la maçoneria xilena. Va ingressar en aquest món l'any 1951 i hi va pertànyer fins que va morir. Va arribar a completar tota la trajectòria possible i va exercir tots els graus maçònics fins que va assolir el 33è (Sobirà Gran Inspector General).

Molt probablement, David Firms va contactar amb la maçoneria un cop va arribar a Xile, i no des de Catalunya. No hi ha cap rastre aquí d'una possible pertinença a les lògies de Barcelona o de l'Hospitalet.²²⁶ A més, la tardana incorporació a la Lògia Amèrica número 86 de Santiago, el 8 de novembre de 1951, fa pensar que devia entrar en contacte amb aquestes societats quan ja vivia a Xile.

Fos com fos, al llarg dels anys es va forjar una ferma reputació dins de la maçoneria xilena. El 1955 ja havia assolit a la Lògia Amèrica el tercer grau, el de Mestre, que completava els anomenats 'graus simbòlics'. El següent pas era entrar en l'anomenada Maçoneria filosòfica, que inclou del quart al divuitè grau. Ho va fer a partir del novembre del 1963, al Santuari Discreció número 13. Al final de 1969 ja havia assolit el grau 18è. A continuació havia de superar els 'graus filosòfics', del dinovè al trentè, cosa que va aconseguir l'any 1974 al Consell de Cavallers Kadosh Excelsior número 1.

Els darrers tres graus, agrupats sota la denominació d'"administratius", suposen el cim de l'anomenat escocesisme.²²⁷ David Firms els va superar al final de 1980. En tots aquests anys i passant per tots els graus, va haver de realitzar diferents tasques i treballs tant d'ordre organitzatiu com intel·lectual. Els perfils que n'han quedat a la historiografia maçònica xilena li re-

coneixen una “activa participación en el notable proceso de modernización y desarrollo de la Masonería Filosófica” i “el ardor con que se decidió a acometer el mejoramiento de la Docencia Masónica Capitular en las regiones distantes de la capital, a través de los Capítulos Integrados, que dieron una nueva visión de las posibilidades de perfeccionamiento de los Hermanos”.²²⁸ Quant al pensament maçònic, David Firms apostava fermament per la unitat de les diferents tendències existents, més enllà de qui administra els diferents graus que componen l’aprenentatge del maçó.²²⁹

En aquests anys de vida a l’empara de la maçoneria xilena, David Firms no sembla haver tingut els problemes d’altres col·legues espanyols durant el règim franquista. De fet, la maçoneria xilena no va ser prohibida després del cop militar del general Augusto Pinochet ni durant la dictadura, entre 1973 i 1990. El mateix Pinochet havia estat maçó, tot i que bastant discret (va arribar al segon grau), com també ho havien estat abans els presidents Pedro Aguirre Cerda i Salvador Allende.²³⁰ En la recta final de la seva vida, l’any 1994, David Firms va ser nomenat, com a membre de la Gran Lògia de Xile, integrant del Departament de Relacions Exteriors. En aquest lloc, i atès que era d’origen espanyol, va contribuir “decisivamente en las relaciones entre la Masonería chilena y la española”.²³¹

Amb una trajectòria tan dilatada en la maçoneria del país, el record de David Firms ha quedat fixat per a la memòria de moltes maneres: en els treballs que va dur a terme, però també en articles de revistes i recopilacions d’ús intern per a ús dels futurs membres. A més, una de les lògies del sud del país porta el seu nom.²³²

2.2.2 JAUME ISERN RABASCALL, DE LA FACULTAT DE MEDICINA AL FRONT DE GUERRA I A L’EXILI

Jaume Isern²³³ Rabascall va néixer el setembre del 1912 a l’Hospitalet.²³⁴ Era fill del metge i inspector municipal de sanitat d’aquesta ciutat, Jaume Isern Hombravella (El Masnou-1869, L’Hospitalet-1936), reconegut catalanista de caire conservador (el curs 1889-1890 va ser vicepresident de la secció de medicina del Centre Escolar Catalanista, que poc després s’integraria a la Lliga Catalana; una mica més tard va ser el delegat a l’Hospitalet de la també conservadora Unió Catalanista, que el 1892 va promoure la reunió en què es van aprovar les Bases de Manresa; el 1906 va participar com a congressista al I Congrés Internacional de la Llengua Catalana;²³⁵ i també fou president de la delegació de Palestra a l’Hospitalet, des que es va fundar l’any 1930). Jaume Isern pare exercí la medicina a l’Hospitalet entre el 1899 i el 1936, any en què va morir, quan faltaven poques setmanes perquè esclatés la Guerra Civil. D’altra banda, la mare era Maria Rabascall Aguiló, originària de Porrera (Tarragona).²³⁶

La família Isern-Rabascall vivia al barri del Centre de l’Hospitalet. Jaume Isern Rabascall era un dels germans més petits de la família ja que abans que ell havien nascut la Montserrat (1900), galerista d’art;²³⁷ en Josep (1902), farmacèutic, metge i també, com el pare, un reconegut republicà;²³⁸ la Núria (1908); la Fanny/Francisca (?), mestra; i potser també varen néixer abans que ell, en Teòfil (?) i en Salvador (?).

Jaume Isern Rabascall, 1946.

Com el seu pare i el seu germà Josep, en Jaume també va estudiar medicina. Es va graduar com a metge cirurgià a Barcelona el 1936, pocs mesos abans que esclatés la guerra. Durant la contesa es va incorporar a l'exèrcit republicà com a metge, potser a partir de la segona meitat del 1937 (consta que el juny del 1937 va impartir un curs d'anatomia, fisiologia i cures d'urgència a l'Ateneu de Cultura Popular de l'Hospitalet²³⁹). Va participar, amb la 43a Divisió, en l'operació de retirada de la borsa de Bielsa, entre l'abril i el juny de 1938, i va haver de travessar la frontera amb França per primer cop. Més tard va tornar a entrar a Catalunya per seguir la lluita en els darrers mesos de la guerra. Va arribar a assolir el grau de capità. Al final, va tornar a creuar la frontera amb la resta de l'exèrcit i, ja a l'exili, va anar a parar al camp d'Argelès, on d'entrada va exercir de metge. Va poder sortir del camp de refugiats per retrobar-se amb la mare i els germans, que eren a Tolosa de Llenguadoc després d'haver-se exiliat també. A l'Hospitalet, el xalet d'estil art-decò de la família, construït a la plaça del Repartidor per l'arquitecte Ramon Puig i Gairalt, va ser confiscat i encara avui és utilitzat com a comissaria de policia.

Un dels germans, en Josep, que disposava d'una àmplia carrera professional com a metge cirurgià i com a professor universitari a Catalunya, va rebre l'ajut dels metges francesos i, al seu torn, va poder ajudar en Jaume en aquests primers mesos d'exili. Poc temps després, en Jaume va rebre una oferta per anar a treballar a la filial que els laboratoris alemanys Schering tenien a Veneçuela. La va aprofitar per poder sortir d'una França ja involucrada en la Segona Guerra Mundial i on es vivia amb el perill constant que t'obliguessin a retornar a Espanya.

Jaume Isern Rabascall va arribar el 17 d'abril de 1940 a Veneçuela, on va estar treballant als laboratoris Schering fins l'any 1942, quan el país va trencar relacions amb Alemanya i l'empresa va ser dissolta. Isern va optar llavors per la indústria farmacèutica i la creació d'empreses a Veneçuela, eixos al voltant dels quals giraria la resta de la seva vida professional.

Així, ràpidament es va associar amb els també exiliats doctors catalans Bonaventura Benagues Ferriol i Joan Bofill Deulofeu. Plegats van fundar primer la Industrial Química Protón per fabricar matèries primeres i, després de la Segona Guerra Mundial, els Laboratoris Protón dedicats a l'elaboració de productes farmacèutics. L'any 1950 Jaume Isern va fundar amb l'empresari veneçolà Arturo Tovar els Laboratoris Ergos C.A. que arribarien a ser un dels més importants del

país. L'empresa va ser comprada l'any 1964 per la farmacèutica nord-americana Robins. El 1949, entre mig de les dues fites anteriors, Isern va dirigir el Departament de vendes de Sandoz a Veneçuela.²⁴⁰

En l'àmbit personal, Jaume Isern fill es va casar l'any 1946 amb Antònia Grau Plana, també exiliada i d'origen català.²⁴¹ Van tenir quatre fills: la Maria Antonieta, arquitecta; l'Anna Maria, metgessa especialitzada en gastroenterologia; la Montserrat Isabel, química, i en Jaume Joan, enginyer civil. L'any 1953 ell i la seva esposa van aconseguir la nacionalitat veneçolana.

Pel que fa a la vessant social, Isern va ser un dels fundadors, l'any 1945, del Centre Català de Caracas que dirigia August Pi Sunyer i també del Futbol Club Catalònia. Va presidir el Centre Català entre el 1965 i el 1966, i a partir del 1967 va ser nomenat president honorari de l'entitat com a reconeixement a la integritat, dedicació i lleialtat mostrades. Segons l'Enciclopèdia Catalana, també va ser membre de la comissió organitzadora dels Jocs Florals de la Llengua Catalana del 1966, i va formar part del grup antifranquista Solidaritat Catalana, de Caracas, abans Assembla de Catalunya. Aquesta mateixa font diu que va participar activament en la recaptació de diners per pagar la fiança dels presos arran dels fets de Montserrat.²⁴²

El 1968, va reprendre la vessant empresarial. Correspon a aquesta època la compra dels Laboratorios Tecno-Químicos, de Caracas. El seu objectiu era modernitzar les instal·lacions de la fàbrica, però per culpa d'una malaltia no va poder aconseguir la fita que s'havia proposat.

Els reconeixements professionals que va acumular al llarg de la vida van ser molts. Cal destacar, especialment, la Orden Francisco de Miranda, el Mérito al Trabajo (1978) i el Primer Premi Iniciativa Empresarial Catalana a Veneçuela (2004). Jaume Isern Rabascall va morir a Caracas el 24 d'octubre de 2006, als 94 anys.

2.3 L'EXILI DELS CIUTADANS

Una part important dels exiliats que fugien de l'avanç inexorable de l'exèrcit franquista en les darreries de la guerra eren civils. Fugien per motius molts diversos. De vegades ho feien atemorits per l'elevat compromís que havien adquirit en els entramats socials conformatats al voltant de la República, i que normalment podien incloure la pertinença a forces polítiques i sindicals i una participació activa en els sistemes i organismes de direcció de la societat. Les col·lectivitats, el sistema educatiu o, fins i tot, la funció pública en podrien ser exemples. D'altres vegades fugien per la por que aixecava la mala fama d'algunes unitats militars franquistes. Especialment, la propaganda republicana va incidir en el perill que per a les dones suposaven les unitats formades per soldats d'origen marroquí, a les quals s'acusava de cometre violacions i assassinats. En general, podem dir que la por, afegida a un grau més o menys intens de compromís amb el govern republicà (ja fos merament ideològic o traduït en fets reals), va arrossegar fins i tot famílies senceres lluny de casa seva, camí de l'exili.

Cal advertir ràpidament que en una gran part dels casos, la guerra i l'exili van dividir les famílies per un període de temps més o menys perllongat. En un percentatge alt les famílies van trigar anys a ser reconstituïdes i algunes no ho van aconseguir mai. El cas amb què exemplificaré aquest apartat és paradigmàtic de tot això. La guerra i l'exili no només van disgregar la família extensa de María García Torrecillas, sinó que també van desfer la seva pròpia, formada precisament durant els moments finals de la guerra i en l'exili.

A banda del seu cas, però, he trobat alguns ciutadans més relacionats amb l'Hospitalet. Un grup especialment destacat en aquest apartat és el dels mestres. Aquest col·lectiu va ser un dels més afectats per la repressió posterior a la guerra. Eren persones claus en la comunitat perquè feien de transmissors ideològics, i això explica que se les volgués controlar de manera fèrria per part del franquisme. Carles Santacana dóna una dada que ens aproxima a la dura realitat: dels 74 mestres que tenia el Consell de la Nova Escola Unificada (CENU) de l'Hospitalet el curs 1936-1937,²⁴³ només en quedaven 11 fent classes el curs 1941-1942, és a dir, el 15% (2 a l'ensenyament públic i 9 al privat).²⁴⁴ La depuració política no és l'única explicació que es pot trobar a aquestes estadístiques, potser caldria afegir els morts al front o els canvis de domicili o de feina, però lògicament és molt probable que la primera de les causes, la depuració, fos la més important. Hi havia també els mestres nacionals, nomenats des de Madrid pel Ministeri de Cultura i que tenien la plaça a l'Hospitalet. A la base de dades de Víctimas de la Guerra Civil y Represaliados del Franquismo, que manté actualment el Ministeri de Cultura, hi figuren 46 expedients a mestres nacionals que exercien a l'Hospitalet durant la República.²⁴⁵

Desconec en aquest cas quin percentatge de represàlies hi va haver, però el fet que aquests mestres fossin investigats ja dóna una certa idea de l'assetjament a què van ser sotmesos a partir del 1939. Són xifres aproximatives, però crec que donen una idea sobre la magnitud de la feina repressiva i controladora que es va exercir sobre el col·lectiu dels mestres.

Al principi de segle xx, els anarquistes catalans estaven convençuts que la cultura i l'ensenyament eren els mitjans que havien de permetre als obrers sortir de la misèria. És per això que en la fundació de moltes escoles de l'època els anarquistes van prendre com a guia el racionalisme de les doctrines de Francesc Ferrer i Guàrdia (1859-1909). Aleshores ja es defensaven en l'àmbit educatiu eines i conceptes que avui dia ens són del tot familiars (secularisme, joc, música, gimnàstica, per citar-ne només uns quants), però a les primeres dècades de segle xx tot just s'estaven començant a introduir i els sectors més conservadors de la societat els rebutjaven obertament. Això explica que les escoles que aplicaven aquesta pedagogia llibertària visquessin tancaments interminents i que els mestres que hi estaven al capdavant fossin perseguits i detinguts. Com comenta Dolors Marín, durant la República, en aquest sentit, es va passar de la semiclandestinitat a l'obertura sense entrebancs, i ja durant la Guerra Civil les escoles racionalistes van viure un període de màxima expansió: es van expropiar grans finques burgeses, on hi havia grans jardins i altres elements amb un alt valor per a l'activitat educativa (pianos, per exemple) i en aquests espais s'hi van acabar obrint centres que encara avui es recorden. La feina que es va dur a terme entre els anys 1936 i 1939 va quedar truncada, però, de soca-rel amb la derrota republicana.

A l'Hospitalet van funcionar dues escoles d'aquest tipus, la Ferrer i Guàrdia, al barri del Centre, i la de La Torrassa, dirigida per la família Ocaña. La primera havia estat fundada en proclamar-se la República pel mestre de l'escola moderna de Sants, Joan Roigé, possiblement amb l'ajut d'Enric Playan. Era ubicada als locals del Sindicat Únic, al carrer Baró de Maldà. L'any 1932, però, Roigé va abandonar l'Hospitalet (havia mantingut unes discrepàncies amb altres dirigents) i fou substituït per Josep Xena, que havia arribat de Menorca.²⁴⁶ Durant la guerra i fins al final de la contesa, l'escola Ferrer i Guàrdia es va traslladar al palauet de Can Buxeres i la finca que l'envolta. De la segona, l'Escola Moderna de la Torrassa, fundada també en els inicis de la República, en parlaré abastament més endavant, en fer la ressenya de Severino Campos i la família Ocaña.²⁴⁷

L'escola pública de l'Hospitalet, per mitjà del CENU, es va impregnar d'aquestes idees. La institució del CENU es va crear el 27 de juliol del 1936 a Barcelona, amb la finalitat de bastir a Catalunya una escola nova, gratuïta, laica, amb coeducació i en llengua catalana (tot i respectar la llengua materna de l'infant). Catalunya, per mitjà de la Generalitat, tenia un cos propi de mestres, que responia a aquestes premisses educatives.²⁴⁸ Suprimir aquesta pedagogia d'origen llibertari, els qui en feien difusió –els mestres– i institucions com el CENU va ser, per descomptat, un objectiu prioritari entre els vencedors de la Guerra Civil.

2.3.1 MESTRES A L'EXILI AMERICÀ

De professors que van acabar exiliant-se al continent americà després de la Guerra Civil trobem, d'una banda, els de les escoles racionalistes; d'una altra, els vinculats al CENU i, en darrer lloc, els mestres nacionals, els quals eren nomenats i depenien del Ministeri d'Educació, de Madrid. Dels mestres del primer grup, els vinculats a les concepcions llibertàries de la CNT i la FAI, cal advertir d'entrada que durant la guerra seran incorporats al si del CENU, passaran a formar part del cos de mestres de la Generalitat i seran nomenats per la Conselleria de Cultura. Malgrat aquest fet, he volgut tractar el grup per separat ja que penso que tenia una entitat pròpia abans i aquest és un aspecte que cal destacar. En formen part els casos dels següents hospitalencs: Josep Abella i la seva companya Armelina Alsina; Josep Alberola Navarro; i Severino Campos Campos i la seva companya Igualtat Ocaña, que tenia a més un seguit de familiars que també pertanyien a l'escola racionalista (les seves germanes Fraterna i Natura, i el seu cunyat Vicenç Marcet, company d'una altra de les germanes, l'Alba). Cal citar també els casos de Josep Xena i Llorenç Vera, però com que van ocupar càrrecs polítics ja els he tractat abans en el capítol corresponent a l'exili polític i sindical. No oblidem de tota manera, que tant l'un com l'altre també van exercir de mestres en escoles racionalistes.

El cas de la família Ocaña, juntament amb el dels companys de la Igualtat i de l'Alba, Severino Campos i Vicenç Marcet, l'ampliaré en aquest capítol i li dedicaré un apartat propi més endavant. Per tant, comentaré tot seguit la resta dels mestres exiliats que van pertànyer al corrent de les escoles racionalistes i que van estar vinculats amb l'Hospitalet.

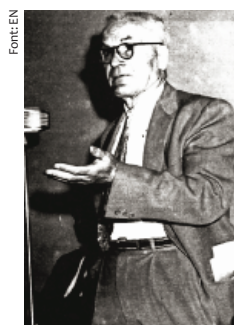
Josep Abella Pérez²⁴⁹ va néixer el 1904 o 1905, al País Valencià, però va emigrar de ben jove a Catalunya. Va militar a les Joventuts Llibertàries i a la CNT. Treballava, principalment, en el sector tèxtil, a la fàbrica Godó i Trias, però durant la Guerra Civil va exercir també com a mestre a l'escola racionalista Ferrer i Guàrdia, al costat de la seva companya, **Armelina Alsina**, el seu amic Josep Xena, i la companya d'aquest, Harmonia Puig. Abella era un decidit impulsor del 'ido', idioma artificial semblant a l'esperanto, i de la Federación Idista Española. El 1933, a Xàtiva va publicar *Ensayos racionalistas*. Representant la Unió local de l'Hospitalet va assistir al Ple de la Confederació Regional del Treball de Catalunya (CRTC, en la pràctica, la branca de la CNT a Catalunya) celebrat a Barcelona l'agost del 1931. El 1937 va ser designat com a delegat de la Federació d'Indústria de Barcelona al Comitè Nacional d'Indústria, a València. Amb la mateixa representació local va assistir al Ple Nacional Econòmic de la CNT, també a València, el gener del 1938. Va tenir una important influència en l'organització econòmica de l'Hospitalet durant la guerra, juntament amb Josep Xena, i també va exercir tasques a l'Àrea municipal de Cultura, on va ser nomenat el desembre del 1936 pel càrrec d'habilitat als efectes de pagament de les nòmines corresponents als mestres de la Generalitat a l'Hospitalet i el Baix Llobregat. Va exercir aquest càrrec fins que el van mobilitzar amb la seva lleva, a mitjan del 1938. Es va unir, probablement durant els anys de la guerra, amb Armelina Alsina, que era mestra i membre aleshores de la Comissió Comarcal de Propaganda de la CNT al Baix Llobregat. Armelina havia estat alumna de Josep Xena quan va estar fent de mestre a Alaior (Mallorca). Durant la guerra, ella va ser directora de l'escola racionalista Ferrer i Guàrdia.

En Josep i l'Armeline van passar a França amb la desfeta republicana. Sabem per un testimoni que l'Armeline va sortir cap a França en una ambulància juntament amb una altra companya anarquista de l'Hospitalet i un grup d'infants, presumiblement de Barcelona. Amb l'ambulància van arribar fins a Girona, on es van allotjar a casa de la mare de Josep Xena, per continuar fugint després cap a França. Es va exiliar, doncs, per separat del seu company, Josep Abella, que devia anar cap a la frontera amb la seva unitat militar. Més tard, els dos van marxar junts a la República Dominicana, van passar posteriorment a Veneçuela i, anys més tard, es van establir a Mèxic. A Veneçuela, juntament amb Josep Xena, Abella va esdevenir un nucli de memòria de l'anarquisme a la zona, i per a això van posar en marxa un ateneu, el Centro Cultural y de Estudios Sociales, on a més van formar una bona biblioteca. En aquests anys, manté contacte amb altres companys de l'Hospitalet, com Josep Peirats, amb qui va coincidir a la República Dominicana i a Veneçuela. A Caracas, cap al 1946, fins i tot van allotjar Peirats a casa seva. El mateix Peirats descriu Abella en els seus llibres com a "flemático pero sumamente realista", a més d'optimista. En explicar l'oferta que li van fer per viure amb ells, Peirats ens dóna alguns detalls de com vivien en aquell moment a Caracas Josep Abella i Armeline Alsina:

Abella vivía en una villa en una urbanización de las afueras de Caracas, pero la compartía con otra familia de manera que no se estorbaban unos y otros, a pesar de ser sus convecinos venezolanos. Haciendo vida independiente no tenían problemas. Además Abella había empleado a uno de los hijos venezolanos, ya adulto, en la fábrica que regentaba²⁵⁰

No tinc més notícies sobre la fàbrica a què fa referència Peirats, qui també afirma que Abella era en aquell moment secretari del Centro Catalán de la capital veneçolana. També comenta que Abella seguia mantenint correspondència amb exiliats hospitalencs que ara vivien a França.²⁵¹ Segons la mateixa font, Josep Abella va morir l'any 1950 a Veneçuela, víctima d'un atac de cor, als 44 anys. Desconec què va passar amb la seva companya.²⁵²

Josep Alberola Navarro té una vinculació més professional amb l'Hospitalet. Nascut el 1895 a Ontinyena (Oscà), va ser membre fundador de la FAI, l'any 1927, i va treballar com a mestre a escoles racionalistes de Catalunya, València, Balears i l'Aragó. Dolors Marín afirma que va arribar a l'Hospitalet el 1933 per ensenyar a les escoles racionalistes, procedent de les de Gironella i Manresa. Es va casar amb **Carme Surinach**, també militant llibertària, amb qui va tenir dos fills. Tot just iniciar-se la Guerra Civil, va deixar els alumnes hospitalencs i va retornar a l'Aragó. A la Causa General, apareix el seu nom en tres denúncies d'assassinats produïts a la localitat de Fraga (Oscà), durant els primers dies de la guerra. Allà va formar part del Consejo Regional de Defensa de Aragón, com a encarregat de la Instrucció Pública. Es va exiliar a Mèxic en el vaixell *Ipanema*, el juliol del 1939, juntament amb els seus dos fills, Octavio i Helios Alberola Surinach, d'11 i 14 anys, respectivament. Allà va continuar treballant de mestre, va fundar el col·legi Cervantes i va ser professor de literatura al Col·legi Madrid durant 18 anys. Josep Alberola va morir a Mèxic l'1 de maig de 1967, assassinat en estranyes circumstàncies sense que es conegui del cert si va ser una acció efectuada per sicaris franquistes, com sospiten molts.

José Alberola Navarro, circa 1960.

Josep Maria Verdú Amorós, 1947.

En aquella època, el seu fill Octavio participava en la lluita armada contra el franquisme, dirigint el grup secret Defensa Interior, el qual s'havia format el 1962 per acord de la CNT, la FAI i la Federació Ibèrica de Joventuts Llibertàries, i que intentaria atemptar contra el general Franco en dues ocasions. L'Octavio, llibertari irreductible com el seu pare, va ser empresonat a Bèlgica el 1968 per haver intentat segrestar un ministre espanyol, i a França el 1974, per una altra acció similar contra un banquer. Actualment, l'Octavio viu a Perpinyà (França).²⁵³

D'altra banda, dins del col·lectiu de les persones dedicades a l'ensenyament, trobem també els mestres nacionals, nomenats pel Govern central. En la seva doble condició de funcionaris de l'Estat i de mestres, ja hem vist que van ser especialment depurats per l'aparell repressor franquista. En el cas de l'Hospitalet, a la Causa General apareixen un total de 46 expedients de mestres vinculats a la ciutat. Només he pogut confirmar l'exili americà en un dels casos. Es tracta de **Josep Maria Verdú Amorós**. Nascut l'any 1908 a Jumilla (Múrcia), tenia plaça com a professor a l'Hospitalet, però estava molt vinculat a Barcelona, on vivia al carrer d'Aragó, i fa la sensació que devia tenir alguna militància política de certa rellevància. L'agost del 1936, per exemple, va ser nomenat sotscomissari de l'Escola Normal de Magisteri de Barcelona, el centre on es formaven les noves fornades de mestres. El nomenament provenia de la Comissaria de Enseñanza en Catalunya, depenent del Govern de Madrid.²⁵⁴ El càrrec, però, no li va durar gaire ja que al principi de desembre d'aquell mateix any 1936 es va haver d'incorporar al quarter general de la 3a Divisió, a Tarragona. Segons sembla ja exercia el grau de suboficial.²⁵⁵ El juliol del 1938 va ser ascendit a tinent de Complement ja que la categoria de suboficial va ser suprimida. Això vol dir que havia entrat a l'exèrcit, possiblement de manera voluntària, fent ús de la preparació que tenia com a professor, i havia accedit directament al grau. Aleshores va ser destinat al quarter general de l'Exèrcit de l'Est.²⁵⁶ En ser ocupada Catalunya per les tropes franquistes es va exiliar a França, probablement amb la seva unitat militar, i pocs mesos després va anar a Mèxic, on va arribar el 27 de juliol de 1939 a bord del vaixell francès *Mexique*. A la fitxa que li van obrir al servei d'immigració quan va entrar al país figura que era casat, però no he trobat cap rastre de la seva dona i és probable que no l'hagués

acompanyat. També hi consten altres dades interessants, com ara que exercia de mestre nacional, que parlava francès i anglès, i que declarava que no professava cap religió. D'entrada va anar a viure a una localitat de l'Estat de Morelos, però pocs mesos després ja s'havia traslladat a la capital mexicana. El 1947, les coses devien haver canviat una mica en la seva vida. Ara, en la darrera fitxa del servei d'immigració que es conserva figura que professa la religió catòlica i que és comerciant. Aquesta fitxa mostra un registre de sortida del país amb la intenció de tornar en els propers dos anys, però ignoro res més de la seva sort. Mentrestant, a Espanya les autoritats franquistes li havien obert un expedient de depuració com a mestre nacional, que encara es conserva a l'Arxiu General de l'Administració, a Madrid. L'expedient no aporta res que no haguem dit ja, més enllà de confirmar que era mestre a l'Hospitalet. Josep Maria Verdú, lògicament, no es va presentar al tràmit que exigien les autoritats per ser acceptat o no com a tal i poder continuar exercint com a funcionari. Per tant, la Comisión Superior Dictaminadora de Expedientes de Depuración del Ministerio de Educación Nacional va proposar, amb data de 21 d'octubre de 1940, la separació definitiva del servei i la baixa en l'escalafó de Josep Maria Verdú Amorós.

Per acabar, cal destacar altres casos de professors que en algun moment van exercir la docència a escoles i centres d'ensenyament de l'Hospitalet.²⁵⁷ Per mitjà de les memòries de Joan Rius i Vila he localitzat el nom de l'escultor d'origen argentí, **Jordi Casals**. Rius explica en les seves memòries que es va trobar Casals a Barcelona el juliol del 1939, just el dia abans que tornés a l'Argentina, obligat per les autoritats franquistes, que no podien fer-li res més perquè era ciutadà estranger. Segons diu Rius en les línies que li dedica, Jordi Casals havia treballat com a mestre a l'Acadèmia Comercial de l'Hospitalet, però no en detalla l'especialitat. D'entrada vaig pensar que devia estar relacionada amb les arts plàstiques ja que Jordi Casals va ser un reconegut escultor. En el pròleg d'aquest mateix llibre, ens assabentem que l'esposa del prologuista Francesc Marcé (director del Museu d'Història de l'Hospitalet) havia estudiat amb el mestre Casals. La dona, segons s'explica al pròleg, recordava Casals amb admiració i estima

per les seves teories modernes i per l'habilitat que tenia per fer agradables els temes més entrebancats o complexos, que els alumnes assimilaven encantats. També m'havia comentat els seus dots de dibuixant i pintor i, per damunt de tot, la seva innata senzillesa i la cordial simpatia...²⁵⁸

Sembla que impartia altres matèries a més de les artístiques. Marcé confirma que Jordi Casals va exercir de mestre a l'Acadèmia Comercial durant la guerra. Nascut a Buenos Aires el 1909, els pares de Casals el van portar a Espanya tres anys després i va residir a Barcelona. Va cursar estudis artístics a l'Acadèmia d'Arts i Oficis de Barcelona entre el 1925 i el 1932. A mitjan de la dècada de 1930 començava a participar en exposicions artístiques, tot i que durant els anys de la guerra aquesta faceta es va veure absolutament restringida. Joan Rius comenta també que Casals va ser mestre de la Generalitat, però no n'he trobat el nomenament al DOGC. A més, una altra de les persones que el recordava anys després, Jaume Audí, testimoniava el següent al voltant de l'arribada de Casals a l'Acadèmia Comercial de l'Hospitalet:

Un escultor formidable i... és clar, durant la guerra va quedar sense feina i en Joan, no recordo com es deia, [Joan Escarrà Serrat] el propietari de l'Acadèmia Comercial [durant la guerra era el director] va donar feina en aquest Jordi Casals que estava llavors en una indigència i li va donar l'oportunitat de donar classes a Hospitalet²⁵⁹

El 1939, les autoritats franquistes el devien obligar a tornar a l'Argentina. Va arribar a Buenos Aires el 15 de juliol d'aquell any. No tornaria a Europa fins al 1950, en un viatge per Suïssa, França i Itàlia. A partir de la dècada de 1940 ja va participar en nombroses exposicions d'escultura, però també va conrear la pintura. La seva obra més coneguda es troba avui en un museu d'art de la localitat argentina de Luján. Es tracta de 41 escultures en fusta de cedre del Paraguai formades per 322 grups de figures basades en el poema *Martín Fierro*, de l'escriptor José Hernández, i sobre dibuixos de l'il·lustrador exiliat d'origen català, Lluís Macaya. El 1970, Casals va decidir retornar a Barcelona, ciutat on va viure fins a la seva mort, al principi dels anys vuitanta del segle passat.²⁶⁰

Un altre cas és el d'un dels tres germans gironins Bargés Barba, **Josep Bargés Barba**, qui va treballar un temps en una escola privada de l'Hospitalet sota els auspicis de l'Associació Protectora de l'Ensenyança Catalana²⁶¹ (probablement l'Escola Catalana del Doctor Robert, al final de la dècada de 1920). En Josep i els seus germans, l'Antoni i la Lluïsa —també mestres—, van ensenyar a diferents llocs de Catalunya durant la monarquia i la Segona República fins que al final de la Guerra Civil es van exiliar, primer a França i després a Mèxic. Allà es van establir a la ciutat de Còrdova (Estat de Veracruz) on van treballar al col·legi Cervantes, creat amb l'ajuda del Govern espanyol a l'exili, i on van continuar aplicant les metodologies renovadores i actives que utilitzaven gran part dels mestres republicans a Catalunya, en què l'observació i l'experiència eren fonamentals en l'aprenentatge de l'infant. Al Cervantes van exercir la docència fins que es van jubilar, cap a la dècada de 1980. Els tres van morir a Mèxic. Un fill d'en Josep i de la també mestra exiliada de Tarragona Carme Mestras va fer donació d'una part de la biblioteca del seu pare i dels seus oncles que es conserva a la Biblioteca de la Universitat de Girona.

2.3.2 LA FAMÍLIA OCAÑA, SEVERINO CAMPOS I VICENÇ MARCET

El cas de la família Ocaña-Sánchez és, sens cap mena de dubte, paradigmàtic tant de les circumstàncies i el destí de les famílies hospitalenques més compromeses amb l'anarcosindicalisme com del col·lectiu de mestres més implicats en el concepte d'educació racionalista i avançat propi de les escoles que seguien en aquells anys els postulats teòrics de Ferrer i Guàrdia. Cal assenyalar, per començar, que es tracta d'una família extensa, formada pels vuit fills i filles del matrimoni format per Antonio Ocaña Martín (Alcolea, 1869 – l'Hospitalet, 1937) i Carmen Sánchez Franco (Múrcia, 1884 – l'Hospitalet, 1939), a més d'un nebot, de companys i companyes de tres dels germans i germanes, i dels quatre fills i filles que ja en el moment de l'exili havien nascut d'aquestes unions.²⁶²

Les arrels de la família provenen d'Almeria i Múrcia. La mare, la Carmen, es casa amb l'Antonio, un home d'idees liberals que prèviament havia emigrat a Múrcia procedent de la zona d'Almeria, l'any 1903. Pel tarannà liberal de l'Antonio la unió no és ben rebuda per la família profundament catòlica de la noia, que és desheretada. Per qüestions de feina, l'Antonio i la Carmen emigren a Barcelona cap al 1907. Segons el testimoni dels seus néts, l'Antonio

tenía conocimientos de minería y construcción de obras, y como se requería personal para trabajar en los sistemas de pozos de la ciudad decidieron ir a residir allá²⁶³

L'Antonio i la Carmen arriben a Barcelona amb un nebot orfe, en Francisco, fill del germà de l'Antonio i d'una dona el cognom de la qual també era Sánchez tot i que no té res a veure amb la Carmen (per tant, malgrat ser nebot tenia els mateixos cognoms, Ocaña Sánchez, que els seus cosins, que encara no havien nascut). El nebot, en Francisco, té tot just un any quan arriba a Barcelona ja que havia nascut l'any 1906.

A Barcelona i a banda del seu treball, Antonio Ocaña s'especialitza en l'aplicació de l'ideari anarquista en el món de l'educació i publicarà articles amb influència d'autors com Bakunin o Kropotkin. Per tot plegat serà perseguit i empresonat. Seran empresonaments de curta durada, un al castell de La Mola (Maó) i un altre al castell de Montjuïc (Barcelona). El de Montjuïc, segons expliquen els seus descendents, va ser per divergències sindicals mentre feia de tresorer de la CNT a Barcelona. Poc després de sortir-ne, l'any 1923 quan ja és vigent la Dictadura de Primo de Rivera, l'Antonio s'exilia a França, probablement amb el seu nebot Francisco, que ja té 17 anys, ha estudiat durant dos cursos a l'Escola d'Arts i Oficis de Barcelona i ha treballat com a assistent al taller d'Antoni Gaudí. S'instal·len a Mazamet, localitat del sud-est de França a prop de Carcassona, on aconsegueixen feina. L'abril del 1924 s'afegeix la resta de la família; així comença el primer exili dels Ocaña-Sánchez.

2.3.2.1 Primer exili a França i retorn a la Catalunya republicana

En aquell moment, la família està formada pels pares, l'Antonio i la Carmen, pel nébot, en Francisco, i pels fills de la parella: la **Fraterna** (Barcelona, 1908), la **Igualtat** (Barcelona, 1912), l'**Alba** (Barcelona, 1914), la **Natura** (Barcelona, 1917), la **Libertat** (Barcelona, 1920) i el **Floreal** (Barcelona, 1923). Tots els fills mantenen en paral·lel noms de clares connotacions llibertàries i dins de la més ortodoxa tradició anarquista, lligada al naturisme i allunyada del clericalisme, que procura substituir els noms del santoral per noms relacionats amb la natura o les virtuts més estimades dins del marc ideològic que definia la família. Fins i tot al nébot, en Francisco, li canviaran el nom i li diran Floreal, mentre al seu cosí, que també es deia així, per no confondre's li diran 'Florico'.²⁶⁴ A França l'any 1925 naixerà l'última de les germanes, l'**Harmonia**, a Fontalba, un llogarret a prop de Mazamet. Poc després d'aquest naixement, la família decideix emigrar a París.

Viuran a la capital francesa fins l'adveniment de la Segona República a Espanya, l'any 1931. Allà entraran en contacte amb les teories pedagògiques més innovadores del moment, que més tard aplicaran a Catalunya. En aquests anys saben treure profit del cosmopolitisme de la capital i de les possibilitats d'educació i d'aprenentatge que la ciutat els proporciona. La

Natura fa allà la primària i tindrà el francès com a llengua gairebé materna, i a més estudia dansa; en Francisco guardarà un record inesborrable de l'aterratge a l'aeroport de l'avió *Spirit of St. Louis*, que pilotat per Charles Lindbergh va creuar per primer cop l'Atlàntic sense fer escales l'any 1927. Serà temps de fer contactes amb els anarquistes locals, que més endavant, quan hagin de exiliar-se per segon cop, els seran de molta utilitat. A París tampoc no es podran lliurar de la policia i almenys en Francisco va ser detingut un cop per criticar en una publicació el tracte "d'esclavatge" amb què pensava que França tractava els ciutadans de les seves colònies. Va passar 25 dies a la presó de Fresnes.

L'any 1931 la família torna a Catalunya i s'estableix a l'Hospitalet. En aquell moment posseeixen ja una sòlida formació en teories i metodologies pedagògiques i, sota els auspicis de l'Antonio i d'en Francisco, funden el 1932 l'Escola Moderna, al barri de la Torrassa. La primera seu de l'escola racionalista queda ubicada al carrer Viena, a la mateixa casa on viu la família. Més endavant, l'escola es va traslladar al carrer Campalans, i ja durant la Guerra Civil, a la Riera Blanca, cantonada amb la Ronda de la Torrassa, en una gran casa que havia estat incautada per la CNT. La casa donava moltes possibilitats, i això els va permetre desenvolupar sense entrebancs les teories que defensaven: els salons es van habilitar com a aules i els jardins servien de zona d'esbarjo. A la casa hi havia també arbres fruiters i un hort que es va aprofitar perquè els escolars estudiessin el cicle de la natura.

El nombre d'alumnes va anar creixent en aquests anys perquè es donaven facilitats a l'hora de pagar les petites quotes escolars i també perquè se'n van ampliar i millorar les instal·lacions. De la norantena inicial d'alumnes, entre 3 i 14 anys, es va passar a gairebé 400. En un llibre que, recentment, ha publicat una de les filles d'Harmonia, Diana Zaragoza Ocaña, trobem que al capdavant de l'escola, com a encarregat general i també com a mestre, hi havia Francisco Ocaña; també feien classes la Fraterna i la Igualtat; la Natura ensenyava piano (ella n'estudiava al Liceu de Barcelona), i, a partir del 1934 s'hi van afegir **Vicenç Marcet Vidal**, que ensenyava tècniques relacionades amb la fusteria, el seu ofici, i **Severino Campos Campos**, que ajudava en l'ensenyament de la lectura i l'escriptura. Tant Vicenç com Severino van integrar-se a la família quan van esdevenir, respectivament, els companys de l'Alba i de la Igualtat. De la primera parella, en va néixer en aquests anys una filla, la Violeta.²⁶⁵ En Severino havia nascut a la localitat valenciana de Montserrat, l'agost del 1906, i als 14 anys va emigrar a Catalunya; d'altra banda, en Vicenç era originari de Rubí (Barcelona) i havia nascut l'abril del 1907.

Els records familiars semblen bastant correctes. L'abril del 1937, en efecte, es va publicar al Diari Oficial de la Generalitat de Catalunya la llista de mestres de les escoles de l'Hospitalet, professionals nomenats pel Departament de Cultura a petició de les autoritats municipals. En aquesta llista consten les germanes Fraterna, Igualtat i Natura Ocaña Sánchez, i també, en Francisco, el cosí.²⁶⁶ A la relació de nòmines del desembre del 1937, dins del grup de mestres de les escoles del CENU a l'Hospitalet, i en concret dins del grup escolar número 19 de la Riera Blanca, trobem els noms de Francisco, Natura, Igualtat, Fraternitat, Vicenç Marcet i una altra persona, Rafel Salaj Ibáñez, de qui no he trobat més dades.²⁶⁷ Tots cobraven 416,66 pessetes mensuals (5.000 anuals), quantitats prou interessants per a l'època.²⁶⁸

Classes de dansa impartides per Natura Ocaña a l'escola Moderna de la Torrassa, 1935.

Classes de música amb Natura Ocaña, circa 1936.

Tot i les facilitats que donava l'escola a l'hora de pagar les quotes escolars, hi havia famílies que no hi arribaven. Això obligava les germanes grans, la Fraterna, la Igualtat i l'Alba, a arrodonir els ingressos familiars amb feines de costura i brodat. Durant la guerra, el fet d'estar a sou de la Generalitat probablement devia alleugerir aquesta problemàtica.

Els Ocaña van aplicar en la pràctica educativa els postulats educatius racionalistes de Ferrer i Guàrdia i els últims corrents pedagògics que havien après mentre havien estat a França, especialment quan van disposar de la seu de la Riera Blanca. Ens consta, per exemple que, ja aleshores, van impulsar les activitats a l'aire lliure, l'ensenyament musical, la dansa o el treball per objectius. En els jardins es va organitzar també un hort escolar. Durant la guerra es va incorporar una impremta, que segons els records familiars es va utilitzar per publicar una revista feta pels nens i nenes que es deia *Germinal*. La impremta, però, també es va utilitzar per imprimir el periòdic *Ideas*, portaveu del moviment llibertari al Baix Llobregat.²⁶⁹ Els sindicats també van aportar en aquest període bèl·lic material important, com ara un microscopi i un telescopi.

La família Ocaña va passar els anys de la guerra a l'edifici del carrer de la Riera Blanca i durant els bombardejos tots corrien a refugiar-se al soterrani. Dues morts els van trasbalsar en aquella època. El pare, Antonio Ocaña, expira l'octubre del 1937 a conseqüència d'una broncopneumònia que va agafar mentre feia un discurs públic al carrer en mig de la pluja. La mare, Carmen Sánchez, mor dies abans de l'arribada de les tropes franquistes a l'Hospitalet. L'11 de gener del 1939 cau víctima d'un ictus produït a causa d'un bombardeig. Quinze dies després, la família surt cap a l'exili.

En efecte, segons recorden en el llibre de memòria familiar,

hermanos y cuñados fueron amenazados de muerte, por lo que se vieron forzados a abandonar Barcelona²⁷⁰

El 25 de gener, amb les tropes nacionals a tocar, la família Ocaña tanca la porta de l'escola per darrer cop. Abans, els més joves, l'Harmonia i en Floreal, deixen el telescopi al terrat apuntant al cel perquè els avions enemics pensin que és una defensa antiaèria... Res no detindrà l'arribada de l'exèrcit franquista poques hores després. Tots els germans, però, sota la direcció del cosí, Francisco, que és el més gran, fugiran en un camió d'escombrials prèviament netejat

i adequat per a l'ocasió per un company anarquista. Devia ser un moment molt tens en el qual, fins i tot, sembla que van pensar que no se'n sortien. Així ho deduïm d'aquest fragment d'una carta posterior:

¿Habéis olvidado la tarde y la noche del 24 de enero de 1939? No creo que la situación sea tan cruda y violenta como la de esa jornada en la que debía comenzar nuestro éxodo, y en la que tan pocas probabilidades parecía que teníamos para escapar²⁷¹

La família es va mantenir unida durant tot el viatge cap a França, amb les úniques excepcions d'en Salvador, que ja estava casat i va arribar a França pel seu compte, i dels dos cunyats, Vicenç Marcet i Severino Campos, que es van reunir amb la resta ja a França després de travessar la frontera amb les unitats militars que els corresponien. Per tant, l'expedició estava formada per en Francisco, que en aquell moment tenia 35 anys; la Fraterna, de 31; la Igualtat, de 27, i el seu fill Helenio, de 2; l'Alba, de 25, amb la seva filla Violeta, de 5; la Natura, de 22; la Llibertat, de 19; el Floreal, de 15, i l'Harmonia, de 14.

2.3.2.2 Segon exili a França

Van enfil·lar per camins veïnals per tal d'evitar les carreteres principals, massa perilloses. Amb el camió van arribar fins a La Bisbal de l'Empordà. Allà, amb els diners que portaven van comprar tabac, moneda de canvi molt més útil que els mateixos diners en aquelles circumstàncies, i es van fer amb el servei d'una ambulància per arribar a Olot. Uns companys anarquistes els van facilitar un cotxe per viatjar fins a Camprodon, on ja tenien algú esperant-los per creuar la frontera per la muntanya. Des d'Olot ja no van poder carregar gaire equipatge i van optar per agafar una maleta amb els papers que els podien ser de més utilitat en el futur. A través dels Pirineus van aconseguir arribar, després de fer nit en un cobert de muntanya, fins a Prats de Molló; la travessa havia durat 16 hores. D'allà van aconseguir arribar fins a Amelie i van agafar un taxi fins a Perpinyà.

A la ciutat francesa, en Francisco va poder establir contacte amb companys anarquistes de Tolosa de Llenguadoc, que els van donar asil en diverses cases particulars. D'altra banda, en Salvador va creuar la frontera però va anar a parar primerament al camp de concentració d'Argelers. En va poder sortir més tard i es va retrobar amb la dona i els dos fills, que havien anat a parar a un camp de concentració a Dax i, més tard, a un segon camp que podria ser el de Gurs. Es van retrobar cap a mitjan 1939 a Bordeus. Severino Campos i Vicenç Marcet, que també havien anat per separat cap a França, tampoc no es van poder lliurar, en un primer moment, dels camps de concentració, tot i que es van poder reunir de manera relativament ràpida amb la resta de la família Ocaña. El cas d'en Severino el coneixem una mica millor gràcies a les seves memòries. En un primer moment, a Campos el retenen intern al camp de refugiats d'Arlès sur Tec, però al cap de poques setmanes, tan aviat com esbrina el parador de la seva companya i el seu fill, se n'escapa i fuig cap a Tolosa de Llenguadoc.²⁷²

Font: FO

Els 16 membres de la família Ocaña al vaixell La Salle, rumb a la República Dominicana, el 1940.

Quan en Severino arriba a Tolosa, la família ja està acollida en alguns dels pisos dels companys anarquistes. Aleshores, Francisco Ocaña i Severino Campos decideixen marxar a París amb l'objectiu de sortir, sigui com sigui, d'Europa. Sembla que ho van tenir clar de bon començament. En les cartes que en Francisco va enviar a la família des de París i que han sobreviscut s'arriba a afirmar:

Para Chile, para México, para no importa dónde, estamos dispuestos a salir²⁷³

En aquestes cartes es poden seguir les vicissituds i les incerteses que van patir en els mesos que van viure a prop de París, tot cercant una solució per marxar de França. Volien embarcar-se cap al continent americà. En un primer moment varen pensar que Xile podria ser un bon lloc, però, com que eren anarquistes, els responsables del vaixell *Winnipeg* els varen rebutjar la petició. Van pensar en totes les destinacions possibles però no n'hi va haver cap que s'arribés a concretar. Les cartes d'en Francisco demostren que tenien bones relacions amb els anarquistes francesos i amb el món de l'ensenyament i la pedagogia a una i a l'altra banda de l'Atlàntic i evidencien la solidaritat del món anarquista però també els egoismes dintre i fora d'aquest cercle i les enormes dificultats, en general, que els republicans van tenir per sobreviure amb dignitat en aquelles complicades circumstàncies. Unes conviccions ben fermes i una sòlida creença en l'educació com a font de futur per als més joves fa que en Francisco, el més gran de la família, no perdi l'oportunitat de guiar-los i educar-los, per mitjà de les seves llargues cartes.

En aquesta correspondència també són explícites les crítiques de Francisco Ocaña cap als dirigents anarquistes. Els veu incapaços de gestionar amb encert la situació, i més aviat pensa que cadascú intenta salvar les circumstàncies personals en lloc de l'interès comú. De fet, la solució per marxar de França la troben ells mateixos anant a l'ambaixada de la República Dominicana a París i no perquè els l'hagi comentada cap responsable dels organismes republicans a l'exili.

Les cartes conservades s'interrompen precisament en aquest punt, el 26 d'agost de 1939, quan començaven a concretar la possibilitat de marxar cap a la República Dominicana i tement des de ja feia mesos, amb una clarividència notòria, que la Segona Guerra Mundial podia esclatar en qualsevol moment. De fet, va esclatar l'1 de setembre, i això explica que encara triguessin vuit mesos a abandonar el continent. En les memòries de Severino Campos, s'aclareix que les ambaixades es van tancar i, com a conseqüència, van decidir tornar a Tolosa, amb la resta de la família.²⁷⁴ Malgrat tot, la gestió davant l'ambaixada de la República Domini-

cana sembla que els ajudaria a trobar la solució per marxar més endavant. En aquest interval de temps, reben l'ajuda econòmica dels Grupos Anarquistas de Lengua Castellana, dels Estats Units.

Però també durant aquests mesos es complica la situació de Severino Campos perquè l'empresonen a Bèziers. Campos i la seva dona decideixen marxar el setembre del 1939 cap a una zona rural a uns 50 quilòmetres de Bèziers, per tal de participar a la verema i guanyar una mica de diners. Allà, el detenen a ell poc temps després d'arribar i el traslladen a la presó de Bèziers; s'hi estarà sis mesos en condicions difícils. La detenció ha tingut lloc perquè ha tornat a França malgrat haver-ne estat expulsat durant la primera estada al país, el 1931, i també perquè s'ha escapat del camp de presoners. Sortint de la presó, el 15 de març de 1940, és enviat al camp d'Argelers. No hi estarà gaire temps. Cap al 24 d'abril, abandona el camp en direcció a Perpinyà per tal d'arreglar amb urgència els papers que els calen per deixar França i marxar cap a la República Dominicana. Des de Perpinyà, Severino es trasllada a Tolosa, on es retroba amb la família.²⁷⁵ A les seves memòries, Severino escriu això:

Arreglado todo eso [els papers] que me traslado a Toulouse, donde estaban Igualtat y el nene; arreglamos los poquitos bártulos que teníamos, y nos pusimos en camino hacía el puerto de El Havre, donde teníamos que embarcar en dirección a Santo Domingo, y cuando llegamos al puerto de embarque ya iban a levantar la pasarela que había para entrar en el buque; entramos, y al momento ya se movió el barco en dirección a Inglaterra, donde llegamos al primer puerto sin que nos dejaran bajar para nada.²⁷⁶

En total, viatgen 16 persones de la família, 12 adults (tots els germans i germanes Ocaña; Severino Campos i Vicenç Marcet —marits de la Igualtat i la Natura— i Juana Rascón, la dona d'en Salvador) i 4 infants (en Germinal i l'Helios, fills d'en Salvador i la Juana; la Violeta, filla d'en Vicenç i la Natura, i l'Helenio, fill d'en Severino i la Igualtat). Tots es van embarcar al vaixell La Salle el 30 d'abril de 1940 amb destinació a Puerto Plata, a la República Dominicana, on van arribar el 16 de maig després de fer escala a l'illa de Saint Thomas (de l'arxipèlag de les Illes Verges). En aquell moment, tot just havia començat la invasió alemanya de França. En el vaixell, que va rebre l'escorta de dos submarins britànics fins a la meitat de la travessa, viatjaven més de 700 refugiats republicans.

2.3.2.3 La vida continua a Amèrica

Un cop arribada a la República Dominicana, la família és ràpidament transportada en camions fins a la colònia agrícola Pedro Sánchez, en el districte d'El Seibo, situat a l'est de l'illa. Els qui hi estan allotjats viuen en barraques de fusta, separats en funció de si són matrimonis o solters, i en aquest darrer cas, també en funció del sexe.

La vida a la colònia no és fàcil, com ja hem vist quan parlàvem del cas d'Alfons López, amb qui els Ocaña devien coincidir.²⁷⁷ La Natura, una de les germanes, cau malalta, possiblement víctima del paludisme o de la malària, però es recupera quan es deixa tractar pels met-

ges locals, més habituats a aquest tipus de malalties tropicals que no pas els metges espanyols. També el germà més jove, en Floreal, pateix les conseqüències del nou ecosistema selvàtic: la ingesta d'un tros de canya que semblava de sucre li provoca una greu inflamació que una mica més li tanca la gola i l'asfíxia.

Uns mesos després d'haver arribat, la major part de la família aconsegueix traslladar-se a la capital, Santo Domingo. Allà, la Natura treballarà com a mestra de piano. Però un dels germans, en Floreal, es quedarà a El Seibo com a ajudant de comptabilitat en un magatzem d'alimentació. També la família de Severino Campos va passar per la colònia agrícola però en veure que no podia prosperar per les dificultats i la manca de mitjans que hi havia a les instal·lacions, van decidir emigrar de nou, ara a Panamà, on hi havia oportunitats de trobar feina.

També va marxar a Panamà una altra de les germanes Ocaña, la Llibertat, que mentre viatjava en el vaixell *La Salle* s'havia amistançat amb Liberto Escapa Sureda, un català natural de Llagostera. Van tenir dos fills, en Floreal i l'Harmonia, que van néixer ja a Panamà.

La resta de la família no duraria gaire més a la República Dominicana, on les condicions de llibertat i de feina sota la dictadura de Leónidas Trujillo no eren satisfactòries. En Francisco i els seus quatre cosins que encara no estaven en parella (la Natura, l'Harmonia, la Fraterna i en Floreal) van abandonar el país al principi de 1941 i se'n van anar cap a Mèxic, després d'una escala molt breu a Cuba. Salvador i la seva família no van poder marxar a Mèxic fins a l'octubre del 1941. També Vicenç Marcet i Alba Ocaña, amb la seva filla Violeta, van arribar a Mèxic però ja el 1942. Anys més tard ho faria la resta de la família que primer havia anat a parar a Panamà. En Severino i la Igualtat, amb els seus tres fills, encara van ampliar la família amb tres nous fills mexicans. Llibertat i el seu company Liberto es van instal·lar igualment a Mèxic, amb els seus dos fills.²⁷⁸

A Mèxic la família va prosperar. Com a exemples, podem citar els casos d'en Francisco, el cosí gran, i de la Violeta, una de les filles de Vicenç Marcet i Alba Ocaña. En Francisco va treballar com a arquitecte al despatx de l'arquitecte i urbanista mexicà Mario Pani del Moral i va realitzar nombroses construccions, tant públiques com privades, a la capital i també a la ciutat de Cuernavaca. Va morir a la ciutat de Mèxic DF a mitjan de 1989 sense haver retornat mai a Espanya. Els seus records, sobretot els relacionats amb l'etapa de l'escola racionalista, han quedat recollits en diverses obres, col·laboracions i testimonis.²⁷⁹ La Violeta, la filla de Vicenç Marcet i Alba Ocaña, va destacar en els camps de la biologia, l'ecologia i l'entomologia. Després d'estudiar al Colegio Madrid i a l'Academia Hispano Mexicana, va realitzar estudis a la Facultat de Medicina de la Universidad Nacional Autónoma de México. Va ensenyar i va treballar a la Universitat Femenina de México, la Escuela Nacional de Ciencias Biológicas i a l'Instituto de Ecología (Inecol). Es va casar l'any 1955 amb Gonzalo Halffter, fill del compositor espanyol exiliat i nacionalitzat mexicà Rodolfo Halffter Escriche (1900-1987), a qui va conèixer a l'acadèmia quan tenia 15 anys. Compartirien la vida i la professió ja que ell també era biòleg i investigador i van col·laborar molt estretament durant anys a l'Inecol. Van tenir dos fills, en Ruy i en Rodolfo, i una filla, la Maria del Carmen. De salut fràgil, la Violeta va morir el gener del 2012 als 77 anys.²⁸⁰

Violeta Marcet Ocaña, filla de Vicenç i Alba, circa 2000.

2.3.2.4 La trajectòria de Severino Campos

Qui va aconseguir també reeixir amb força a Mèxic va ser la família de Severino Campos Campos, destacat militant històric de la CNT fins que va morir, i la seva companya Igualtat Ocaña. Pel pes específic que va tenir dins de la CNT catalana, val la pena que ens aturem en la figura de Severino Campos.

Nascut a Montserrat (València) l'agost del 1906, dins d'una família d'agricultors, Severino va emigrar a Barcelona amb 14 anys, a casa d'un oncle seu que vivia al barri de Sants. La seva ideologització és ben precoç. Ja de ben jove va militar al sindicat, segons algunes fonts des del 1918. En tot cas, quan arriba a Barcelona ja busca el contacte amb els membres de la CNT local. En efecte, poc després d'haver arribat, Campos pren contacte amb l'ambient anarquista dels barris de Sants, Collblanc i La Torrassa, especialment al cafè El Tupinet, de Collblanc. Cada vegada més integrat en aquest ambient, començarà abandonant la llar dels seus oncles i se n'anirà a viure a casa de diferents companys anarquistes, a més de treballar a la pedrera de Montjuïc. L'estiu del 1926, com molts altres anarquistes, marxa a França per no haver de fer el servei militar, malgrat l'oposició del seu pare. A França treballarà, de manera clandestina, primer al sud del país i després, a partir de la segona meitat del 1927, a la capital, París. Allà prendrà contacte amb l'anarquisme francès i, també, amb molts dels anarquistes espanyols exiliats que fugien en aquells anys de la Dictadura primoriverista i de l'exèrcit. També es beneficiarà de l'ambient cultural i de les possibilitats d'aprenentatge i d'esbarjo que li ofereix la gran ciutat.

Mentrestant, s'està creant la FAI a València. Ell no pot participar directament en el procés, però li reconeixen la tasca anterior de proselitisme arreu de Catalunya amb un càrrec específic de l'organització per a França. Ell mateix havia format part d'un grup d'afinitat anomenat El productor, on s'arribarà a editar una publicació del mateix nom, amb totes les dificultats que es van viure durant l'etapa dictatorial de Primo de Rivera. Severino Campos col·laboraria en aquesta publicació i en algunes altres en aquests anys.

A París, Campos és detingut, probablement al principi de 1930, durant una operació contra els anarquistes espanyols i l'obliguen a marxar cap a Bèlgica. Entre els expulsats també hi ha Vi-

cenç Marcet. A Bèlgica ja es trobaven, entre d'altres, Domingo Ascaso i Buenaventura Durruti, expulsats l'any anterior després d'un intent d'atemptar contra el rei Alfons XIII durant una visita a França. També hi ha Salvador Ocaña, un dels germans de la família Ocaña. Al cap d'unes hores són detinguts novament i els intenten expulsar. Salten del tren on viatgen i aconsegueixen escapar-se, però les dificultats per poder treballar a Bèlgica els obligaran a prendre la decisió de tornar d'amagat a París. Vicenç Marcet serà detingut poques hores després, mentre Campos aconsegueix marxar a Tolosa de Llenguadoc amb documentació falsa i treballar durant set mesos. El març del 1931 retorna a Espanya, on ja han tornat altres coneguts com els germans Ascaso, Durruti o la mateixa família Ocaña. Arriba a temps de participar en la mobilització popular i en uns quants aldarulls que acompanyen l'abdicació d'Alfons XIII al tron i la proclamació de la República. Durant els següents anys, el nom de Campos apareix algunes vegades a la premsa, se'l relaciona amb detencions dels que llavors són considerats 'extremistes'; d'altra banda, en les memòries que va escriure relata més d'un xoc armat amb les forces de l'ordre.

La Igualtat Ocaña, la companya de Campos, també era anarquista i va militar en un grup d'afinitat, Amor i Voluntad, i també a l'Agrupación Mujeres Libres, organització feminista del moviment llibertari que l'any 1938 es calcula que agrupava unes 20.000 dones a Espanya.²⁸¹ A més, l'any 1931 va ser nomenada vocal del Sindicat d'Arts Gràfiques de Barcelona de la CNT. En Severino i la Igualtat es van unir en aquests anys i van seguir junts la resta de la vida.

Severino Campos participa activament en la preparació de la insurrecció del gener del 1933. En aquests moments ja freqüenta l'Hospitalet i la família Ocaña. El 22 de març de 1933 és detingut i relacionat amb l'existència d'un magatzem il·legal d'armes i municions de la CNT. S'afegeix al nombrós grup d'anarquistes ja detinguts i en procés de judici per l'aixecament del gener anterior. Tot i això, una amnistia el treu de la presó cap a l'octubre o novembre del mateix 1933.

Un any més tard assisteix pels carrers de Barcelona a la desfeta de la proclama catalana d'independència dins d'un inexistent estat federal, els coneguts com a Fets d'Octubre. Ho fa, però, més com a observador que com a participant, segons el relat que en fa a les memòries que va escriure. El febrer del 1935 es fa càrrec de la Secretaria del Comitè Regional de la CNT a Catalunya.

En començar la guerra, Campos és nomenat membre del Comitè de Milícies Antifeixistes de Catalunya. Juntament amb Diego Abad de Santillán s'encarregarà d'organitzar els milicians que havien de marxar al front en els primers moments. El maig del 1937, viurà personalment l'enfrontament dels Fets de Maig, a Barcelona, data que gairebé coincidirà amb el naixement del primer fill de la parella, l'Helenio. El febrer del 1938, Severino Campos i el seu cunyat, Vicenç Marcet, són mobilitzats. Severino actuarà com a Comissari polític al 10è Cos d'Exèrcit. Amb la seva unitat viurà la retirada fins a la frontera francesa i, després, marxarà cap a l'exili.

En un primer moment, Campos serà internat al camp de refugiats d'Arlès sur Tec, però tan aviat com aconsegueix esbrinar el parador de la seva companya i del seu fill, s'escapa del camp i se'n va cap a Tolosa de Llenguadoc. Allà es reunirà amb la família Ocaña i serà llavors quan, amb en Francisco, marxen cap a París amb la vista posada a l'exili americà. Com ja hem comentat anteriorment, després d'haver fet estada a París, tornarà per retrobar-se amb la

dona i el fill, i serà empresonat uns mesos a Bèziers abans de poder sortir cap a l'exili dominicà amb la resta de la família.

En Severino i la Igualtat patiran durant els primers mesos les dificultats de treballar al camp ja que no hi estan acostumats. A més, la Igualtat cau malalta de paludisme just quan està embarassada de la segona filla. La parella i el petit Helenio abandonen la colònia Pedro Sánchez i s'estableixen en millors condicions a la ciutat d'El Seibo, on ell treballarà com a peó de la construcció. L'embaràs de la Igualtat impedirà que puguin sortir del país amb l'expedició organitzada per l'escriptor nord-americà John Dos Passos cap a l'Equador.²⁸² Malgrat les múltiples dificultats a què hauran de fer front, acabarien tenint més sort amb una altra destinació.

En primer lloc, marxen a Panamà, on hi ha millors perspectives de feina. En Severino s'avança i, més tard, hi porta també la resta de la família, inclosa la petita Wallesneria, que ha nascut a la República Dominicana. No sabem del cert quan s'hi devien traslladar. Probablement fou cap al 1942 o 1943. Mentre dura la Segona Guerra Mundial, Panamà viu anys de moviment perquè el canal dona feina i vida al país. Campos té l'oportunitat de comprar un taxi i treballa de taxista una temporada mentre que la Igualtat comença també a treballar de modista. Seran temps de vida relativament tranquil·la, amb feina i millora de la situació. Cap al 1946, la família s'amplia amb una altra filla, Graciela, i malgrat tenir l'oportunitat de viatjar a Veneçuela decideixen anar-se'n cap a Mèxic per reunir-se amb la resta de la família.

A Mèxic, destinació definitiva, Campos es troba amb una organització de la CNT, la FAI i les joventuts llibertàries a l'exili molt més desenvolupada, amb publicacions pròpies i els dos bàndols corresponents a les posicions enfrontades de l'anarcosindicalisme d'aquests anys. Severino s'incorpora a la militància sindical alhora que la família surt endavant de diferents maneres. La Igualtat i en Severino obren, havent de superar problemes burocràtics i de corrupció, una tintoreria. Posteriorment, en Severino treballa també com a representant d'una fàbrica de paper. Tenen molta feina, però la situació de la família millora. A Mèxic encara neixen dos fills més, i ja en són sis. Quatre arribarien a cursar estudis de nivell universitari.

A la mort de Franco, en Severino i la Igualtat van tornar a Catalunya per continuar la seva militància. Des d'aleshores, i fins que van morir, van residir de manera intermitent entre Barcelona i Mèxic ja que no aconseguien adaptar-se a cap dels dos llocs sense haver d'abandonar l'altre. De fet, els sis fills i filles van venir també a Espanya amb la intenció de quedar-s'hi a viure, però no van trobar feina ni van arrelar, i van acabar tornant a Mèxic. En aquests anys, en Severino serà nomenat director de *Solidaridad Obrera*, en substitució de Ramon Barnils que n'havia estat expulsat pel ple regional.²⁸³ Hi serà al capdavant durant 14 mesos. També exercirà diversos càrrecs a la CNT catalana i serà secretari general de la federació local de l'Hospitalet durant un any i mig. Campos relata que, durant aquesta època, també va haver de treballar en un hotel barceloní, malgrat que ja havia superat els 70 anys. Mentre era a Catalunya, recordava haver coincidit per casualitat amb tres exalumnes de l'Escola Moderna de la Torrassa, per la qual sentien encara una gran estima.

La Igualtat va morir a Cuernavaca (Mèxic), l'any 1990. En Severino ho va fer el 2006, gairebé centenari, també a Mèxic i va ser enterrat amb la bandera de la CNT. La documentació

Font: FCS

Maria García Torrecillas i el seu fill Felipe Sáez en fotos recents.

personal d'en Severino i de la Igualtat es troba dipositada a la Fundación Anselmo Lorenzo de Madrid. Un dels seus néts, Sándor Campos Goded, fill d'Helenio Campos i de la mexicana Rosa Goded Andreu (filla també d'exiliats), i nascut el 1979, va venir a estudiar a Barcelona l'any 2002 i s'hi va quedar a viure.²⁸⁴

2.3.3 LA PERIPÈCIA VITAL DE MARÍA GARCÍA TORRECILLAS

La història de la immigració de l'Hospitalet en les primeres dècades del segle xx està escrita amb vides com la de la María García Torrecillas, la quarta de vuit germans d'una família del petit poble d'Albánchez, a la província d'Almeria. Nascuda el 1916, la María era filla d'un matrimoni impregnat de valors republicans. El pare havia emigrat quan era jove a Mèxic, al Brasil i l'Argentina; hi va fer uns diners que després li van permetre comprar unes terres i un molí a Albánchez.²⁸⁵

Malgrat els mitjans de vida que tenia la família, el desig de prosperar econòmicament i cultural van portar la María i la Carmen, la germana petita, a plantejar a la família, al principi de 1936, la conveniència d'emigrar a Barcelona. La María tenia 20 anys. En un municipi com Albánchez,²⁸⁶ on l'emigració ja era un fet habitual, la família de la María i la Carmen va comprendre el desig de les noies i les van ajudar a fer-ho. El mateix mes de gener del 1936 totes dues van abandonar el poble i van anar a parar a l'Hospitalet, a casa d'un germà seu, en Guillermo. El germà estava casat i tenia dos fills petits. Segons el testimoni de la Maria, la casa devia estar al carrer Bruc o pels voltants, al barri del Centre, però aquest punt no està confirmat. La María va viure a l'Hospitalet fins al gener del 1939.

Poc temps després d'haver arribat, va aconseguir feina en una de les filatures de la zona. Per a una jove sense experiència en el món industrial, les noves circumstàncies li van suposar un impacte molt important:

Mi primer trabajo fue en una fábrica de hilados. Al principio cuando entré y vi aquella enorme máquina y lo que hacía me quedé sorprendida y pensaba para mí, 'si ellas han aprendido, yo también aprenderé'.²⁸⁷

El xoc cultural també la va desconcertar, tant pel canvi de viure en una zona rural a una més industrialitzada com pels costums socials i, fins i tot, per l'idioma. María recorda que

al principio no comprendía bien el catalán y alguna compañera no me quería hablar en castellano, me decía que si no sabía que lo aprendiera, esto me costó algunas lágrimas. Pero no todas eran así, cuando me veían triste me decían, tú pregúntanos a nosotras que te vamos a ayudar, así aprendí y al poco tiempo me dieron mi máquina gracias a esas compañeras²⁸⁸

L'esclat de la Guerra Civil va agafar els tres germans a l'Hospitalet. La Maria es va afiliar a la CNT i en Guillermo va marxar al front com a voluntari. La mort del germà a mitjan desembre de 1936 va trastocar la vida de la família. Això, afegit als bombardejos i les dificultats associades a la reraguarda, va fer que tots s'haguessin de replantejar l'estratègia. La germana petita, la Carmen, la seva cunyada i els seus nens van decidir tornar al poble d'Almeria per tal, com a mínim, d'assegurar la subsistència amb els productes del camp. La Maria va continuar vivint un temps sola al pis que havia llogat el seu germà, però més endavant, per estar més acompanyada va decidir acceptar l'oferiment d'uns paisans seus d'Albánchez, la Rosario i en Miguel, que vivien també a l'Hospitalet. La parella tenia dos nens i, segons explica la Maria, els ajudava una mica amb la seva cartilla de racionament i amb el que aconseguia quan donava sang. Sabem segur, per una nota que es conserva a l'Arxiu Municipal de L'Hospitalet,²⁸⁹ que el setembre del 1938 la Maria vivia al número 92 del carrer Barcelona, per tant és possible que aquesta sigui també l'adreça d'aquest matrimoni.

Segons el testimoni de la Maria, ja durant la guerra van tancar la fàbrica de filats on treballava i la van portar amb la resta de companyes a una fàbrica d'armament. Pel tipus de feina que descriu, havia de ser una fàbrica de munició pesada, possiblement per a artilleria o per a aviació. Per les dades, la fàbrica podria haver estat la que la Comissió de la Indústria de Guerra (CIG) de la Generalitat va denominar com a Fàbrica Amanecer i que va numerar com a F-8. La fàbrica, situada en algun edifici del barri de la Torrassa que avui ja no existeix, va entrar en funcionament el desembre del 1936 i es va dedicar primerament a fabricar coets d'il·luminació terrestre i d'aviació. Posteriorment, el juny del 1937, la instal·lació es va ampliar i i aleshores s'hi van començar a fabricar bombes. I encara més endavant, l'octubre del mateix any, es va tornar a ampliar per fabricar-hi coets lluminosos de senyals.²⁹⁰ Si aquesta conclusió fos correcta, la Maria devia incorporar-se a la fàbrica amb motiu de la segona ampliació, la que va permetre la fabricació de bombes, cap al mes de juny del 1937. Ara bé, també ho podria haver fet a les indústries ceràmiques Can Llopis i Can Cosme Toda, que durant la Guerra Civil es van convertir en fàbriques de munició però sota la jurisdicció de la Subsecretaria d'Armament de la Defensa Nacional.

Quant a la feina, la Maria recorda les dificultats inicials per escometre-la sense cap mena de preparació:

Ya se imaginarán nuestro primer día de trabajo, no teníamos ni idea de las máquinas que ahí se utilizaban, sobre todo el torno, mucho menos manejarlo. Recuerdo que a cada una nos pusieron delante de un torno con un montón de bombas en bruto y nos dicen que ese aparato es para medir y que no tiene que ser más chica porque entonces no sirve, ya se imaginarán ustedes las caras que pusimos al saber lo que

teníamos entre manos. Pedíamos que nos explicaran bien cómo teníamos que hacerlo porque en mi caso yo sabía cómo utilizar la cinta métrica en las telas, pero no lo otro, con un torno trabajando, pero aprendimos de tal manera que un tiempo después nos salían perfectas²⁹¹

Una dificultat afegida era el pes de determinats projectils, per a la qual cosa les noies havien de demanar ajuda a l'hora de carregar-los i descarregar-los en el banc de treball.

D'altra banda, la Maria va compaginar la feina a la fàbrica amb l'aprenentatge de les instruccions bàsiques de primers auxilis, una instrucció pràctica que partits, sindicats i institucions oferien als voluntaris per ajudar a sostenir l'atenció sanitària en la reraguarda durant la contesa. A canvi d'aquesta instrucció voluntària (que la Maria sembla que va seguir al Socors Roig, fora de l'horari laboral, en alguna infermeria) i també a canvi de donacions de sang, rebia aliments extra. Aquest abecedari de la tècnica sanitària contribuiria a salvar la Maria una vegada es trobés a l'exili.

Els diumenges la Maria també tenia temps per a activitats de lleure. Recorda l'amistat amb alguna de les companyes de feina o de veïnatge amb les quals després se n'anirà a l'exili. Dècades després, però, només en pot donar identitats difuses, com la d'una tal Maria Gil,²⁹² o la d'una altra noia que nomena Angelita. D'aquells dies recorda:

Los domingos normalmente nos íbamos a la plaza a sentarnos un rato y platicar, algunas otras veces íbamos a Barcelona o hasta Rubí donde ya vivían algunos paisanos de Albánchez. (...) Precisamente en la plaza de HOSPITALET conocí a Teófilo y empecé a salir con él y nos hicimos novios, hasta que un día recibe la orden de cambio y no lo volví a ver hasta la frontera en que de casualidad nos encontramos²⁹³

Teófilo Sáez Carrasco²⁹⁴ pertanyia a la Guàrdia d'Assalt i va estar un temps destinat a l'Hospitalet. Havia nascut a Escalona (Toledo) el 1905. La relació amb la Maria devia durar uns quants mesos, abans de la separació. D'altra banda, la família de la Maria es trobava repartida arreu d'Espanya. Els pares i alguns germans eren a la llar familiar, a Albánchez, uns altres germans eren al front mentre que la Maria seguia a Catalunya. A l'Arxiu Municipal de l'Hospitalet consta una petició de permís que ella mateixa va cursar a les autoritats, sol·licitant que la seva mare, la senyora Carmen, i el seu germà petit, en Roque anessin a viure a l'Hospitalet. La petició, però, es va cursar el 15 de setembre de 1938, quan les opcions de viatjar des d'Almeria fins a Catalunya ja eren molt reduïdes i el retrobament familiar no fou possible.²⁹⁵

2.3.3.1 L'exili a França

El gener del 1939, pocs dies abans que l'exèrcit franquista ocupés l'Hospitalet, Maria García va fugir amb altres companys de la feina. El seu relat és prou explícit en relació als fets:

Una mañana del mes de enero de 1939, cuando me dirigía al trabajo me encuentro a mis compañeros esperándome y me dicen que agarre unas cuantas cosas ya que

nos vamos a Francia, porque los fascistas se acercaban y no era saludable el quedarse. Así que emprendimos el camino a la frontera que estaba aproximadamente a 300 kilómetros, a pie, sin comida y con un poco de agua pero con la esperanza de llegar a la frontera antes que nos agarraran los franquistas²⁹⁶

Entre els companys que nomena, hi havia les seves dues amigues María Gil i Angelita. L'èxode va ser dur, entre bombardejos, morts, privacions, incomoditats de tota mena, fred, por i esgotament físic. María García recorda que

a la llegada a Gerona lo primero que hicimos fue buscar un oculista para que me quitara una 'rebaba' [en d'altres versions que he trobat parla d'un petit tros de metralla] que se me había metido en el ojo desde la salida de Barcelona [sic] y me tuvo todo el camino llorando de dolor. Cuando le preguntamos cuánto le debíamos me abrazó diciéndome que era de los nuestros. Era un hombre mayor que nos deseó mucha suerte y que llegáramos bien a Francia²⁹⁷

Les tres companyes van trobar coneguts o membres de la família a Puigcerdà, a prop ja de la frontera. Angelita, per exemple, va trobar uns familiars seus i se n'hi va anar. María Gil va trobar el seu company.²⁹⁸ I María García podem assegurar que també va trobar per casualitat el seu company Teófilo Sáez:

de casualidad nos encontramos y ya no nos separamos [es refereix de manera immediata]. Estuvimos juntos en el campo de Argelers y en el de Saint Cyprien donde nos separaron ya que se lo llevaron a otro campo²⁹⁹

En un principi, les dues parelles es van conjurar per romandre juntes i afrontar les duríssimes condicions del camp d'Argelers. En aquell moment, la María i el seu company Teófilo decideixen fer vida de parella, segons li va explicar a la historiadora Assumpta Montellà:

Quan vam entrar al camp, el meu xicot i jo vam decidir fer vida de parella. Ja arreglaríem la situació un cop fóssim lliures. La meua amiga va fer el mateix; amb ells estàvem segures³⁰⁰

Els mesos a la platja d'Argelers van ser segurament els més durs, sobretot al principi quan el camp era tan sols una extensió de platja tancada amb quilòmetres de filferro. Allò va durar uns mesos, fins que les autoritats van decidir obrir un altre camp i davant les queixes els en van comunicar el trasllat. Així, la María García i en Teófilo van passar al camp de Sant Cebrià, possiblement cap a mitjan del 1939. En aquest camp, situat també a la platja, les condicions i el menjar eren millors que a Argelers i les parelles eren acollides en una de les tres zones en què es dividia la instal·lació. Allí també van conèixer altres parelles amb qui van poder fer amistat.

La María es va quedar embarassada cap al mes de juny del 1939. La parella era ja a Sant Cebrià. Allà els va agafar també l'inici de la Segona Guerra Mundial, al setembre, tot i que el conflicte en la pràctica no s'estendria a França fins al maig del 1940.

Les condicions, comparades amb les d'Argelers, havien millorat una mica, però distaven molt de ser acceptables. El desembre del 1939, en Teófilo és acusat de comunista per haver demanat millores en els barracons juntament amb d'altres companys i les autoritats franceses l'obliguen a abandonar la zona destinada als matrimonis i parelles. A la María, per tant, també l'obliguen a anar a la zona dedicada únicament a dones. Recorda que ja estava embarassada de sis mesos i que el trajecte, malgrat que no era llarg, el van fer sota amenaces i en circumstàncies difícils. El nou allotjament, a més, era pitjor que l'anterior, un fet que es veia agreujat per les difícils condicions que s'imposaven als nens i nenes que acompanyaven moltes mares, i això feia que la mortalitat infantil fos molt elevada. A partir d'aquell moment, la separació de la parella seria pràcticament definitiva.

En aquestes mateixes dates, gairebé un any després d'haver creuat la frontera, la María García va poder reprendre el contacte postal amb els seus pares, a Albánchez. Se n'assabentà que la seva germana Carmen havia tornat a Barcelona, i que el seu germà Juan iniciava el camí de la repressió ja que, en diferents circumstàncies, acabaria passant 22 anys a les presons i els camps de treball franquistes. També va saber que la Guàrdia Civil havia anat a buscar-la amb freqüència a la casa familiar, per tant, no era gens aconsellable que hi tornés.

Les circumstàncies als barracots de les dones al camp de Sant Cebrià, però, eren molt complicades per als infants i per a les mares. Les dones embarassades, com la María, tampoc tenien les condicions mínimes per afrontar la situació. Segons recorda, aquestes circumstàncies i el fet d'haver estat separada de la seva parella li van provocar un quadre depressiu només alleugerit per la solidaritat interna i també per l'ajuda d'una dona de la zona que diàriament s'apropava a la filferrada per allargar-li un tomàquet, pa i fruita gràcies als quals va poder subsistir. Afortunadament, l'Associació d'Ajuda Suïssa als Nens Víctimes de la Guerra va detectar la gravetat general de la situació i hi va intervenir. Una infermera de l'equip es va encarregar des de principis del 1940 de donar cada dia l'esmorzar als infants, que sorpresos pel que a partir d'aquell moment disposaven a taula, cridaven les mares, segons recorda la María:

Los niños de mayor edad gritaban a sus madres sorprendidos por lo que aquella enfermera les ponía para desayunar. Las mujeres situadas detrás de los niños que rodeaban la mesa lloraban sin dar crédito ante lo que estaban presenciando mientras los guardianes observaban desconcertados³⁰¹

L'ajuda suïssa es va reforçar, malgrat les dificultats plantejades per les autoritats franceses. Una ajuda que s'estenia a tots els camps de refugiats establerts a França i que va dirigir Elisabeth Eidenbenz, una mestra suïssa que des dels moviments d'ajuda internacional s'havia preocupat, ja a partir del 1936, pels estralls que la guerra causava en la població espanyola més vulnerable. Eidenbenz havia actuat a València, per mitjà de diferents organitzacions humanitàries que el 1937 van acabar formant el moviment Ajuda Suïssa als Nens d'Espanya, coneguda llavors com 'El socors dels nens'. En acabar la guerra, la preocupació es va traslladar als camps de refugiats, i la mestra suïssa que parlava espanyol es va perfilar com la persona idònia per coordinar el projecte.

Entre els esforços de l'organització es va impulsar l'any 1939 la creació d'una maternitat a la localitat d'Elna, situada a mig camí entre els camps d'Argelers i de Sant Cebrià, uns quilòmetres a l'interior, i, en el cas del camp de Sant Cebrià també un barracot especial per a les darreres setmanes de gestació de les dones, abans de poder passar a la Maternitat. Després de superar nombroses dificultats, el desembre del 1939 l'associació suïssa va obtenir el permís de les autoritats franceses per obrir la Maternitat, on serien ateses centenars de dones en el moment de donar a llum.

La Maria i el seu fill Felipe s'havien beneficiat des del vuitè mes d'embaràs d'aquell barracot dins del camp de Sant Cebrià. Allà s'hi va estar la mare amb el doctor Nello i la seva esposa Encarna, que també estava embarassada. L'alimentació i les condicions van millorar ostensiblement,

ya no comíamos el rancho. Además de que nos daban de casi todos los alimentos, nos daban cosas que yo no había probado nunca. Ya dormía en una cama con sábanas y me podía lavar con abundante agua y jabón. No nos lo podíamos creer³⁰²

Quan va arribar el moment, la Maria va passar a la Maternitat. El seu fill Felipe Sáez García va néixer el 24 de març de 1940, un dia ben atrafegat perquè en el registre civil d'Elna s'hi van arribar a inscriure cinc nadons de la Maternitat.³⁰³ Com que, malgrat les dificultats, el nen va néixer molt gros tothom li deia 'Felipón'. Al pare, que encara era a la zona de càstig del camp, no el van autoritzar perquè anés a veure la mare i el nen.

En Felipe va ser un dels 597 infants nascuts a la Maternitat d'Elna entre el gener del 1940 i el final de 1944, quan els nazis van obligar a tancar l'establiment. En principi, unes setmanes després d'haver donat a llum, les mares havien de tornar al camp amb els seus fills per deixar lloc a d'altres embarassades, però la Maria va ser convidada a ocupar un lloc vacant a la Maternitat per tenir cura dels infants acabats de néixer. La facilitat d'aprendre de la Maria i la predisposició per col·laborar en tot moment, els coneixements bàsics d'infermeria que havia adquirit durant la guerra i el fet que fos espanyola i parlés el mateix idioma que les noies que utilitzaven el servei van ser decisius perquè li proposessin de quedar-s'hi a treballar. D'aquesta manera, la Maria i el seu fill van poder defugir les misèries del camp de Sant Cebrià.

La Maria va adquirir molts coneixements de puericultura i, alhora, feia de mestra de castellà a les infermeres suïsses. Dels nens i nenes que van néixer a la Maternitat d'Elna, la Maria García, com a responsable del bressol, en va arribar a alimentar i a tenir cura de més de la meitat durant els dos anys i mig en què hi va ser. Allà va viure també tant la invasió alemanya de França, culminada el juny del 1940, com la partició del país.

Situada a la zona dirigida pel govern col·laboracionista de Vichy, a la Maternitat d'Elna van viure la cruïlla del nou règim sotmès a les directrius de la Gestapo, la policia política alemanya. La xarxa suïssa d'ajuda als refugiats va ampliar la tasca de solidaritat que duia a terme i també va ajudar a amagar-se i a fugir les persones que ho necessitaven, jueves la gran majoria de casos. No hi van faltar mares jueves que van donar a llum a la Maternitat i que després eren deportades amb els seus fills, o que els havien de deixar orfes, enrere.

Font: ACNM

María García Torrecillas, 1942.

Una de les persones que van aconseguir l'ajuda d'Elisabeth Eidenbenz, a petició de la María, va ser el seu company Teófilo Sáez, a qui volia treure de Sant Cebrià. El juliol del 1940, en Teófilo s'embarcava al vaixell *Santo Domingo* en direcció cap a Mèxic; ella va preferir seguir a la Maternitat davant la dificultat d'aconseguir visats per a tots dos. Al cap i a la fi, la Maternitat era un lloc més segur que no pas el lloc on havia estat el seu company, un camp de concentració al sud de França en plena Segona Guerra Mundial.

Però la Gestapo va anar acorralant progressivament els membres de la Maternitat d'Elna en els següents mesos, fins al punt que a partir de l'estiu del 1942 només quedaven dos membres del personal suís, un dels quals era la mateixa Eidenbenz. Davant l'ocupació total de França per part de les tropes alemanyes i l'amenaça cada vegada més gran que suposaven les visites dels soldats, Elisabeth Eidenbenz va oferir a la María l'opció d'anar a treballar fora de la Maternitat o bé d'aconseguir-li el salconduit per a Mèxic, on es podria retrobar amb el seu company; les notícies que continuaven arribant d'Espanya feien inviable retornar al país. En aquell moment, la María va decidir anar-se'n a Mèxic amb el seu fill, malgrat que això suposava allunyar-se físicament encara més de la seva família d'Albánchez.³⁰⁴

La Maternitat va guanyar temps davant les autoritats alemanyes d'ocupació en ser aixoplugada pel paraigua de la Creu Roja, però això no evitaria que al final de 1944 fos tancada. La mestra suïssa va sobreviure la guerra i va morir el 2011 a Zuric, als 97 anys, havent-li estat reconeguda en públic tota la tasca que va dur a terme a favor dels qui ho van necessitar.³⁰⁵

2.3.3.2 L'exili a Mèxic

Elisabeth Eidenbenz, en coordinació amb la Creu Roja, va fer la gestió amb la JARE perquè la María García i el seu fill Felipe obtinguessin el visat i poguessin viatjar a Mèxic. Tots dos es van embarcar al vaixell *Governador General Cambon* el juliol del 1942 i van sortir des de la propera localitat de Port Vendres, fins a Orà. Allà van agafar el tren fins a Casablanca. A la ciutat marroquina van haver d'esperar dues setmanes en un camp de refugiats fins que un altre vaixell portuguès, el *Serpa Pinto*, els va traslladar a Mèxic, després d'haver fet escala a les illes

Açores i a Cuba. En cap dels dos llocs no van poder baixar però dues delegacions de la Creu Roja, alertades per la mateixa Elisabeth Eidenbenz, es van presentar per comprovar que la Maria i el seu fill es trobaven bé.

En arribar a Mèxic, la Maria va patir una desagradable sorpresa. El seu company no va anar a rebre-la ni el dia de l'arribada ni els dies posteriors. Finalment, el pare del seu fill i a qui creia encara el seu company li va comunicar que durant l'interval de la separació havia començat una nova vida a Mèxic amb una altra dona. Així ho explicava a Assumpta Montellà:

Jo hi anava il·lusionada per veure el meu marit, però quan hi vam arribar el vam trobar amb una altra dona que esperava un fill seu. No el vaig voler veure més i vaig continuar lluitant sola a la vida, amb el meu fill ³⁰⁶

Situacions com aquesta no van ser en aquella època fets extraordinaris, se'n van donar força casos, tant entre els refugiats als diferents països del continent americà com entre els qui es van quedar a França i les corresponents parelles que van continuar vivint a Espanya. De fet, en aquest mateix treball en trobem alguns altres exemples. Això no treu cap dramatisme a la situació, però demostra que les conseqüències de l'exili van suposar formes de desarrelament molt més variades del que es pot pensar en primer terme. En Felipe explica que al pare

el vaig veure tres o quatre vegades durant la seva vida. Pel meu aniversari sempre m'enviava alguna cosa: un rellotge, dolços, una medalla... Era joier. Per cert, fins avui he dut al coll una medalla feta per ell que em va regalar quan vaig fer quatre anys³⁰⁷

L'any 1962 en Felipe afirma que va conèixer els quatre fills del seu pare amb la seva segona dona, a Veracruz, on vivien i amb els quals manté relació "sense cap mena de ressentiment, ja que els menys culpables del que va passar entre els nostres pares som nosaltres",³⁰⁸

La Maria i el seu fill van afrontar en solitari la nova situació en un país desconegut, però ben aviat van trobar suport en l'actitud dels mexicans. La Maria parla de la dona que regentava la petita pensió de la capital mexicana on es van hostatjar, la senyora Esperanza. Tenia un extraordinari esperit de solidaritat, tal com deixava veure en els seus gestos: la benvinguda que donava als exiliats acabats d'arribar, les bones condicions que els facilitava perquè s'allotgessin a la pensió, el paper de nucli de contacte que va exercir entre refugiats espanyols, tot en aquesta dona sembla que es va posar al servei del benestar dels republicans que feien estada en el seu establiment. La Maria, però, també recorda la solidaritat de molts mexicans:

cuando sabían que eras refugiada te atendían muy bien y siempre te llevabas más de lo que pagabas, en todas partes nos trataban muy bien³⁰⁹

Aquests primers contactes, els coneixements adquirits a la Maternitat d'Elna i l'experiència que tenia com a infermera li van permetre accedir als metges, infermeres i matrones del Sanatorio Español, hospital de la ciutat de Nuevo México on va estar treballant com a infermera durant molts anys, abans que s'independitzés i s'establís pel seu compte com a infer-

Font: FCS

Un jove Felipe Sáez en un acte en favor de la pau l'any 1951 a Mèxic.

mera domiciliària. També va refer la vida personal i es va casar amb un altre refugiat espanyol, José Fernández Panero, un destacat militant del PSOE a qui havia conegut en el vaixell durant la travessa cap a Mèxic.³¹⁰ Tots dos van viure ja plegats fins que en José va morir, el 24 de juny de 2000, als 98 anys. El fill de la Maria, Felipe Sáez, recorda el seu padrastre amb molt d'afecte: “fue realmente un padre para mí en las buenas y en las malas”.³¹¹

Un cop trobada l'estabilitat al seu nou país, la Maria va poder enviar diners a la família que tenia a Espanya i també va poder començar a estalviar pensant en un possible reagrupament a Mèxic. Va traçar un minuciós pla que, a partir del 1952 va anar realitzant pas a pas: primer el seu germà Roque; després el més petit, en Domingo, i finalment el més problemàtic, en Juan, qui havia estat condemnat falsament acusat de pertànyer al Partit Comunista. Juan va haver de travessar la frontera amb França de forma clandestina amb la seva dona. L'any 1961 aconseguia tancar aquest capítol, gràcies en part a la corrupció de l'administració franquista, que facilitava la compra de passaports, salconduits i d'altres papers necessaris per mitjà de suborns. També les relacions que ella mateixa va anar establint durant tots els anys d'estada al país li van facilitar l'accés al secretari d'Afers Estrangers de Mèxic, una personalitat clau perquè el darrer germà, Juan, pogués sortir de França.

El fill de la Maria, Felipe Sáez García, va estudiar des de bon començament al Colegio Madrid, a la capital, en un ambient espanyol. En el temps d'oci, quan era adolescent, va freqüentar el Centre Republicà Espanyol, on es va fer membre actiu de les joventuts socialistes. Més tard va començar a estudiar enginyeria a la Universitat Nacional de Mèxic (UNAM), però no va acabar els estudis perquè es va posar a treballar. L'any 1966 es va traslladar a Monterrey per motius laborals, i al cap d'un any es va casar amb una noia d'allà, amb la qual va tenir quatre fills, tres noies i un noi.

Els problemes d'identitat d'en Felipe van ser importants durant l'adolescència. En primer lloc, hi havia el tema de la separació del pare i la mare biològics:

El meu únic problema era que el meu cognom, Sáez, no concordava amb el de les persones amb qui compartíem casa, que es deien Fernández [el cognom del segon

Retrobament de María García i Elisabeth Eidenbenz (en cadira de rodes) l'any 2002 a França.

María García va rebre la Medalla d'Andalusia l'any 2007 per la seva tasca a la Maternita d'Elna, junt Elisabeth Eidenbenz. L'aplaudeixen el president Chaves i el Nobel José Saramago.

marit de la María], i això em feia sentir diferent respecte dels altres companys, que duïen el cognom del seu pare³¹²

En segon lloc, és clar, no es pot obviar el tema de la identitat nacional i de l'exili familiar. En Felipe afirma que no se sentia “diferent” per tenir orígens espanyols o per la condició d'exiliat, primer perquè la seva mare sempre li havia parlat de tots aquests temes amb naturalitat, i en segon lloc perquè l'ambient que l'envoltava, tant al col·legi com a casa i en el temps d'oci, era un ambient espanyol i, per tant, tots se sentien iguals. De mica en mica, però, en Felipe es va anar fent mexicà:

Al principi jo deia que era francès, em feia sentir orgullós. Després, Mèxic ens va acollir afectuosament i ens ho va donar tot sense demanar res a canvi³¹³

En definitiva, segurament el fill de la María va anar assumint al llarg de la vida una identitat múltiple. Una mostra d'això és que intentés fa pocs anys aconseguir la nacionalitat espanyola.

La María va mantenir sempre una relació epistolar amb Elisabeth Eidenbenz, unes cartes que en Felipe recorda plenes d'afecte. La María, l'Elisabeth i moltes de les persones que van passar per la Maternitat es van retrobar l'any 2002, amb motiu d'un homenatge a la infermera suïssa fet a França. En Felipe diu que va ser llavors quan es va adonar veritablement que aquell era un punt sobre el qual pivotaven moltes vides, també la seva i la de la mare:

...crec que tots els que hi vam néixer tenim una cosa en comú encara que no ens coneguem: som fills d'Elna i de l'Elisabeth, la nostra segona mare. Jo me'n vaig adonar el 2002. Va ser una experiència de sentiments nous, era nou en mi. Hi havia gent que reconeixia la mare després de tots aquests anys i l'omplien de petons i abraçades. Les altres mares, en saber que jo era el fill de la María, em parlaven de com era de gros, i a l'exposició de l'Ajuntament d'Elna en més de la meitat de les fotos sortíem la mare i jo³¹⁴

La María i els seus germans ja no es van moure de Mèxic després del retrobament. La María García Torrecillas va rebre la Medalla d'Andalusia l'any 2007, una distinció que es concedeix com a reconeixement als mèrits, accions i serveis excepcionals realitzats per ciutadans, grups o entitats; en el seu cas se li va concedir per la tasca duta a terme a la Maternitat d'Elna al costat d'Elisabeth Eidenbenz, i per haver lluitat a favor de la supervivència i la solidaritat. La María va rebre la distinció al costat de l'escriptor i premi Nobel José Saramago, que en la mateixa cerimònia va ser nomenat fill predilecte per la Junta d'Andalusia. La María va viure a Mèxic, al costat del seu fill Felipe Sáez García, fins a la seva mort, el febrer de 2014, poc abans de publicar aquest llibre.

2.4 L'EXILI INFANTIL

Un dels exilis més colpidors en tot conflicte armat és el dels infants. Els nens i les nenes són desplaçats bé per allunyar-los dels escenaris de la batalla i dels perills de certes zones de la reraguarda, o bé tot fugint de la derrota. En tots els casos, la capacitat d'influir de l'infant és gairebé nul·la i són els seus progenitors els qui prenen la decisió d'aquest exili.

Al principi de 1937, la Guerra Civil ja estava clar que no era cosa de quatre dies. El bàndol franquista ja havia pres Badajoz, Sant Sebastià, Oviedo... La intervenció alemanya, italiana i soviètica també estava sobre el terreny. La batalla de Madrid ja havia viscut alguns dels episodis més virulents i el govern s'havia traslladat des de la capital fins a València. També l'Aragó i Andalusia eren fronts de guerra des de bon començament. D'altra banda, les noves tecnologies de la guerra podien portar la mort i la destrucció gairebé a qualsevol racó del país, la qual cosa feia potencialment vulnerable tota la població. I la repressió a la reraguarda havia deixat ja els primers orfes de la contesa.

Davant d'una situació que per a la població civil comportava repressió, bombardejos, fam i malalties, el Govern republicà es va plantejar la possibilitat d'evacuar els infants, i no només ja a zones allunyades dels fronts però dins de les mateixes fronteres, que és el primer que es va concretar, sinó a altres països aliats o neutrals. Estem parlant de les expedicions que amb caràcter oficial, a l'empare del Govern republicà, van marxar entre el setembre del 1936 i l'octubre del 1938. César Alcalà planteja que el Govern republicà tenia clar el que aconseguia amb aquesta mesura:

A los niños se les alejaba de los escenarios bélicos y se les mandaba a campamentos de vacaciones. Muchos de ellos, o no tenían padres, o estaban desaparecidos, o vivían en orfanatos. Evidentemente estaba la campaña propagandística. Y, finalmente, al no ser aptos para ningún tipo de esfuerzo bélico, era mejor enviarlos fuera y, así, sacarse un problema de encima³¹⁵

El cost econòmic i social de l'èxode podria semblar molt elevat, però la realitat dels esdeveniments a la zona nord del país va fer que les primeres expedicions, des d'Astúries, Cantàbria i el País Basc, no triguessin a organitzar-se i sortissin ja al principi del 1937.

En total, durant la guerra es van exiliar per aquesta via uns 34.000 nens i nenes, que van tenir com a destinacions Anglaterra, França, la Unió Soviètica, Dinamarca, Holanda, Bèlgica, Suïssa i Mèxic. Altres països com Suècia i Noruega van contribuir amb ajuda i, fins i tot, van implantar colònies a França, però no van acollir infants en el seu territori. Dels 34.000 infants

que van ser evacuats per aquest sistema, es calcula que al llarg de la següent dècada en van retornar poc més de 20.000 i que uns 13.700 no ho van fer.³¹⁶

Una altra de les circumstàncies en què força nens van travessar la frontera separats dels seus pares va ser durant la fugida dels últims dies de guerra a Catalunya. En aquell moment de desbandada, els infants que havien estat acollits en colònies escolars de pobles catalans allunyats dels bombardejos van ser evacuats cap a la frontera sense que els seus progenitors poguessin tenir l'opció d'anar a recollir-los abans de la fugida. Del cas de l'Hospitalet, Inocencio Salmerón ha recuperat la informació de dos casos de famílies de Collblanc-la Torrada. Un és el dels cinc fills (dues nenes i tres nens) de les germanes Elena i Elisa Álvarez López.³¹⁷ En el moment de la retirada final, els cinc infants eren en unes colònies escolars a Vic, els van fer sortir cap a França i les mares els van perdre la pista. Les autoritats franquistes es van desentendre de la recerca i les famílies van haver de cercar l'ajut del consolat francès a Barcelona, gràcies al qual van saber que havien anat a parar en una localitat al nord del país. Els cinc van retornar fins a la frontera espanyola acompanyats d'una mestra, que els va lliurar a la Guàrdia Civil. Van passar sota la custòdia d'unes monges a l'hospici de Girona. Sense cap comunicació de les autoritats, només quan la més gran dels cinc, l'Anna, que tenia uns 14 anys, va aconseguir escriure una carta a casa, les dues mares van saber on podien anar a recuperar els seus fills. La separació havia durat més d'un any. L'altre cas és el dels germans Francesc i Esteve Batiste Marcos, que van ser allotjats pel mateix motiu en unes colònies del Prat de Llobregat i, finalment, portats al sud de França. Allà, més tard, i davant les opcions que els van plantejar de ser adoptats, anar a la Unió Soviètica o bé a Mèxic, ells van decidir tornar a casa seva, a l'Hospitalet. L'any 1958, l'Esteve va creuar de nou la frontera, d'amagat, però a França el van detenir i el van obligar a anar a la Legió Estrangera. Va morir el febrer del 1961 en acció de combat a Algèria.³¹⁸

També hi va haver infants que van poder sortir del país amb les seves famílies. La gran majoria ho va fer en els darrers mesos de la guerra, quan l'exèrcit franquista anava completant la conquesta del territori nacional, especialment durant el mes de febrer del 1939, moment en què cau el front de Catalunya i milers de refugiats creuen la frontera francesa. Però també en els anys posteriors a la guerra, durant la dècada de 1940 (sobretot a partir del 1945 quan finalitza la Segona Guerra Mundial) i fins i tot en la dècada de 1950, moltes famílies van sortir fora d'Espanya amb els seus fills. Hi havia raons polítiques, socials i econòmiques que van motivar l'exili, en una combinació que va dependre de cada cas però que va continuar arrossegant pares i infants lluny dels llocs d'origen, entre d'altres al continent americà.

Ara com ara, no hi ha xifres globals sobre el tema de la sortida d'infants a l'Hospitalet. Pel que fa als qui van anar a parar al continent americà puc parlar dels casos concrets que he anat trobant per diferents mitjans. Només en dos d'aquests casos els nens, que en aquest cas van viatjar a Mèxic, anaren sense els seus progenitors; la resta són infants que van marxar a l'exili amb els seus pares. En tots els casos van viatjar al continent americà previ pas per França.

Els dos primers nens són els germanastres **Agustí Garulo Pujol** i **Antoni López Pujol**, que van formar part d'una expedició organitzada a la zona republicana durant els primers mesos del 1937 i que, posteriorment, va donar lloc a un grup que es coneix com els 'Nens de Morèlia'

(analitzarem aquest cas amb més profunditat en el següent apartat). Pel que fa als infants que van viatjar a l'exili en companyia dels seus pares i/o mares, he confirmat uns quants casos de nens i nenes hospitalencs que després acabarien al continent americà. No es pot descartar que la relació que presento a continuació de casos confirmats en el continent americà sigui incompleta. I també cal advertir, lògicament, que n'hi van haver molts d'altres infants exiliats després de la Guerra Civil que es van quedar a Europa, especialment a França.

José Díaz Ávila, fill dels exiliats Mateo Díaz Soto i Soledat Ávila Cerezueta. Vivien al carrer Mas, a la Torrassa,³¹⁹ i van anar a parar a Mèxic. El nen hi va arribar amb la seva mare al principi de 1948, via Cuba. En el consolat mexicà a l'Havana van aconseguir el visat mexicà amb data de 4 de febrer, i fou així com van poder entrar a la capital federal per via aèria, el 17 de febrer. Els esperava Mateo Díaz Soto, un exiliat polític que vivia a la localitat de Puebla i que havia sortit d'Espanya l'any 1939.³²⁰

Helenio Campos Ocaña, el fill del mestre racionalista i dirigent de la FAI, Severino Campos Campos i de la també anarquista Igualtat Ocaña Sánchez, va arribar a la República Dominicana el juny del 1940, quan tenia tres anys. Després d'un llarg periple, ell i els seus pares van passar a Mèxic, on la família es va establir definitivament.³²¹ Aleshores, l'Helènio ja tenia nou anys. La seva cosina, **Violeta Marcet Ocaña**, filla de Vicenç Marcet i Alba Ocaña, va marxar seguint el mateix periple quan tenia sis anys, i també ho van fer dos cosins més, **Germinal** i **Helios Ocaña Rascón**, fills de Salvador i Juana. Posteriorment, s'hi van afegir els oncles **Floreal** i **Harmonia Ocaña Sánchez**, que encara tenien en aquell moment 17 i 15 anys, respectivament.

Angelita, Violeta y Eros Cano Martínez van emprendre l'exili al costat del seu pare, el regidor de la CNT Lluís Cano Pérez, i de la seva mare, Encarnación Martínez Sorroche. Van viure a Santo Domingo i a l'Equador. Quan van sortir d'Espanya tenien sis, cinc i dos anys, respectivament. A Santo Domingo va néixer el quart fill de la parella, l'Óscar, el 1940, i ja a l'Equador, el 1948 va néixer l'Helios, el cinquè.³²²

Palmira i Vida Playan, filles del també regidor cenetista Enric Playan i la seva companya, Agustina Puigfel. La primera devia tenir uns 11 anys quan van marxar amb els seus pares a l'exili, mentre que la segona en devia tenir uns 9. La família es va exiliar a Mèxic el 1939 i ja no va tornar a Catalunya.

Germán i Liberto Ayuso Cubells, fills d'Antoni Ayuso Melgarejo i de Mª Teresa Cubells Monclús, van marxar a la República Dominicana amb els seus pares l'any 1940. Un any més tard, la família es va establir de manera definitiva a l'Equador.

També Dídac López Rodríguez, regidor de la CNT i conseller d'Agricultura a l'Ajuntament de l'Hospitalet, va acabar exiliat. Se'n va anar al Brasil, després de la Segona Guerra Mundial, amb el seu fill, de qui en desconec el nom (? **López Ruiz**), i la seva dona, Anna Ruiz Montoya (també anarquista).³²³

Un altre polític hospitalenc, Rafael Domingo Recio, que va ser alcalde de la ciutat durant uns mesos del 1938, i la seva dona, Carmen Roca Grovito, l'any 1942 van marxar a l'exili a Mèxic. Els acompanyava el seu fill **Jordi Domingo Roca**, que en aquell moment tenia 11 anys, i la seva filla **Montserrat Domingo Roca**, que en tenia 17 anys.³²⁴

Font: AGNM

Jordi Domingo Roca, 1949.

Font: AGNM

Montserrat Domingo Roca, 1943.

El conseller d'Obres Públiques a l'Ajuntament, José Pujol Asencio, i la seva dona, Beatriu Suárez, van portar a l'exili mexicà el seu fill **José Pujol Suárez**, de 16 anys. El noi, nascut a Barcelona, ja especificava a la fitxa d'immigració mexicana que era mecànic.³²⁵

Felipe Sáez García, que va néixer a la maternitat d'Elna (a França) el març del 1940, es va exiliar a Mèxic amb la seva mare, María García Torrecillas, via Orà, l'estiu del 1942.³²⁶

A la Maternitat d'Elna també va néixer, al principi de gener del 1941, **Mario Roberto Vera García**, fill del regidor cenetista Llorenç Vera i de la seva companya, Antònia García. Quan la parella va marxar a l'exili, probablement l'infant encara no devia tenir ni un any.

També devia ser molt petit **Ícaro Xena Puig**. El fill del dirigent anarquista Josep Xena i de la seva companya, Harmonia Puig, devia tenir poc més d'un any quan va emprendre l'exili amb els seus pares, entre al final de 1939 i mitjan de 1940.

Progreso Alba Díaz tenia cinc anys quan el seu pare Just Alba Albert i la seva mare, Maria Díaz Meca, se'n van anar exiliats cap a Mèxic. Tots tres hi van arribar el juliol del 1939.³²⁷

I en una data desconeguda però en què molt probablement encara eren menors d'edat, **Jordi i Josep Ripoll Sauch**, fills de Josep Ripoll Masdeu i de Teresa Sauch Gili, van sortir amb els seus pares cap a Veneçuela. L'any 1940, quan van iniciar un primer exili a França, tenien 9 i 7 anys, respectivament. A Amèrica es van retrobar, cap al 1948, amb un cosí **Albert Ripoll Abella**, que també s'havia exiliat amb els seus pares primer al nord d'Àfrica, després a Veneçuela, quan ja tenia 11 anys, i una dècada després a l'Argentina.

Potser també van marxar a l'exili dos fills de Llorenç Martín Rodríguez i de la seva esposa, María Ramírez Bodos. Devien arribar a l'Argentina cap al desembre del 1939, però aquesta data no s'ha pogut confirmar.³²⁸

2.4.1 AGUSTÍ GARULO (LÓPEZ) PUJOL I ANTONI LÓPEZ PUJOL, NENS DE MORÈLIA

El juny del 1937 va arribar a Mèxic un grup de quasi mig miler de nens i nenes espanyols que amb el temps se'ls ha conegut com a 'Nens de Morèlia'. La majoria van viatjar sense familiars, tret d'aquells infants fills dels adults responsables de l'expedició. Anaven sota l'emparedat del Govern republicà espanyol i del Govern mexicà, que s'havia ofert a acollir-los, i sota la custòdia d'un grup de mestres, metges i infermeres. Aquest contingent de desplaçats van ser acollits pel Govern mexicà que encapçalava el president Lázaro Cárdenas, un dels principals valedors en l'escena internacional del Govern republicà espanyol. Aquest no va ser el primer grup d'infants expatriat de la Guerra Civil, però sí que va ser el primer a creuar l'Atlàntic per anar a parar a un país del continent americà.

La majoria dels 457 nens i nenes provenien de Barcelona (gairebé un 40% del total), Madrid (25%), Andalusia (12%) i València (9%). N'hi havia dos que eren germanastres i que vivien a l'Hospitalet, eren l'Agustí Garulo Pujol i l'Antoni López Pujol. L'Agustí tenia 11 anys quan va sortir de casa seva cap a Mèxic, i el seu germà en tenia 7. Els dos són vius a dia d'avui, i he pogut contactar amb el més gran, l'Agustí. La seva memòria sobre tots aquests anys m'aporta dades interessants i prou ajustades a com devien anar els fets; de vegades, però, es fa difícil seguir la línia temporal del seu llarg periple. Malgrat tot, amb l'ajuda de la bibliografia he pogut refer amb força garanties la cronologia d'aquella peripècia de joventut pel continent americà.

2.4.1.1 La gènesi de l'expedició

Almenys des del mes de març del 1937, quan la Guerra Civil Espanyola ja durava més de mig any, van aparèixer en els diaris de l'Espanya republicana uns anuncis on s'oferia als pares de família inscriure els seus fills en una expedició que tenia com a objectiu portar els infants a Mèxic, de manera temporal, lluny dels perills, de la fam i de les escassetats que comportava la guerra.³²⁹ En aquell moment, Barcelona ja havia estat bombardejada, com a mínim, en tres ocasions³³⁰ i mentre es formava l'expedició encara rebria l'impacte de les bombes una quarta vegada.³³¹ A l'Hospitalet, els primers bombardejos de la guerra daten també de l'abril del 1937 (un de confirmat el 27 d'abril i un de suposat el 16 d'abril), sense víctimes i amb pocs danys.³³²

Per tant, a la percepció que de la guerra i el seu desenvolupament podien tenir ja els pares interessats en aquella oferta, s'afegiren l'angoixa dels primers bombardejos sobre la població civil patits de molt a prop en aquells moments. Fins i tot podem citar també els efectes psicològics dels forts bombardeigs de Durango, el 31 de març de 1937 i, especialment, el de Gernika, que es va produir el 27 d'abril del 1937 i que va ser força difós a la premsa per la seva duresa i les seves greus conseqüències sobre la població civil.

Agustí Garulo Pujol i Antoni López Pujol eren germanastres. El primer era fill de Rafael Garulo Navarro, un perruquer mort a França (potser cap al 1927 o 1928, poc temps després d'haver nascut la criatura), i de la valenciana Teresa Pujol Forner. L'Antoni era fill d'un altre pare, Juan López Cánovas, que en el full del padró municipal de l'Hospitalet de 1940 figura com a nascut a Cuevas de Almanzora (Almeria) 61 anys abans; no hi trobem gaire dades pel que fa a

Agustí Garulo en una imatge recent a l'Hospitalet.

la professió, ja que només diu que era empleat. La Teresa i ell havien format parella cap al 1930, quan després de tornar ella de França es van conèixer (possiblement a Barcelona, on vivia la dona). Aquests dos nens formaven part d'una colla de sis infants. D'una banda, hi havia en Rafael i l'Eduard (fills d'en Rafael i la Teresa), que havien nascut entre el 1916 i el 1918 i, per tant, van arribar a viure la Guerra Civil en el front de batalla. En segon lloc, l'Agustí i l'Antoni, els petits, que encara són vius en el moment de redactar aquest estudi (els primers dos germans van morir ja fa temps). I finalment, trobem en Joan i l'Anita López Carvajal, fills del segon marit de la Teresa, Juan López Carvajal, amb una primera dona de la qual només en podem deduir el cognom. En la primera meitat de la dècada del 1930 tota la família se'n va anar a viure al carrer de la Creu Roja, de Collblanc, i va començar una llarga vinculació amb l'Hospitalet.³³³

L'esclat de la Guerra Civil els afecta de ple, ja que viuen a prop de l'església de Sant Ramon Nonat, una de les que patirà la violència revolucionària dels primers dies. L'Agustí, que el 1936 tenia tot just 10 anys, recorda l'estranyesa que li produïren en els primers dies del conflicte els indicis dels estralls i dels enfrontaments que trobava pel carrer:

Al comenzar la guerra, incendiaron la iglesia de San Ramón [Nonat, a la carretera de Collblanc, a uns 300 metres de casa seva]. Yo veía por la mañana zapatos, camisas tiradas por el suelo... y pensaba, aquí por la noche pasa algo.³³⁴

En la mentalitat d'infant de l'Agustí, els esdeveniments no passen desapercebuts, i fins i tot parla d'un cert grau de proximitat, primer a través del que li explicaven els pares:

Mi madre me dice, 'Agustín, delante del cine Alhambra hacen barricadas y se lían a tiros', y yo me iba allí, a chafardear, y mi padre me decía que me quitara de allí³³⁵

i després, fins i tot, presumptament sent testimoni directe d'alguns fets:

Después descubrí por dónde escaparon los curas [de Sant Ramon Nonat], en la misma esquina de la calle Creu Roja con la carretera [de Collblanc] estaba el túnel por donde se escaparon. Y yo me meto con los milicianos, y los milicianos me dicen 'chaval, fuera de aquí', y ellos tiraron a mano izquierda, o sea, para Pubilla Casas, que en aquel tiempo eran todo *bóviles*³³⁶

Els germans vivien en una zona sensible, gairebé a cavall de Collblanc i la Torrassa, un dels centres anarquistes més destacats de la ciutat. L'Agustí recorda que “desde donde yo vivía, a veces oía los tiros de cómo fusilaban a los curas”.³³⁷ Com a mínim, els pares simpatitzaven amb el Front Popular, no eren creients i tant el pare com els germans grans van combatre amb l'exèrcit republicà. A l'informe personal fet després de la guerra a un dels germans grans, Eduard Garulo, s'especifica —sempre segons els comentaris recollits entre els veïns— que era “de familia de ideas muy anarquistas” i en concret a aquest germà se l'adscriu com a simpatitzant de la FAI i de la CNT.³³⁸

Més enllà que la revolució entrés dins de casa o no, portes enfora els nens es troben amb un ambient amenaçador i potencialment perillós. Així, per exemple, l'Agustí recorda aquesta anècdota d'aquells primers mesos de contesa:

En mi casa no éramos creyentes, y un día se me ocurre coger un crucifijo del suelo [al carrer] y llevármelo a casa. Mi padre en cuanto lo ve me dice ‘tira eso a la basura que como te vean por ahí te van a dar un palizón!’³³⁹

Quan l'Agustí s'autodescriu com a infant, construeix el retrat d'un nen amb un important grau d'autonomia i de coneixença de realitats. Per exemple, recorda haver vist el primer mort als cinc anys, en la figura d'un germà seu (encara avui és capaç de descriure com anava vestit dins del fèretre) o haver anat sol, amb 10 anys, a veure l'homenatge popular a Bonaventura Durruti el dia de l'enterrament, a la rambla de Barcelona, al final de novembre del 1936: “fui yo solo, ¡estaba muy corrido yo!”.³⁴⁰ El seu germà, l'Antoni, quatre anys més petit, no devia tenir aquest grau d'independència.

En tot cas, va arribar un moment en què els pares van decidir allunyar els dos germans més petits d'un escenari com aquell perquè els bombardejos i les escassetats encara podien fer empitjorar més la situació. Segons el testimoni de l'Agustí, si més no a ell li van plantejar el fet i va tenir un cert marge per triar la destinació immediata d'un llarg exili. Així relata com la seva mare li va comentar:

Y un día me coge mi madre en la cocina y me dice: ‘Mira Agustín, se está poniendo la cosa muy fea, ya están bombardeando Barcelona y las fábricas, así que hemos pensado en que marchaseis a Rusia o a México’. Yo le dije que a México, porque al menos allí hablaban español!³⁴¹

L'anàlisi de la cita ens dóna informació interessant, tot i que aquest record cal que el prenguem amb la precaució que aconsella el pas de tant de temps. En primer lloc, ens indica que el pare potser ja no era al domicili familiar ja que és la mare la qui comunica al fill la decisió d'enviar-lo a l'exili. Sabem del cert que el pare va assistir a l'Escola Popular de Guerra número 1 per graduar-se com a tinent en campanya, un grau que se li va reconèixer en el butlletí oficial del Ministeri de Defensa el 28 d'agost de 1937, amb antiguitat de 3 de juliol i mentre esperava destinació.³⁴² Potser el pare ja s'havia enrolat a l'exèrcit uns mesos abans i tement que no seria a casa durant una llarga temporada, ja havia pres la decisió d'enviar els dos fills fora del país.

D'altra banda, les mencions als bombardejos confirmen, com ja hem comentat, que se n'havien produït, com a mínim, a Barcelona. Finalment, la disjuntiva sobre el país de destinació sembla versemblant atès que la primera expedició cap a la Unió Soviètica havia sortit del port de València el 21 de març de 1937.³⁴³ En aquest context es va produir la decisió familiar d'apuntar aquests dos nens hospitalencs, l'Agustí i l'Antoni, a l'expedició que s'anunciava de manera oficial a la premsa del moment.

La iniciativa solidària per organitzar l'expedició havia sorgit, en un primer moment, del Comitè Iberoamericano de Ayuda al Pueblo Español, format a Barcelona en els moments inicials de la Guerra Civil per activistes llatinoamericans de tendència esquerrana residents a Espanya. L'objectiu de promoure la solidaritat des de l'altra banda de l'Atlàntic amb el Govern republicà es va concretar, entre d'altres accions, amb la creació a Mèxic d'un Comitè de Ayuda a los Niños del Pueblo Español, una entitat que presidia Amalia Solórzano, l'esposa del president Lázaro Cárdenas. En l'àmbit internacional, Mèxic era un dels pocs aliats fermes del Govern republicà, i entre la gent d'aquí era un país que aixecava simpaties en aquells anys. A l'Hospitalet, fins i tot, es va arribar a crear durant la guerra el Centre Cultural Los Amigos de México, al barri de Collblanc.³⁴⁴

El Comitè Iberoamericano d'aquí va aconseguir, per mitjà del comitè mexicà, convèncer el president Cárdenas perquè col·laborés amb el Govern republicà, acollint de manera temporal un grup d'infants que, un cop acabada la guerra, havien de tornar a Espanya. Cárdenas va accedir a la petició i els dos governs, mitjançant el diplomàtic mexicà Ramón P. de Negri, van arribar a un acord de manera relativament senzilla, en part perquè de Negri, a l'hora de negociar-ne els termes amb els representants del govern espanyol, no s'hi va capficar gaire.³⁴⁵

El pla era formar un grup de 500 nens i nenes entre orfes i fills de combatents republicans, que poguessin aportar uns requisits mínims: un certificat mèdic, cinc fotografies, la petició formal dels pares, i que, a més, tinguessin tres anys, com a mínim, i quinze anys, com a màxim.³⁴⁶ De fet, fins i tot els organitzadors s'avenien a sufragar el cost del certificat mèdic i de les fotografies; pel que fa a les edats, crec que en un principi la franja era més reduïda i que es va anar ampliant progressivament fins que al final, fins i tot hi ha autors que així ho sospiten, es van acabar acceptant infants per sota dels tres anys i per sobre dels quinze. Això s'explica, en part, perquè el nombre previst d'infants no es va arribar a cobrir i finalment es va quedar en els 457.

Els nostres dos protagonistes van ser inscrits en una data que ignorem però que per deducció podria ser cap al final d'abril o al principi de maig de 1937. En la llista oficial de participants en l'expedició, però, trobem una dada que va marcar després negativament la vida del més gran, l'Agustí. Els dos germanastres apareixen a la llista amb els mateixos cognoms, com si fossin germans del mateix pare, és a dir, amb els cognoms López Pujol. Explica l'Agustí:

Mi madre no quería que supiéramos que éramos de padres diferentes, y por eso me puso el apellido de mi hermano pequeño³⁴⁷

És evident que hi havia motius personals de la mare per prendre aquesta decisió, i que eren molt previs al moment d'inscriure els nens a l'expedició. L'Agustí no va saber la identitat

real del seu pare fins que va tenir 24 anys, amb les conseqüències legals que això li va comportar i que explicaré més endavant. En tot cas, per al tema del viatge sembla que posar els mateixos cognoms als dos germanastres sí que, com a mínim, els devia protegir de l'amenaça d'una possible separació per alguna errada burocràtica.

2.4.1.2 La sortida i el viatge

Al final de maig de 1937 l'expedició estava formada i llesta per marxar. A Barcelona es van reunir els infants procedents de la resta d'Espanya (que s'havien concentrat prèviament a València) amb els residents a Catalunya. Aquest darrer grup, on hi havia els dos germans hospitalencs, va fer el dia abans de la partida cap a l'hotel Regina, a Barcelona. L'Agustí recorda que “los profesoras y las profesoras iban ‘de bólido’, y nos tenían que vigilar en todo”.³⁴⁸ Eren dos centenars de nens i nenes que, durant les hores que van estar tancats a l'hotel, i amb la perspectiva d'un viatge com aquell, devien estar força neguitosos. Segons el testimoni d'un d'aquells nens, Eme-terio Payà, van protagonitzar “batallas campals amb coixins, la cuina envaïda i saquejada; fruites i llegums —queviures escassíssims— volaven per tot arreu”.³⁴⁹ Per entretenir els infants, els organitzadors van preparar alguna activitat. L'Agustí recorda:

Un día, a las doce o así, nos dijeron que íbamos a ver una película, se titulaba *Vaya par de gitanos*,³⁵⁰ de Stan Laurel y Oliver Hardy. Vemos la película, —aún recuerdo el argumento—, y nos llevan [de tornada] a la escuela [sic, o es confon i vol dir l'hotel o potser abans van passar per un altre lloc] y nos dicen ‘quitaos los zapatos solamente’, y nos fuimos vestidos a la cama. Y como a las dos o las tres de la mañana nos despiertan ‘venga, poneros los zapatos que nos vamos’. Nos llevan a la estación de Francia, allí nos dan un paquetito con comida (dos plátanos, dos huevos hervidos y no sé qué cosas más...) ³⁵¹

L'Agustí confirma que ells dos ja s'havien acomiadat de la família, i que van anar a l'estació amb els responsables de l'expedició. Tot i això, hi ha testimonis que recorden pares a l'andana de l'estació de França. Segui com sigui, en tota la bibliografia³⁵² els testimonis parlen d'escenes dramàtiques, pares penedits sense opció ja de retirar els fills del tren o nens i nenes plorant per la separació. El tren va sortir en direcció cap a la frontera la matinada del dia 21 de maig de 1937. Fins a la frontera va circular amb totes les precaucions del món, per evitar qualsevol possibilitat d'un atac aeri. A la frontera es va fer un transbordament al tren llogat per portar els infants fins a Bordeus, un fet que l'Agustí no recordava. Els testimonis de la bibliografia sí que en recorden detalls, com la fi de les restriccions alimentàries.

A Bordeus van estar allotjats alguns dies mentre esperaven que arribés el *Mexique*, el vaixell de la Companyia Transatlàntica Francesa que els havia de portar fins a Mèxic. D'aquests dies, l'Agustí recorda això:

Llegamos a una ciudad grande, Burdeos. Allí estuvimos unos cinco días, salíamos, comprábamos golosinas, a veces nos las daban y todo³⁵³

El testimoni d'Emeterio Payà situa aquests dies d'estada a Bordeus allotjats en hotels petits i ben atesos pel personal francès.³⁵⁴ Després, el 26 de maig cap al tard, infants i responsables van anar al port de Bordeus per pujar, per fi, a bord del *Mexique*, que va salpar ja de nit. D'aquesta part del viatge, l'Agustí ens diu això:

Era un barco muy grande, de pasajeros, el *Mexique*. Imagínese, 457 niños metidos allí... A mí me gustaba ir a la proa, para ver saltar los delfines y todo eso. En el barco me pusieron ya el apodo de 'Popeye'³⁵⁵

Així doncs, va ser allà on els companys li van posar el malnom que el va identificar ja per sempre entre el col·lectiu dels qui es convertirien en els 'Nens de Morèlia'. L'Agustí, però, no en recorda els detalls de la convivència durant els 14 dies de la travessa, que podem recuperar a través de la bibliografia: els marejos del principi, els plors i les enyorances, la descoberta dels amagatalls del vaixell, la invasió de la zona de primera classe (prohibida en teoria ja que els infants espanyols viatjaven en segona i part de la tercera), l'espoliació de les provisions per un cas d'emergència dels bots salvavides... Els testimonis, a més, parlen d'escassa dedicació cap als nens i nenes per part dels responsables espanyols de l'expedició durant la travessa, amb poques excepcions.³⁵⁶

El vaixell va fer una escala a l'Havana (Cuba), però les autoritats no van permetre que cap persona desembarqués, tot i que al port sí que van rebre la primera gran benvinguda popular, com n'hi hauria d'altres en els següents dies. L'Agustí recorda com, en veure el port de l'Havana ells van pensar que ja havien arribat a Mèxic. No seria fins el 7 de juny quan el *Mexique* va arribar al port de Veracruz, en territori mexicà.

Les rebudes van ser multitudinàries per tot arreu. Milers de persones, estimulades pel Govern de Lázaro Cárdenas, s'aplegaren al seu pas per ciutats i pobles per donar la benvinguda a aquells infants espanyols que havien hagut de deixar casa seva per culpa de la guerra. Aquest era, també, un dels objectius del viatge per part del Govern republicà: fer propaganda de la seva causa a través dels seus petits exiliats. L'Agustí retreu en aquest punt als polítics republicans de l'època la utilització que es va fer dels infants, moltes vegades a través de mentides:

Allí la República hizo un pequeño engaño, dijo que éramos huérfanos, pero no era cierto, los padres vivían todos. Y nos venían a coger los españoles [la nombrosa colònia de residents a Mèxic] pero no les dejaban, tenían que entregarnos al Gobierno. Había un montón de gente por todas partes, algunos llorando y todo, creían que éramos huérfanos... luego se fueron enterando que no³⁵⁷

Per entendre aquesta situació cal comprendre no només la tasca de difusió ideològica que a escala internacional varen dur a terme durant tota la Guerra Civil tant el bàndol nacional com el Govern republicà, sinó també les circumstàncies que es vivien als països sud-americans receptors d'exiliats espanyols. Eren països amb opinions públiques sovint polaritzades ideològicament de manera profunda a favor d'un o altre dels contendents de la guerra, en sintonia amb

el propi balanç de forces ideològiques de cada país. Per descomptat, a Mèxic les forces polítiques de dretes i esquerres del país tenien una xarxa de mitjans de comunicació afins que van intentar explotar abastament el tema de l'acolliment dels nens republicans.

A més, a les importants colònies d'immigrants espanyols ja arrelats prèviament en aquests països s'havien traslladat també les posicions enfrontades de la guerra. En el cas de Mèxic, la balança de la colònia d'espanyols estava força inclinada cap a la causa franquista, mentre el Govern progressista de Lázaro Cárdenas mostrava obertament les seves simpaties per la causa republicana i com hem vist va ser un important valedor seu en l'escena internacional.³⁵⁸

En aquest context, l'expedició dels infants espanyols en tot moment va ser publicitada a l'exterior pel Govern republicà com si fos formada majoritàriament per nens i nenes orfes. La intenció era mostrar la cara més amarga de l'aixecament militar del bàndol franquista i de la intervenció de les potències totalitàries en el conflicte espanyol. Són diversos els testimonis que expliquen com els infants, quan devien ser entrevistats pels mitjans estrangers, eren eficaçment alligonats sobre el que havien de dir —entre d'altres coses, que eren orfes— i com s'havien de comportar davant dels periodistes.

Arribats a Veracruz el 7 de juny, els infants no van sortir per via fèrria cap a la capital fins el dia 8. Allà, de nou entre multituds, van anar a peu fins a la Escuela Hijos del Ejército número 2, situada a prop de l'estació Colònia, avui desapareguda, on havien de passar la nit abans de sortir l'endemà per encarar la darrera etapa del viatge. En arribar a aquella escola de la capital federal es va produir una esgarrifosa anècdota, recordada per diversos testimonis, que mostra clarament de quin món provenien els infants. Una de les nenes de l'expedició, Martina Benedet, ho recordava així:

Estábamos ahí [al pati de l'Escuela Hijos del Ejército número 2] cuando pasó un avión echando folletos, tiraba solamente folletos de publicidad, pero nosotros corrimos a escondernos del avión. Todo el mundo gritó: '¡un avión!'. Y a desaparecer del patio. Pensábamos que nos iban a bombardear³⁵⁹

Els moviments reflexos que provocava la guerra encara no s'havien esvaït de les ments dels infants, malgrat la distància que hi havia pel mig, i davant l'estupor que l'escena va provocar en els mexicans que la van contemplar.

Els infants van abandonar aquell refugi d'una sola nit al final del dia 9 i van viatjar en tren nocturn cap a la destinació final, la petita ciutat de Morèlia, capital de l'Estat de Michoacán, a uns 300 quilòmetres de la capital. Hi van arribar el dia 10 al matí i van ser rebuts de nou per unes 20.000 persones. Morèlia era una ciutat molt segura i amb un clima molt més temperat que la resta del calorós país, però per contra era una ciutat de províncies molt catòlica, i això per als nens republicans als qui acollia va esdevenir causa d'alguns problemes posteriors de convivència.³⁶⁰ Aquell dia va començar la nova vida a Mèxic d'aquells nens i nenes espanyols, una gran part dels quals ja no tornaria a viure al seu país d'origen.

2.4.1.3 Els anys mexicans (I): Morèlia

Les autoritats mexicanes havien condicionat a Morèlia dos vells casalots expropiats després de la revolució a l'Església mexicana. La Secretaría de Educación Pública va convertir els dos edificis, situats a uns 500 metres l'un de l'altre, en l'Internat Espanya-Mèxic (una institució que encara avui existeix, tot i que està ubicada en uns altres recintes). Un dels edificis va ser destinat a allotjar les noies, mentre que l'altre va ser destinat als nois, per bé que a l'edifici de les noies també hi havia altres serveis comuns, com les aules. L'internat probablement era, en aquell moment, el millor col·legi del país, malgrat les deficiències i els handicaps que hi havia i que s'intentarien corregir al llarg dels anys.

No és objecte d'aquest treball narrar totes les especificitats i les interioritats que es van viure a l'internat durant els anys en què van estar allotjats els infants espanyols. En tot cas, n'hi haurà prou si fem una petita semblança general sobre el que hi va passar.³⁶¹ Això, juntament amb els aspectes particulars que ha volgut destacar l'Agustí, com a testimoni directe dels fets, serà suficient per al nostre propòsit. D'entrada, i després de revisar la bibliografia existent sobre l'etapa moreliana dels nens i nenes exiliats, la idea principal que se'n pot extreure és que a l'internat els 'Nens de Morèlia' van viure uns anys de llums i d'ombres mancats d'allò més bàsic per a un infant: la guia, l'entorn i l'amor familiar.

La manca de referents familiars i les carències d'origen (les educatives, bàsicament) expliquen bona part de les dificultats de convivència que hi va haver sobretot en els primers mesos, però també després. A això caldria afegir els problemes generals de la infantesa i els psicològics que arrossegaven els nens i les nenes, produïts tant per l'estressant situació de guerra que havien viscut com pel fet d'abandonar la llar i per haver-los separat dels pares. Malgrat que els nens i les nenes van estar bastant ben atesos pel que fa a temes generals de salut, aquests problemes psicològics no van ser tractats en cap moment.

La manca de disciplina, les malifetes, les posicions de força dels més grans sobre els nens més dèbils o la pobra formació que molts van acabar acumulant s'intentava contrarestar per part dels successius responsables de l'internat amb disciplina d'estil militar, amb un sistema que feia ús dels premis i els càstigs per tal de manipular els líders naturals del grup, o també amb activitats de formació de tipus pràctic... No hi ajudava la corrupció que, a petita escala, tenia lloc entre alguns membres de l'equip educatiu. En tot cas, però, els nens i les nenes es van anar fent seu el lloc de mica en mica i es van anar adaptant a la nova vida. També es van anar guanyant l'estima dels nous veïns morelians amb qui, al principi, havien tingut algun xoc per incidents que, aleshores, la gent de Morèlia no podia comprendre, com l'irreverent llançament de pedres a les esglésies. Finalment, però, entre uns i altres es van establir bons vincles i alguns encara recorden l'emotiu comiat dels darrers inquilins de l'expedició a l'internat Espanya-Mèxic, l'any 1943, quan van sortir cap a Mèxic DF.

Malgrat les nombroses dificultats que he comentat i d'altres que veurem, no ens hauríem de quedar amb una visió eminentment negativa de l'estada dels nens i nenes a l'internat de Morèlia. Les paraules d'Agustí Garulo, set dècades després, il·lustren, en aquest sentit, això que diem: "vivíamos bien, comíamos bien (...) te dejaban ir al cine gratis...".³⁶² Lògicament van passar

uns anys importants de les seves vides en aquella petita ciutat on, a poc a poc, es van anar relacionant amb la gent, rebent el seu afecte i també la seva generositat en forma de regals o de petites propines. Mentre van ser a Morèlia, també van tenir moments i records positius que, en molts casos són els primers que tenen del que seria després el seu país. En general, és cert que pocs van acabar amb una formació prou sòlida (van estudiar a l'internat i, després, només alguns van fer l'educació secundària a d'altres llocs de Mèxic), però segons les investigacions fetes dècades després, la majoria se'n va poder sortir a la vida amb una feina que els va permetre formar i mantenir una família.

Quant als records positius, l'Agustí Garulo, com molts altres testimonis que he trobat a la bibliografia, recorda amb una certa passió les marxes i les desfilades que s'acostumaven a fer als carrers de Morèlia els dies de festa i d'aniversaris assenyalats. Desfilades en grup i amb bandes de música on competien per demostrar que ho sabien fer millor que els grups mexicans. L'Agustí també recorda, per exemple, les vacances, una època en què els enviaven sovint a llocs propers fora de l'estricta règim disciplinari de l'internat. Explica que una vegada van anar a Paracho (suposo que es deu referir a Paracho de Verduzco, una petita localitat del mateix Estat de Michoacán, a uns 100 quilòmetres a l'oest de Morèlia) on, segons recorda, van fer estada un parell de mesos i conclou que "lo pasamos bien".³⁶³

Quant a l'educació dels infants espanyols, els historiadors expliquen que, en línia amb la ideologia del govern cardenista,

"la Escuela España-México se presentaba al gobierno mexicano como la oportunidad para hacer un plantel piloto, donde se aplicara libremente y sin prejuicios familiares la educación socialista por la que Cárdenas había venido luchando desde 1934, en que fue aprobada la reforma al artículo tercero de la Constitución. Según esta reforma la educación impartida por el Estado sería socialista, excluiría toda doctrina religiosa y combatiría el fanatismo y los prejuicios socioculturales".³⁶⁴

En aquest sentit, el model educatiu que es va intentar inculcar en la pràctica als nens i nenes de l'internat es va plasmar en una sèrie de disciplines i tècniques que es van dividir en quatre àrees: activitats acadèmiques (les assignatures de sempre), activitats productives (tècniques de diferents oficis i informació científica en tallers), activitats especials (educació física i premilitar, dibuix, cant...) i activitats de servei social.³⁶⁵

En el dia a dia hi havia una rutina de tipus militar amb tot un horari fixat que s'iniciava a les sis del matí durant tot l'any, que deixava lliures els infants a mitja tarda i que reglamentava el que podien i no podien fer.

Malgrat que no es pot parlar d'improvisació a l'hora de preparar i portar a terme l'acolliment d'un grup tan nombrós d'infants, el cert és que les circumstàncies feien complexa una tasca d'aquest tipus. Els incidents se succeïren, sobretot en els primers mesos, fins i tot amb resultats irreparables, com la mort d'alguns dels infants per culpa d'accidents.³⁶⁶ El primer cas va ser el de Francisco Nebot Satorres, que va morir el 19 d'agost de 1937 (als 12 anys) electrocutat quan intentava saltar la tanca del col·legi en tornar tard del cinema a la nit i trobar-se les portes

de l'internat tancades. En fer-ho, es va agafar a un cable que hi havia penjant i va morir instantàniament. La seva mort, òbviament, va produir un greu efecte entre els companys i, després de l'enterrament, van muntar una autèntic motí de protesta que va obligar, fins i tot, que els membres de l'exèrcit intervinguessin per dominar-la.

Durant l'estada a Morèlia, els infants van perdre fins a onze companys: cinc per accident, quatre per malaltia i sobre els altres dos n'ignorem la causa.³⁶⁷ Agustí Garulo va viure de molt a prop un dels accidents, el del nen Luíís Dáder García. La mort va tenir lloc el 30 de maig de 1938; el nen tenia set anys i el va aixafar una paret que li va caure a sobre quan tornava amb altres nois de banyar-se en una bassa. L'Agustí estava a pocs metres i se'n va lliurar per sort. Deixem que ho expliqui ell mateix:

Él estaba aquí y yo aquí [fa referència a una distància curta], había un muro de unos dos o dos metros y medio de altura, acabábamos de salir de una piscina de una huerta que había y nadábamos allí porque el dueño nos dejaba, y viene un vendaval y se carga el muro, pero da la casualidad de que yo estaba en una parte en que el muro estaba roto, y a mí no me pasa ni un rasguño. Cuando se pasa todo, se va disipando el humo y el polvo, empezamos a preguntarnos 'dónde está el sapito',³⁶⁸ unos dicen que si todavía estaba en el agua, pero yo les digo que no, que estaba a mi lado... y ya levantamos una losa y estaba allí, reventado, le salía sangre por la boca y las orejas... rápido pedimos ayuda y se lo llevaron³⁶⁹

Emeterio Payá, en el seu llibre sobre les seves vivències a Morèlia, aclareix que la tàpia va estar força malmesa durant mesos, fins al punt que una de les diversions dels infants era balancejar-s'hi a sobre.³⁷⁰ Potser el vent la va tirar a terra aquell dia però en tot cas el perill hi era abans.³⁷¹

Agustín Garulo també fa referència al moment en què els nens i nenes rebien el correu procedent d'Espanya. Eren moments esperats amb ansietat, i força difícils per als qui no en rebien aquell dia. L'Agustí recorda com es dispersava tothom a llegir la seva carta una vegada s'havia repartit el correu. Els nens i les nenes de Morèlia podien escriure a casa tant com volguessin:

Recibíamos cartas, muchas cartas (...) Además [per enviar] había un sello especial que no nos costaba dinero. A mi madre yo le escribía con dibujos de soldados de la CNT, la FAI, la UGT...³⁷²

Un dels llocs on es va deixar notar el pas del temps i el final de la Guerra Civil va ser precisament en les cartes perquè

luego cuando terminó la guerra las cartas ya eran diferentes, estaban tachadas por la censura, un rayón aquí, otro allí...³⁷³

L'Agustí també pertany al grup de nens que s'escapaven de l'internat. Ho feien per motius ben diversos: desig d'aventura, per intentar veure més enllà d'aquelles parets o d'aquella ciutat,

per visitar la capital —meta somiada per molts—, per no sentir-se a gust en algun moment a l'internat... Van ser freqüents tant la marxa (durant uns dies o setmanes) com el retorn, tot apuntant a un cert fracàs en el control dels infants. L'Agustí recorda que en un d'aquests episodis els van pujar a un company i a ell en un cotxe que anava conduït per una parella cap a la capital. La parella —diu l'Agustí— es distreia més de l'aconsellable al volant. Sort que l'Agustí i el seu amic van reaccionar a temps i van baixar de l'automòbil a mig trajecte. Com havien suposat, la parella va patir un greu accident de trànsit uns quilòmetres més enllà.

No es van donar adopcions formals entre el grup de nens evacuats perquè el mandat del Govern republicà n'havia donat la tutela al Govern mexicà, i a més la majoria tenien pares i mares a Espanya. Malgrat tot, sí que hi va haver adopcions informals, moltes vegades de manera temporal. Els antics residents espanyols, en molts casos d'ideologia franquista o antirepublicana, hi van estar interessats perquè els semblava que així podrien col·laborar al redreçament moral dels menors. Algunes famílies mexicanes catòliques també van voler acollir joves exiliats espanyols a casa. Els primers casos d'adopcions informals haurien tingut lloc quan els infants vivien a l'internat, però n'hi va haver d'altres més endavant. Pel que fa a aquest tema, l'Agustí aporta alguna referència vaga, sense gaire detalls més, sobre el seu germà Antoni, tot admetent que alguna temporada potser la va passar en una d'aquestes famílies. Quan a la vivència personal, l'Agustí també admet un d'aquests episodis: explica com més endavant, quan ja havia abandonat Morèlia, va mantenir contacte amb una família mexicana molt catòlica, a la localitat de Soledad de Doblado. La mentalitat d'aquella família, òbviament, xocava amb la seva, però un dia va decidir treure profit de la insistència d'aquella gent, per bé que la jugada li va fer passar un tràngol:

En aquella época [devia tenir uns 17 anys] conozco a una señora, María Luisa Celorrio [Celorio?], y me lleva al obispo a ver si me quitaban las ideas que yo tenía (...) hasta que un día, cambio, me hago el papel de tonto y les hago creer que me han convencido. Ese día, la señora, muy contenta, me compra un pastel y un traje para estrenar en la Covadonga, una fiesta que se hace de todos los españoles... ¡pero el traje era de pantalones cortos! Y yo con una vergüenza con aquellos pantalones cortos... me escondía en un rincón³⁷⁴

Una altra forma de relació dels 'Nens de Morèlia' amb els antics residents espanyols va ser a través del Sanatorio Español de la Ciudad de México, on eren enviats els infants que tenien un problema de salut més greu i que, per tant, no podien ser tractats en el bon servei mèdic de l'internat. També s'hi enviaven els qui ja havien abandonat l'internat i necessitaven assistència mèdica.³⁷⁵ Probablement, l'Agustí en fou usuari, cap al final de la seva estada a Morèlia. Ell ho recorda així:

A los 14 años cogí una enfermedad, un forúnculo en la nalga, se me inflamó mucho, y entonces el maestro va al centro republicano y allí le dijeron 'llévelo a tal clínica que todos los gastos van de nuestra cuenta'. Y allí me operaron (...) Todos eran españoles

allí, los cirujanos y las enfermeras. El cirujano se llamaba Foundiño [podria tractar-se del metge asturià Ricardo Fandiño Iglesias]. Me sacaron de allí a los cuatro días³⁷⁶

L'Agustí, al llarg del seu testimoni, dóna detalls que deixen clar que va mantenir vincles de relació amb l'exili republicà i amb la colònia espanyola. Uns vincles interessats, per l'ajuda que podia rebre, però que també li permetien estar al dia de la situació política a Espanya. Així, per exemple, d'aquesta qüestió explica que

el mayor de los problemas que hubo en México fue cuando fusilaron a Companys [15 d'octubre de 1940], porque todos los republicanos les rompían los cristales a los fachas que había allí, españoles pero fachas. Sentó muy mal el fusilamiento de Companys³⁷⁷

I pel que fa a l'ajuda puntual rebuda en aquests anys, a banda del tractament mèdic que ja s'ha esmentat, l'Agustí comenta:

El exilio republicano lo teníamos en la capital, y si tú por ejemplo necesitabas ropa, te daban ellos mismos y tenías que firmar [el rebut]. Si te daban algún dinero tenías que firmar lo que constaba³⁷⁸

2.4.1.4 Els anys mexicans (II): la travessa pel país

Tots els nens i les nenes van acabar sortint tard o d'hora de l'internat de Morèlia. Fins al 1943, el seu destí havia estat o bé reunir-se amb els parents que tenien a Mèxic (els exiliats que van deixar Espanya arran de la derrota final de la República el 1939), o bé traslladar-se a la capital i allotjar-se a l'Internado España-México 2, o bé acceptar un nou internat arreu del país on continuar amb l'educació secundària, o bé, fins i tot, fugir i potser acceptar una adopció de facto per part d'alguna família (normalment de la colònia hispana). Fins i tot hi va haver casos de joves desorientats que van vagarejar per la capital sense ocupacions estables.

Els últims de sortir de l'internat de Morèlia ho van fer el desembre del 1943. En aquell moment feia ja més de sis anys que havien arribat ells, i més de quatre que havia arribat el gruix dels exiliats després de la derrota republicana a la Guerra Civil. D'altra banda, fins el 1943 les organitzacions espanyoles d'ajuda als refugiats, el SERE i la JARE, no van fer res per aquest grup de nens i nenes que, de mica en mica, s'estaven convertint en homes i dones. Els recursos de les dues organitzacions al país sud-americà havien servit fins a aquell moment per pal·liar els múltiples problemes dels milers de refugiats nous que havien arribat a Mèxic.³⁷⁹ Finalment, al 1943 els únics recursos que quedaven llavors, els de la JARE, van passar a ser administrats per una Comisión Administradora del Fondo de Auxilios a los Republicanos Españoles (CAFARE), la direcció de la qual va ser assumida ja per les autoritats mexicanes. Gràcies a la CAFARE es van crear a la capital fins a sis Casas Hogar per als nens i nenes de Morèlia, les primeres de les quals van començar a funcionar al principi de 1943.³⁸⁰ Això els va permetre de nou reagrupar-se i reforçar el sentiment de grup (Dolores Pla xifra en un 80% el nombre dels qui les van arribar a utilitzar), fins que es van tancar de manera definitiva el 1948.

Font: AG

Els germanastres Agustí Garulo i Antoni Pujol, en un lloc indeterminat de Mèxic, circa 1946.

Pel que fa als casos particulars dels dos germans hospitalencs, molt probablement els dos van utilitzar algun d'aquests recursos. Calculo que l'Agustí devia abandonar Morèlia cap al 1940, tot just complerts els 14 anys, quan la disjuntiva entre seguir estudiant la secundària o anar-se'n a la capital a treballar el podia alliberar de l'escola. Pel que explica, segurament va anar a parar a l'Internado España-México 2, creat a la capital. Aquest va funcionar més com a residència que no pas com a centre educatiu. Molts dels qui hi residien van optar per treballar, tot i que també hi havia estudiants. En els següents dos o tres anys, l'Agustí devia passar per unes quantes feines a la capital. Ell cita de forma vaga ocupacions en el sector del comerç i en forns de pa, feines d'altra banda comunes en molts relats de companys recollits a la bibliografia, on en la majoria de casos aquells jovenets eren explotats com a mà d'obra barata. I també diu que, més endavant, va treballar en una gran empresa, la Vulcano, que s'havia fundat amb recursos del Comitè Tècnic d'Ajuda a l'Exili Espanyol (CTARE). Ell explicava que la Vulcano era una empresa estatal, però tot i que treballava per a l'Estat mexicà el cert és que era una empresa fundada pels refugiats espanyols:

A los 16 creo que me fui a trabajar a la Vulcano [si la dada és correcta, seria a partir del 1942], que era una empresa del estado muy importante. Allí trabajábamos mil personas, 800 españolas y 200 mexicanos. Hacían cocinas para el ejército, y yo era ayudante de soldador. Iba a destajo, y por eso cobraba el doble, porque si teníamos que hacer ocho cocinas a la semana, por ejemplo, hacíamos el doble. Pero este oficio no me gustaba, tenía miedo de las bombonas, ¡yo mismo me decía que si explotaba una del pobre Garulo nunca más se supo!³⁸¹

Dolores Pla, en efecte, confirma que alguns joves de l'expedició van treballar en aquesta empresa, "una de las más importantes", tot i que ella situa el fet més aviat en l'etapa de les Casas Hogar, a partir del 1943, i diu que "no pocas veces eran los propios directores de las casas los que se preocupaban por conseguirles empleo en las pequeñas o grandes empresas que habían creado los propios refugiados".³⁸² Tot i això, cal aclarir que les contínues pèrdues

econòmiques que generava aquesta empresa van forçar les autoritats de la CTARE a posar-la en venda l'any 1942.³⁸³

L'altre germà, l'Antoni, per l'edat és molt possible que passés directament de l'internat de Morèlia a les Casas Hogar. De fet, l'Antoni deu ser un dels últims que devien abandonar les instal·lacions de Morèlia, al final de 1943. Des de la sortida de l'internat del germà gran, cap al 1940, els destins dels dos germans s'aniran separant i ajuntant en funció de la situació personal de cadascú. Sobre aquest tema, l'Agustí diu:

A veces nos perdíamos el uno del otro, pero muchas veces estábamos juntos, a veces él estaba en alguna casa, pero luego alguien me decía dónde estaba y nos reuníamos³⁸⁴

Sigui com sigui, el germà gran començarà en aquest punt un periple que el portarà a voltar per bona part del país, moltes vegades sol, però a vegades també amb el seu germà. L'Agustí assenyala el seu esperit inquiet per justificar una gran mobilitat que el porta a viatjar pel país, amb mitjans ben diversos, fent feines de tot tipus i relacionant-se amb gent tant mexicana com espanyola. En aquest sentit, el retrobament amb companys i companyes de Morèlia és una constant, fet que més enllà de les casualitats, ens parla també d'alguna mena de xarxa d'ajuda de grup i, també, de la solidaritat d'aquells mexicans que havent tingut contacte amb algun d'aquests nens no tenien cap problema a donar feina a un altre membre d'aquest peculiar col·lectiu de joves espanyols.

Molt probablement el primer dels llocs on marxa l'Agustí és Veracruz, cap al 1943. Veracruz és la ciutat portuària on havien arribat sis anys abans, quan van trepitjar Mèxic per primera vegada. Situada a uns 300 quilòmetres a l'est de Mèxic DF, en aquell moment és una ciutat cosmopolita. D'allà, recorda especialment l'ambient festiu de la ciutat i que hi va aprendre a ballar:

Siempre había fiesta en algún sitio. Yo aprendí a bailar en Veracruz, en una sala llamada Villa del Mar. Triunfaba la rumba, la guaracha y el danzón³⁸⁵

Encara existeix a Veracruz una sala de ball amb aquell nom. La personalitat del germà gran s'està formant en aquests anys. És un jove ben plantat, pel que s'aprecia a les fotografies, amb ganes de veure món, sense traves familiars ja que el seu germà encarà estarà uns anys més sota tutela del Govern mexicà, descobrint tot allò relacionat amb la sexualitat i en contacte amb les fonts originals d'alguns dels ritmes més ballables que ha donat la música del segle XX i dels quals esdevindrà un autèntic apassionat per sempre. Tot això convertirà l'Agustí en un home amb tres dèries, no necessàriament per aquest ordre: les dones, el ball i veure món.

A Veracruz primer va treballar a la botiga d'un tal Santos Nerey. Era una botiga de queviures, on recorda que la gent comprava en petites quantitats "porque eran muy pobres". No sé quan de temps hi va ser, però possiblement devia passar allà uns quants mesos. Més tard, potser cap al final de 1943, es va enrolar a la marina mexicana. Primer diu que es va enrolar de fogoner, tot i que després explica que "yo me metí en el barco para ir a limpiar fondos a Nueva

Orleans”,³⁸⁶ però com que per algun motiu el vaixell no hi anava mai finalment ho va deixar estar. Recorda, fins i tot, el nom del vaixell, el *Durango*.³⁸⁷

A partir d'aquí, el periple del germà gran es fa més imprecís temporalment. Assegura que en molts llocs s'hi estava unes quantes setmanes o mesos. L'Agustí cita primer la localitat de Soledad de Doblado, a uns 20 quilòmetres de Veracruz, terra endins cap a l'oest. Allà treballa per a una família mexicana molt catòlica. D'aquí probablement passa a Córdoba, uns 70 quilòmetres més cap a l'interior. Allà treballa per a un espanyol, Modesto, que es dedica a la confecció de corretges, fornitures, selles de muntar i similars. Possiblement en algun moment del 1944 es fa càrrec del seu germà Antoni, que recordem acabava d'abandonar l'internat de Morèlia just abans que hagués de tancar. Això potser indica que l'Agustí es va acostar a la capital per localitzar-lo en alguna de les Casas Hogar. En tot cas, l'Agustí explica que en aquell moment els dos van anar a parar a Tampico, una localitat de la costa est, com Veracruz, però situada bastant més al nord (passant abans o després per Querétaro i San Luís de Potosí). A Tampico, el germà gran treballa collint, carregant i descarregant plàtans. Sembla que allà l'Agustí treballa i manté el seu germà.

Penso que al cap de poc temps, l'Antoni devia tornar a la capital, possiblement a recer de les Casas Hogar. D'aquesta manera, mentre l'Antoni s'estava a Mèxic DF, l'Agustí va seguir amb el seu periple pel país. El següent destí sembla haver estat Acapulco, a la costa oest, on va passar un temps que no puc calcular amb precisió.

Allà diu que va entrar en contacte amb un tal Dosíteo Gómez, que tenia una botiga a San Luís de Acatlán, una petita població a 158 quilòmetres a l'est, terra endins. Malgrat que hi vivien uns quants milers d'habitants, en aquell indret no hi havia encara energia elèctrica a les llars. Fou aquí on l'Agustí va trobar un dels antics companys de l'expedició a Morèlia, Manuel Pérez de Gracia, un noi barceloní (nascut al Marroc) que tenia gairebé la seva edat. El noi treballava també a la botiga de Dosíteo Gómez (la qual cosa fa pensar en una persona mexicana solidària amb els joves que havien estat a Morèlia). La botiga, segons recorda l'Agustí, era de queviures i proveïments, i també comerciava amb cuir. Segons explica, va estar-hi només quatre mesos perquè va viure un fet estrany que el va fer sortir cames ajudeu-me.

El company retrobat, en Manuel, un altre noi mexicà i ell dormien en un magatzem de la botiga, on tenien els llits en una mena d'habitació per a tots tres. Un dia, mentre dormien, l'Agustí va sentir com si algú li toqués els peus i es va despertar sobresaltat. Estupefacte, va veure que l'incident es repetia gairebé cada nit. El seu company li va explicar de seguida que es tractava d'un fantasma, que ja havia actuat així d'altres vegades, i que les persones afectades havien decidit marxar immediatament. L'Agustí explica que, amb llanterna i tot, sentia com si li pugessin unes mans per les cames. No va aguantar gaire més i va deixar la feina i la localitat. El dia que se'n va anar va sortir acompanyant un traginer i el seu cavall, i amb l'amenaça dels bandolers de la zona. Sortosament no van tenir problemes.

No queda clar si d'allà va passar per algun altre lloc més o ja va tornar de nou a la capital, on s'estava el seu germà. En tot cas, l'Agustí i l'Antoni es retroben al Districte Federal cap al final de 1946.³⁸⁸ Just aleshores, l'Antoni demana al seu germà de tornar plegats a Espanya. La Segona

Guerra Mundial, que en els anys anteriors havia desaconsellat els viatges transatlàntics per manca de seguretat en les vies marítimes pels atacs dels submarins alemanys, ja s'havia acabat feia mesos. Lògicament també la família i els orígens devien tocar la fibra dels joves després de gairebé deu anys lluny de casa. D'aquesta forma, diu l'Agustí que van trucar a la porta del conegut actor Mario Moreno 'Cantinflas' perquè els ajudés econòmicament a comprar els bitllets. L'actor mexicà hauria accedit a la petició i els hauria promès lliurar-los els diners tan bon punt tinguessin els papers per tornar-se'n a Espanya. A darrera hora però, l'Agustí i el seu germà sembla que van canviar de plans perquè per mitjà dels residents republicans van saber que la postguerra a Espanya estava sent molt dura "y nos rajamos, nos fuimos a Tijuana".³⁸⁹

Els dos germans van seguir junts a partir d'aleshores. Van decidir anar cap el nord-oest del país. A Tijuana, una ciutat fronterera amb els Estats Units situada a la costa oest de Mèxic, els dos van treballar en un local on es representaven musicals. Havien de fer de tot: vigilar, col·locar les cadires... S'hi devien estar uns mesos, fins que

un día le digo a mi hermano, 'mira Antonio, aquí ganamos un dólar al día, si pasamos esta calle ganaremos 8 o 10, ¿qué hacemos?' Y pasamos³⁹⁰

L'Agustí es refereix a la frontera amb els Estats Units. En efecte, a Tijuana hi ha un contínuum urbà a banda i banda de la frontera entre els dos països. L'Agustí aquest cop recorda la data amb exactitud: el 4 d'agost de 1947. A la banda dels Estats Units, explica que van agafar un autobús cap a la propera ciutat de San Diego. Per dissimular davant de les inspeccions de la policia d'immigració diu que van comprar un diari en anglès i que van fer veure que llegien ja que, en aquell moment, ben poca cosa entenien d'anglès.

Una vegada arribats a San Diego, els dos germans van continuar amb les precaucions i van demanar a un mexicà que els comprés dos bitllets d'autobús per anar a Los Angeles, la primera destinació desitjada. A la ciutat californiana, l'Agustí va treballar en un restaurant regentat per un matrimoni basc. En aquells mesos recorda haver coincidit de nou amb uns altres 'Nens de Morèlia', en concret, Salvador Palma Espada, un cordovès tres anys més petit que ell, i Miguel Ruiz González, malagueny també un any més petit que l'Agustí.³⁹¹

Gran part dels següents dos anys i mig els dos germans van seguir junts el seu periple, primer en alguna de les moltes mines que hi ha a l'Estat de Colorado i després a la localitat de Montrose, una petita ciutat entre muntanyes dins del mateix Estat. Potser va ser en aquests mesos quan els dos germans van treballar al camp, tot queixant-se de les diferències de sou amb els autòctons però sense poder denunciar-ho perquè encara no tenien papers. En aquestes dates, molt probablement, va ser quan els dos germans es van assabentar que no eren fills del mateix pare. En una carta, la mare va explicar a l'Agustí que el seu primer cognom real era Garulo i no López, com el del seu germà. Aquest fet li portaria després força problemes, com veurem.

2.4.1.5 La separació i el retorn a Espanya

A Montrose, els dos germanastres es van tornar a separar, aquest cop definitivament, tot i que ells encara no ho podien saber. L'Agustí explica que, estant a Montrose, es va embolicar

sentimentalment amb una dona casada. Quan va esbrinar que estava casada amb un militar nord-americà de la marina va decidir que el millor que podia fer era buscar un altre lloc per viure. El germà hi va estar d'acord i així ho van fer. El lloc triat va ser Nova York i, finalment, l'Agustí se n'hi va anar cap a l'hivern del 1949, mentre que el seu germà es va quedar a Montrose.

A la gran capital, l'Agustí va coincidir amb altres dos antics companys més de Morèlia, Rafael Lerma Jiménez, un gal·lec dos anys més gran que ell, i José Sin Rodríguez, un barceloní de la mateixa edat que l'Agustí. Tots tres van compartir habitatge en aquells mesos. L'Agustí va anar fent un temps, sense feina fixa, però amb les seves afeccions de sempre. Confessa, per exemple, que allà va coincidir amb les actuacions de l'orquestra del català Xavier Cugat, que en aquells anys es relacionava amb l'alta societat novaïorquesa. Així va anar passant fins el dia en què el van enxampar els del servei d'immigració, curiosament el mateix dia en què havia trobat una feina. S'iniciava d'aquesta manera un procés que, finalment, va suposar la culminació de l'allunyament dels dos germans: l'Agustí va haver de retornar a Espanya, i el seu germà Antoni es va quedar vivint als Estats Units.

Una vegada detingut, cap a mitjan de juliol de 1950, l'Agustí va ser enviat a la illa d'Ellis, situada a la badia del riu Hudson, al sud de Manhattan, que aleshores era el centre de detenció d'estrangers sospitosos d'estar il·legalment al país. L'Agustí recorda que s'hi va trobar gent de tot arreu. Potser no sabia que aquell any, amb la Guerra Freda ja començada, el Govern federal havia promulgat la Internal Security Act pel control d'activitats subversives, una llei que permetia el control estricte de les persones sospitoses d'activitats de tipus comunista o feixista. L'inici de la guerra de Corea al principi de juny i la decisió del govern dels Estats Units el 27 de juny d'intervenir-hi sota mandat de l'ONU es van produir just abans que el detinguessin. Aquests fets, sens dubte, van implementar l'activitat en contra de tota aquella persona que fos sospitosa de ser potencialment subversiva.

Malgrat això, l'Agustí no devia semblar una gran amenaça en aquest sentit perquè, segons explica, primer de tot

me ofrecen ir a la guerra de Corea, yo les digo que no estoy capacitado para matar gente y que no sirvo para eso, y entonces me amenazan con enviarme a España³⁹²

Ell manté que potser va cometre un error quan el van detenir ja que va donar el seu cognom vertader, Garulo, en lloc de donar el que havia fet servir per entrar a Mèxic, López. Potser si hagués fet a l'inrevés —argumenta— hauria tingut l'opció de tornar al país centreamericà en lloc d'haver de tornar a Espanya. Aquest és un raonament com a mínim complex perquè a Mèxic els 'Nens de Morèlia' tampoc no tenien la situació regularitzada en aquell moment. Estant dins del país, el Govern mexicà no els posava cap problema legal, però no tenien encara la nacionalitat (que trigarien molts anys a aconseguir),³⁹³ i per descomptat una altra cosa era que les autoritats nord-americanes reconeguessin una situació alegal d'aquell tipus. Fos com fos, en època d'emergència interna de seguretat el més fàcil era o guanyar un combatent o desfer-se del problema tot i que fos enviant-lo de cap a un país governat per una dictadura feixista. Finalment, l'Agustí va ser embarcat al vaixell *Marqués de Comillas* i va arribar a Galícia l'agost del 1950.

Havien passat poc més de 13 anys, però el que va trobar aquí s'assemblava ben poc al que havia deixat llavors. D'entrada, uns mariners del vaixell van demanar-li si, a canvi de diners, els podia passar una màquina fotogràfica que portaven de contraban. L'Agustí no hi va tenir cap inconvenient i va guanyar uns quants diners amb la jugada. En arribar, però, va haver de passar una primera nit al calabós, mentre les autoritats franquistes complien amb totes les formalitats i, lògicament, era degudament identificat i fitxat. Al dia següent rebia el salconduit per viatjar cap a l'Hospitalet i agafava un tren en direcció a Barcelona. Va ser en aquell moment quan se n'adonà per primer cop del tipus de país en què s'havia convertit Espanya:

Han pasado 13 años y aún la gente vive como vive, se peleaban por poder vender algo, la miseria que había...³⁹⁴

L'Agustí arriba el 26 d'agost de 1950 al punt on havia iniciat el seu periple 13 anys i 3 mesos abans, l'estació de França. Allà diu que es troba una senyora que l'està esperant per portar-lo a casa,³⁹⁵ al carrer de la Creu Roja, on continua vivint la resta del grup familiar. I és llavors quan ensopega per segon cop amb la realitat,

me llevo una sorpresa: mi madre no es la que yo creía que era, ya me la encuentro viejita, mis hermanos los encuentro bien pero ya me cuentan lo que han pasado en los campos de concentración, y me aconsejan que en la calle no hablara en catalán ni cantara las canciones que conocía en catalán, 'porque vendrá la Guardia Civil y te pegará dos hostias'³⁹⁶

La mare de l'Agustí va morir de tuberculosi uns quatre anys després. L'Agustí havia retrobat un país canviat, on la repressió ideològica i la misèria eren la tònica general. El xoc devia ser força dur, malgrat que tenia coneixement del que hi passava perquè quan ell i el seu germà havien pensat a tornar tres o quatre anys abans, la comunitat republicana en l'exili mexicà ja els ho havia advertit. Hem de comprendre que l'Agustí havia viscut la infantesa en una societat relativament oberta, la republicana, i la joventut en una altra societat on, més enllà de les limitacions de tres anys d'internat, havia pogut fer pràcticament allò que havia volgut.

Dos o tres mesos després d'haver arribat recorda que ja va rebre l'ordre d'anar a fer el servei militar a Melilla. Van ser dos anys de vida militaritzada, sense poder tornar a casa i vigilat per un suposat passat esquerrà:

Eran una colla de ladrones y sinvergüenzas. Daba rabia, a mí me tenían advertido. 'Agustín, a ti te tienen fichado como comunista, ten cuidado'. Yo quería conservar el pelo, porque si hacías algo te cortaban el pelo al rape...³⁹⁷

L'experiència va ser força negativa, segons explica, però tot i que alguna vegada havia arribat a perdre el cabell, tindrà més ràbia per la misèria i la indignitat que veu al voltant que no pas pel que li arriba a passar físicament. En tot cas, va sortir del servei militar amb una professió perquè en aquests dos anys va aprendre les tècniques per fer de torner. Aquest ofici li va per-

Antoni Pujol i la noia mexicana amb la qual es va casar, la Josefina, als Estats Units, circa 1950.

metre després entrar a treballar en un taller al carrer de Vallespir, de Barcelona, propietat d'un tal Antonio Borrás.

Agustí Garulo Pujol encara va pensar a marxar per segon cop fora d'Espanya, quan les escasses possibilitats que oferia el país feien més atractives altres ofertes a l'estranger. L'Agustí no pensava a tornar a Mèxic, sinó que es plantejava anar a la República Federal Alemanya, com feien molts dels seus compatriotes al final de la dècada de 1950 i al principi de la dècada de 1960. Però llavors ell ja tenia una promesa, la Francisca, que avui és la seva esposa. Ella li va demanar que no l'abandonés, i l'Agustí va deixar de banda la seva idea. Els dos es van casar el 5 d'abril de 1959. L'any 1961 va néixer la Teresa, i el 1963 l'Antoni, els seus fills.

L'Agustí va treballar com a torner en el taller del carrer de Vallespir durant una mica menys de quatre dècades i es va jubilar als 63 anys, cap al 1992. Mentre, els seus dos germans grans, en Rafael i l'Eduardo, van morir, i només li va quedar el seu germà petit, l'Antoni, als Estats Units. Avui dia l'Agustí continua vivint a l'Hospitalet, a la Torrassa, i cada dia va al casal de jubilats del barri, un lloc que li permet deixar veure espurnes del seu estil com a ballarí i també com a jugador de billar.

El germà petit, Antoni López Pujol, va continuar vivint als Estats Units després que l'Agustí va ser deportat a Espanya, de fet s'hi va quedar per sempre. D'alguna forma va aconseguir la nacionalitat, va fer el servei militar allà i es va casar amb una infermera mexicana, la Josefina, amb qui va tenir una filla. Es va establir a Los Angeles, on va muntar un negoci propi d'enderrocs. Després de jubilar-se es va traslladar a viure a Mesquite, una localitat de l'Estat de Nevada situada a uns 80 quilòmetres de Las Vegas. Segons el seu germà, no ha tornat mai més a trepitjar Espanya.

2.4.1.6 Les conseqüències d'una decisió

L'Agustí es va mostrar molt receptiu durant l'entrevista que vàrem mantenir, desitjós d'explicar les aventures del seu periple americà: tots els cantants i les artistes que havia vist en directe, que havia conegut per la ràdio o que, fins i tot, havia saludat en persona, també les dones amb qui va compartir sentiments i llit, i també les experiències viscudes en els desplaça-

ments per un país que no era el seu. Però de seguida vaig advertir que passava de puntetes, o sense fer-hi gaire esment, sobre etapes i temes més sensibles: el moment de la separació dels pares a Barcelona, els anys a Morèlia, els sentiments personals com a nen, fins i tot també en certa forma noto això a l'hora de parlar de la relació amb el seu germà. Moltes vegades vaig ser jo, com a entrevistador, qui va haver de treure el tema sobre la taula, amb delicadesa. Ell, llavors, en cap moment no es va negar de forma explícita a parlar de cap tema, però les frases que va dedicar a aquests temes sensibles van ser minses i evoquen més que no pas aclareixen. Tot i això, la veu se li va trencar lleugerament un parell de vegades. El salt en l'entonació provocat pel dolor reprimat va ser molt tènue, però suficient perquè me n'adonés.

Després de donar-hi voltes diverses vegades, concloc que hi ha una part dolorosa en aquesta història que només m'ha deixat albirar, i és la que fa referència bàsicament al període que va des de la sortida d'aquell tren de Barcelona al final de maig de 1937 fins a la tornada a la mateixa estació 13 anys després, però sobretot, i en especial, als primers tres anys.

Al final de l'entrevista, quan ja teníem una mica més de confiança, li vaig preguntar molt suaument sobre la decisió familiar d'haver-los deixat marxar, sols, en aquell viatge. No hi va haver retrets, més aviat justificació:

Es que se creían que la guerra iba a durar tres meses (...) Una decisión... la idea es que íbamos a venir pronto, que la guerra iba a terminar pronto. Pero quién iba a pensar... Desde Mallorca venían a bombardear Barcelona...³⁹⁸

No hi ha objeccions, la mare va fer el que calia, forçada per les circumstàncies, una opinió en tot cas que està en la línia d'altres que es poden trobar a la bibliografia sobre els 'Nens de Morèlia'.³⁹⁹

Pel que fa als sentiments dels nens i les nenes per l'estranya situació que van viure, l'Agustí només deixa entreveure una petita part de l'àmplia sensació de solitud i d'abandonament que traspuen les declaracions d'altres companys seus en els diferents testimonis disseminats per la bibliografia. Malgrat tenir educadors i responsables al voltant durant aquells anys, a l'expedició hi havia criatures molt petites, i ni tan sols els més grans, per descomptat, estaven preparats per perdre durant massa temps els referents familiars, per molt independents que fossin, com era el cas de l'Agustí. Si tenim en compte que el tractament psicològic dels infants va ser pràcticament nul, entendrem que l'experiència, en major o menor grau, els va marcar de manera definitiva per tota la vida o com a mínim va suposar un punt d'inflexió (el que no vol dir que després una gran majoria se'n sortissin, com ja he dit abans). Pel que fa als sentiments d'aquells centenars de nens i nenes separats de les famílies per milers de quilòmetres, crec que l'Agustí mentalment tancava els punys mentre es limitava a dir:

¡Uyyy! A veces las noches los niños llorando... ¡mamá!... A veces me daba rabia, te íbas a la cama viendo a un niño llorar, tú eras más grande... ¡el coraje que me daba verlo!⁴⁰⁰

M'han de creure, però, si els dic que l'entonació, el ritme amb petits silencis que hi he marcat amb els punts suspensius, i un d'aquells petits trencaments de la veu em van indicar que darrere d'aquestes frases hi podia haver més dolor del que sembla a primer cop d'ull.

Tot i això, l'Agustí forma part d'un grup de 'Nens de Morèlia', potser una seixantena, que van tornar a Espanya en un moment o altre (sobretot en els deu o quinze anys posteriors al final de la Guerra Civil). Ell va poder retrobar-se amb els seus orígens i la seva família, i va refer la seva vida en el lloc on havia nascut (el seu germà Antoni no ho va poder fer). Cal tenir en compte que per als qui es van quedar a l'altra banda de l'Atlàntic les separacions van arribar a ser molt grans, fins i tot radicals. Hi ha casos de nens i nenes que van perdre el contacte amb la família i no el van recuperar fins després de molt temps, o fins i tot mai. Alguns testimonis expliquen com a partir del 1937 la relació amb la seva família va ser ja només epistolar (el cas del germà petit, l'Antoni, exemplificaria aquesta situació). Molts afirmen que el seu sentiment de pertinença a algun llinatge o a algun lloc és com a mínim conflictiu. Emeterio Payá, que es va quedar a viure a Mèxic i és autor d'un llibre sobre la història de l'expedició, ho va sintetitzar molt bé en una entrevista de l'any 2002, poc abans de morir a Morèlia, quan li van preguntar si a aquells nens i nenes els van salvar la vida pel fet d'haver-los enviat a Mèxic:

Los sentimientos de desarraigo patrio y de abandono paterno han creado en algunos de nosotros algo así como un trauma colectivo, el cual nos mantiene enfermizamente hermanados después de tantos años, unidos por una orfandad compartida, hermandad de poca efectividad y escasos resultados prácticos, a no ser el muy dudoso de crearnos una identidad de la que carecemos. Españoles o mexicanos. Nuestra verdadera patria será siempre Morelia, y nosotros sus desdichados hijos: *Los niños de Morelia*⁴⁰¹

Un altre indicador dels danys emocionals que van patir els membres d'aquest col·lectiu són els que donava Dolores Pla l'any 1985 sobre la taxa de suïcidis en el grup. Pla —que admetia no haver localitzat 96 dels 457 infants— havia identificat dos casos de suïcida i comparava aquest índex amb el de la taxa de suïcidis del Districte Federal l'any de major incidència (1952). La comparativa és brutal: si féssim les dades homogènies els 18 casos per cada 100.000 habitants de la capital quedarien àmpliament superats amb els 555 que tocarien si apliquéssim l'índex del col·lectiu de 'Nens de Morèlia'...⁴⁰³

Malgrat tot, tant Agustí Garulo Pujol com Antoni López Pujol se'n van sortir sols a la vida, van formar i van mantenir una família amb recursos propis, van tenir fills i filles i avui dia tenen una jubilació sense entrebancs. En l'àmbit econòmic, però, el cas de l'Agustí afegeix una nota negativa particular. El 24 de gener de 2005 el Govern espanyol va reconèixer la condició de víctimes del franquisme als 'Nens de Morèlia' i, per tant, tenien dret a cobrar una pensió anual de 6.090 euros.⁴⁰⁴ L'Agustí no ha pogut accedir mai a aquesta pensió perquè amb el cognom canviat no pot demostrar que sigui l'Agustí López Pujol que figura a les llistes i a tots els papers que es conserven del viatge en els arxius oficials. Lògicament em va demanar que ho fes constar en el meu treball, perquè ho considera injust, i sens dubte ho és.

La bibliografia, però, recull casos molt més dramàtics: la dels 'Nens de Morèlia' que, per diferents motius, no han tingut una jubilació digna i s'han hagut de moure en l'estretor, tot esperant una pensió del Govern espanyol que fins al 2005 no va deixar de considerar-los 'no con-

Antoni Pujol amb la seva filla, a Los Angeles (Califòrnia), circa 1975.

tributius' o bé ciutadans d'un altre país... No cal dir que alguns d'ells no han pogut arribar a temps per cobrar l'ajuda.

Probablement és impossible saber amb exactitud què va passar amb tots els 'Nens de Morèlia'. De fet, crec que els dos casos d'aquest treball són dels més desconeguts pels investigadors que han tractat el tema (la majoria des de Mèxic). Dolores Pla, l'any 1985, va aconseguir dades suficients d'uns 350 nens i nenes. De 96 ja no en va aconseguir res (inclosos els dos hospitalencs).⁴⁰⁵ En aquell moment, els 'Nens de Morèlia' tenien entre cinquanta i seixanta i pocs anys. Va trobar que 61 havien tornat a Espanya (tot i que aquesta xifra en realitat devia ser superior, si s'afegia part de la gent que no havia trobat). En aquell moment, més de la meitat encara no tenien la nacionalitat mexicana.⁴⁰⁶ Al desembre del 2001, Emeterio Payá deia que no tenia localitzats 130 dels membres de l'expedició, dels quals suposava que o bé havien retornat a Espanya, o bé estaven dispersos per Mèxic o bé s'havien d'afegir als 115 companys que aleshores ja tenia la certesa que eren morts. Però el seus nombres no semblen molt fiables. Dels localitzats, Payá explicava que 125 vivien a Espanya, 185 a la capital de Mèxic, 50 més disseminats per la resta del país mexicà, 20 als Estats Units, 3 a Veneçuela, 2 a l'Amèrica Central i un a França, però si féu un recompte dels números sembla que no quadren gaire (surten un total que supera el nombre de nens i nenes que van formar l'expedició). Coneixia l'activitat de 137 membres del grup: 15 industrials, 25 comerciants, 12 professionals i 85 dedicats a altres activitats.⁴⁰⁷ L'any 2010, César Alcalá publicava sense citar fonts que dels 457 nens i nenes que van arribar a Morèlia encara en vivien 140. D'aquests, 20 eren a Espanya i la resta a Mèxic⁴⁰⁸ (aquesta darrera dada no és del tot correcta perquè, com a mínim, n'hi ha un que no viu a Mèxic, Antoni López Pujol, que encara és viu als Estats Units). Si les xifres anteriors són certes, en la primera dècada del segle XXI haurien mort aproximadament una tercera part dels membres de l'expedició. Una altra dada que em sembla interessant, tot i que no estigui quantificada, és la que donava el 2005 Alicia Altied, quan explicava que els nens que es van quedar a viure a Mèxic es van acabar integrant a la societat d'aquell país, "en el seno de una clase media o media-baja, aunque algunos prosperaron".⁴⁰⁹

Després del que he vist, crec que l'enquesta impossible a tots els 'Nens de Morèlia' ens hauria donat un ple acord al voltant de la frase d'un d'ells: "Tant de bo mai més hagin d'haver 'Nens de Morèlia' al món".⁴¹⁰ Malauradament, sembla difícil de complir en el món actual.

2.5 MIGRACIONS PER CAUSES POLÍTICO-ECONÒMIQUES

Hi ha un contingent de persones que van abandonar Espanya fora de les dates que marquen estrictament l'exili a conseqüència directa de la Guerra Civil (els anys de guerra i els primers posteriors a la derrota). Es podria discutir si estem parlant d'exili o bé d'emigració. Tanmateix, més enllà de precisions lingüístiques, no sembla agosarat pensar que hi ha un flux de fugida de la fosca Espanya del primer franquisme, tant per la situació de repressió física i ideològica com per les dificultats econòmiques i la pobresa generalitzada derivada, lògicament, dels estralls de la guerra.

El període en què podem englobar aquest flux durarà tota la dècada de 1940 i pràcticament fins al final de la de 1950. L'escriptor Juan Goytisolo escrivia l'any 1967 una encertada visió d'aquesta situació:

Hasta 1955 aproximadamente, la inmensa mayoría de los españoles no tenía la posibilidad real de abandonar el país: las autoridades exigían un salvoconducto para viajar de una ciudad a otra y el pasaporte era privilegio exclusivo de una afortunada minoría. Una campaña psicológica bien orquestada ponía en guardia contra la nociva influencia de lo extranjero⁴¹¹

A partir d'aquí, sobretot des del 1959 i fins a mitjan de la dècada de 1970, les coses van canviar i tot allò nociu de l'estranger es va tornar 'necessari' per pur utilitarisme. En aquesta dècada i mitja s'obrirà aquesta nova fase d'emigració organitzada per mitjà de l'Instituto Español de Inmigración que tindria com a destinació primordial diversos països d'Europa, especialment Alemanya, Suïssa i França, per mitjà sobretot de contractes de treball acordats abans de la sortida del país. Al mateix temps, el règim intenta deslliurar-se de l'aïllament internacional amb l'obertura de fronteres al turisme i, gradualment, als expatriats de la guerra (com a mínim als qui consideri menys perillosos). Goytisolo, en el mateix text que he esmentat abans, advertia irònicament sobre un règim que s'adaptava de manera eficient als nous temps, tot admetent ara els europeus contra els quals havia clamat una dècada abans per la nefasta influència que havien exercit...

El primer període del qual parlava Goytisolo —fins al 1958, aproximadament— es caracteritza moltes vegades per la necessitat de creuar clandestinament les fronteres, o en el millor dels casos per la confluència de factors com una crida des de l'exterior d'algun familiar, el suborn de funcionaris, l'existència d'un contracte o una oferta de feina en ferm, la sort, bones connexions dins del règim franquista...

Els intents de travessar clandestinament les fronteres d'Espanya amb Portugal o França són ben coneguts en els anys difícils de la dictadura franquista. La corrupció dels propis funcionaris franquistes, abocats també a sous molt minsos, junt l'existència de tota una xarxa d'especialistes en aquest 'negoci' de la fugida (falsificadors de papers, guies de muntanya, etcètera) s'afegien a la vigilància i el càstig del règim franquista per fer de la marxa clandestina a l'estranger una aventura d'incert final. De vegades la sortida d'Espanya acabava bé, a l'altre costat de la frontera. Llavors començava la segona part de l'aventura, la de regularitzar la situació i establir-se en algun lloc. Però també he descobert aquests anys intents de creuar la frontera que es van acabar perillosament.

Saber quina magnitud va tenir l'emigració político-econòmica de postguerra cap al continent americà, pel que fa a les persones relacionades amb l'Hospitalet, és una tasca que, com a mínim, sembla força complexa. En aquesta investigació he trobat diferents casos i per vies ben diverses: informacions i bases de dades a Internet, explicacions de familiars donades al llarg d'altres investigacions sobre la guerra i l'exili, comentaris de persones relacionades amb la historiografia de la ciutat, fins i tot alguna trobada casual a l'Arxiu Municipal de L'Hospitalet han estat fonts que m'han permès exhumar algun dels casos que he identificat. S'ha de fer una menció especial al cas del Brasil, on gràcies a la possibilitat de consultar a Internet les fitxes consulars de l'època⁴¹² he pogut obtenir un retrat de conjunt més fidedigne que en altres països d'acollida. Els exemples que apporto no descriuen del tot el ventall de formes que va tenir aquest tipus d'emigració cap a Amèrica, ni donen una visió completa de la dimensió del fenomen, però tampoc és aquest l'objectiu d'aquest estudi.

2.5.1 EL DISSORTAT CAS DE JÚLIA GÓMEZ DOMÍNGUEZ

Aquest cas el vaig conèixer en una investigació anterior sobre els exiliats republicans relacionats amb l'Hospitalet que van acabar als camps de concentració nazis.⁴¹³ Júlia Gómez es va convertir en la vídua d'un d'aquells exiliats que, pel malson de la Segona Guerra Mundial, va acabar en un camp de concentració nazi. Es deia Vicenç Capdevila Montserrat, va marxar a l'exili a França i els alemanys el van fer presoner arran de la invasió el juny del 1940. Capdevila va passar pel camp de presoners de guerra XIII-D a Trier, i d'allà va ser transportat al camp de concentració de Mauthausen, on va arribar el 25 de gener de 1941. No havien passat ni tres mesos quan el van traslladar a Gusen, un camp satèl·lit situat a uns 5 quilòmetres de l'anterior. Hi resistí fins l'11 de gener de 1942, data en què va morir, amb 32 anys. Vicenç Capdevila deixava vídua a l'Hospitalet, Júlia Gómez, i dos fills, la Rosa i en Josep, que llavors tenien 9 i 6 anys, respectivament. Vaig saber, en part, què va succeir als tres membres de la família per mitjà d'un contacte telefònic amb Soledat Rusca, néta de la germana d'en Vicenç.⁴¹⁴ Ella em va posar sobre la pista d'un exili a l'Argentina cap al final de la dècada de 1940, que ara he pogut confirmar. Amb aquesta pista i algunes explicacions més ja reconstruïa llavors la resta de la història de la companya i els fills d'en Vicenç, tot i que no he pogut trobar ara cap descendent.

La família Vives Campos al complet, l'any 1935. Els pares, Rosa Campos i Josep Vives, estan asseguts. Dels tres fills, Miquel és el primer per la dreta. El del mig és Manuel i el tercer és Josep. Aquests dos últims moriren al camp nazi de Gusen. Miquel va emigrar a Xile.

Segons sembla, Júlia Gómez es va assabentar bastant ràpid de la mort del seu marit (fet no gaire habitual en el cas dels deportats espanyols als camps nazis). Les circumstàncies van motivar que es tornés a casar, però segons la versió que em va explicar la Soledat, la mala fortuna va fer que el seu segon marit també morís al cap de poc temps, així que ella i els seus dos fills van tornar a patir moltes dificultats. La mare, veient la difícil vida que tenien al barri de Collblanc, on vivien, i també amb una sensació de persecució pel fet de ser vídua d'exiliat, hauria decidit emigrar a l'Argentina. Ara he esbrinat que van arribar a Buenos Aires el 9 d'octubre de 1949 a bord del vaixell *Corrientes*, procedent de Vigo.⁴¹⁵ Viatjaven en aquell vaixell la mare, Júlia Gómez Domínguez, que declarava haver nascut a Almeria i que tenia com a professió les feines de la llar, i els dos fills, la Rosa, que en aquell moment tenia 17 anys i també declarava la mateixa professió, i en Josep, que tenia 14 anys.⁴¹⁶ No he trobat cap més dada i només sé que possiblement no van tornar de visita a l'Hospitalet fins a la dècada de 1970. Sembla que els dos fills continuaven vivint fa uns anys a l'Argentina, potser a la ciutat de Córdoba.

2.5.2 L'ÚLTIM DELS GERMANS VIVES CAMPOS

La família de Miquel Vives Campos és un altre cas d'hospitalencs deportats als camps nazis que, alhora, van patir les represàlies del franquisme i van decidir emigrar a l'estranger. El seu cas me'l van explicar els descendents dels qui van ser els seus germans: Josep i Manel Vives Campos, morts amb poques hores de diferència al camp de concentració nazi de Gusen al final de 1941. En Miquel era el més petit de tres germans, fills de Josep Vives Aguilar, soci fundador de la Cooperativa Obrera Vidrieria la Torrassa, i de Rosa Campos; la família vivia a Santa Eulàlia i era de tendències esquerranes. Malgrat que el pare era soci fundador de la cooperativa i un vidrier molt eficient i hàbil, després de la guerra va perdre bona part de la influència que tenia dins l'empresa en relació amb altres socis més ben situats a causa de la nova conjuntura política. Tot i que no havia tingut una activitat destacada durant la guerra (fins i tot sembla que hauria ajudat a amagar alguna persona de tendències dretanes a les mateixes instal·lacions de la cooperativa) va aconseguir mantenir la feina pels pèls. En canvi, no va poder evitar l'acomiadament del seu fill. En Miquel, que també devia anar al front amb l'exèrcit republicà i va passar per algun camp de presoners al final de la guerra, en tornar va recuperar momentàniament la feina a la cooperativa

Font: AGNIM

Josefina Rofes Mendoza, 1949.

vidriera fins que el van despatxar. Cansat d'aquestes i d'altres dificultats en aquells anys més durs de la postguerra i el franquisme, en Miquel va decidir emigrar a Xile amb la seva família.

En aquells anys l'únic dels tres fills que quedava al costat dels pares era el més jove (dels altres dos la família no en tenien notícies ja que no van confirmar la mort a Gusen fins al 1956). La decisió d'emigrar a Xile devia ser, per tot plegat, un cop fort important. No he pogut comprovar les dates exactes de quan van marxar, però molt probablement ho devien fer a la segona meitat de la dècada de 1940. A Xile, Miquel Vives i la seva família hi van romandre uns deu anys i van retornar a Catalunya cap al final dels anys cinquanta.⁴¹⁷

2.5.3 EL MATRIMONI MATEU-ROFES

Jordi Mateu Martorell i Josefina Rofes Mendoza van néixer a l'Hospitalet l'any 1927. Ell treballava a Catalunya de manobre però, probablement a causa de les dificultats econòmiques, va emigrar a Mèxic l'any 1946, amb 19 anys. Allà va viure a la capital i va canviar de professió per dedicar-se al comerç com a agent de vendes, una feina que va exercir ja per sempre.⁴¹⁸ Probablement, quan va marxar a Mèxic Jordi Mateu ja estava casat amb Josefina Rofes. Ell es va situar mínimament al nou país d'acollida i gairebé tres anys després, l'any 1949, hi va anar la dona, que emigraria via Lisboa (Portugal). A la capital portuguesa, el consolat de Mèxic li va tramitar el permís d'entrada al continent americà, amb data de 24 de gener de 1949. Va arribar a l'aeroport de la capital mexicana el 12 de febrer. En aquell moment no tenien fills.⁴¹⁹ Des d'aleshores ja no es van moure de Mèxic, on van tenir quatre fills. Jordi Mateu va morir al Districte Federal l'any 1992. La seva dona segueix viva, al costat dels seus fills en el moment de fer aquesta investigació.⁴²⁰

2.5.4 ELS GERMANS FRANGIONI

El cas dels germans Frangioni Donati, l'Adolf i l'Enric, el coneixia des de feia uns quants anys. Membres d'una família d'origen italià emigrats a Catalunya, els vaig trobar per primer cop quan vaig investigar la història de l'esport a l'Hospitalet ja que alguns dels seus membres havien jugat a futbol en equips de la ciutat i havien estat directius de diversos clubs de futbol durant les dècades de 1920 i 1930. El nét d'un dels sis germans i germanes em va explicar llavors que després de la Guerra Civil dos dels oncles del seu pare havien marxat a l'exili per motius suposadament polítics, al voltant del 1950. En efecte, tal com he comprovat ara, com a mínim el cas de l'Enric està a cavall de l'emigració i l'exili.

Recuperem la història d'aquella família, afegint noves dades dels dos germans. De pares italians arribats a Espanya al principi del segle xx, els sis germans van viure molts anys a Catalunya, i algun s'hi va quedar per sempre. Com a mínim, l'Enric havia nascut a Itàlia, el 1899, i potser també el seu germà Ítalo; la família, però, de seguida va arribar a Catalunya, on ja van néixer els altres quatre germans. Des d'Itàlia la família primer es va traslladar a Cornellà, on van néixer en Gustau (1901?), l'Adolf (l'any 1903) i una altra germana, l'Anna (1909). L'any 1911 o 1912, tots es van traslladar a l'Hospitalet. Van anar al barri de Santa Eulàlia, on va néixer l'últim membre de la família, la Concepció, al final de 1913. Segurament tres dels germans van seguir en algun moment la professió del pare, que era marbrista (procedien de Carrara, una localitat italiana molt famosa pel conjunt de pedreres que hi ha d'aquest material). En algun moment entre el 1914 i el 1924 la mare, Amèlia Donati Mengue, va quedar vídua.

Dels germans, qui més vinculació política va tenir amb els partits i sindicats afectes a la República va ser l'Enric, fervent catalanista afiliat molts anys a ERC, i també a la UGT. És l'únic de la família de qui he trobat informe personal franquista a l'Arxiu Municipal de l'Hospitalet. A l'informe s'esmenta que va participar en els Fets d'Octubre de 1934, quan ja treballava a l'empresa d'autobusos Oliveras, tot i que aquest fet no està comprovat. També se l'adsciu a partits i sindicats ben diferents. Segons consta a l'informe personal, se li atribueix la militància a Estat Català, Partit Socialista Unificat de Catalunya, ERC, UGT i CNT. És possible que els testimonis amb qui es van elaborar els informes (datats de l'agost i el novembre del 1940 i del març del 1941) confonguessin alguns dels germans entre sí, o simplement que confonguessin un partit amb l'altre a l'hora de definir l'adscripció.⁴²¹ Una altra font més fiable, el testimoni de Joan Rius i Vila, el vincula durant la guerra a la junta d'ERC i també al sindicat UGT. Aquesta vinculació és, sens dubte, l'encertada: Rius era membre reconegut d'ERC a l'Hospitalet, en va ser regidor a l'Ajuntament i dècades després va dedicar un capítol en el seu llibre autobiogràfic a Enric Frangioni, on aporta dades molt interessants; a més, Rius i Frangioni van mantenir una abundant correspondència durant els anys en què Enric va viure al Brasil.

Pel que fa a l'àmbit personal, Enric Frangioni es va casar amb Marina Castells Massana, nascuda a Vilanova i la Geltrú. Van tenir tres fills, l'Amèlia (1933), en Rafael (1936) i l'Albert (1939).⁴²² Molt probablement el matrimoni va viure inicialment a Vilanova i va retornar a l'Hospitalet l'any 1930. Quant a la feina, l'Enric va ser durant molt de temps mecànic a l'empresa d'au-

tobusos Oliveras i, malgrat que estava dins del sindicat, s'entenia força bé amb l'amo de l'empresa, el conservador Just Oliveras, home de la Lliga a l'Hospitalet. De fet, l'Enric va ser el director gerent de l'empresa fins que al principi de la Guerra Civil va ser col·lectivitzada i aleshores ell va passar a formar part del comitè d'incautació, en representació de la UGT.

Durant la guerra, l'Enric va tenir un altercat amb els companys del comitè d'empresa que pertanyien a la CNT. Les diferències quant a la forma de gestionar l'empresa i el bon tracte que tenia amb Just Oliveras, a qui va respectar durant molts mesos malgrat la seva adscripció política,⁴²³ van pesar més que no pas el seu ferm antifeixisme i després de moltes topades un dia els anarquistes de la ciutat el van detenir. Sembla que, tot plegat, va ser més aviat un gest d'intimidació que no pas una maniobra pensada per eliminar-lo físicament. En aquella època, però, calia anar amb compte i l'afer el va obligar a absentar-se de l'Hospitalet, amb l'ajuda del seu company de partit, Joan Rius. Va fugir cap a Vilanova, a casa dels sogres fins que les gestions dels companys de partit li van permetre tornar amb garanties, sense que després hagués de patir cap represàlia més.⁴²⁴

Segons consta a l'informe personal, va evitar marxar al front perquè treballava en una indústria de guerra, però no especifica quina. Joan Rius, però, afirma que poc temps després de reintegrar-se a l'empresa Oliveras, quan ja havia passat l'afer amb la CNT, se n'anava

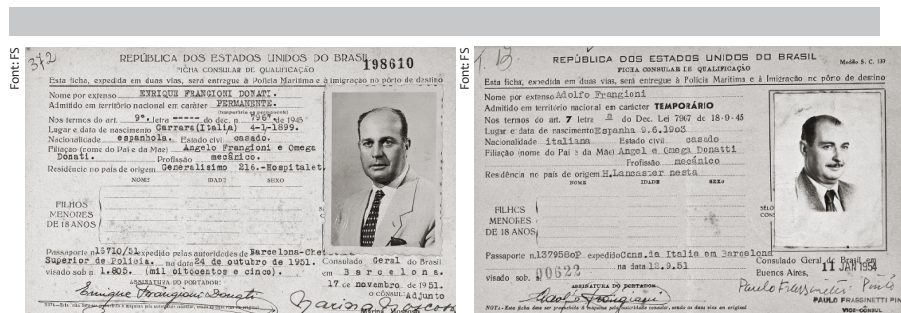
a prestar els seus serveis a l'exèrcit com a tècnic mecànic, abans que demanessin la seva lleva. I fou la seva sort⁴²⁵

I, en efecte, l'Enric va estar de "sort". Tal com explica Rius, acabada la guerra l'exèrcit franquista va aprofitar l'excel·lent nivell que l'Enric tenia com a mecànic i va viure uns anys a la caserna de Lepant, en un servei especial de recuperació de material de guerra; aquest fet li va evitar represàlies polítiques, tot i que, com hem vist, se li van fer informes personals a petició del Tribunal Depurador número 3 de Vilanova. En sortir, sempre seguint l'explicació que dona Joan Rius, Frangioni va reprendre la vida familiar i va ser conseller a diverses empreses. En aquells anys vivia a cavall de Vilanova i el barri de Santa Eulàlia, a l'Hospitalet.

A la segona meitat de la dècada de 1940, però, l'Enric Frangioni va ser detingut, era membre de la resistència antifranquista segons comenta Rius sense donar-ne més detalls. Va passar per la comissaria de policia i per la presó Model. Arran d'aquesta detenció, diu Joan Rius que

entre tots, el vam treure de la presó, però ja se sentia fitxat i no va fer res de bo. Finalment, va emigrar, al Brasil amb tota la família⁴²⁶

Enric Frangioni va romandre a l'Hospitalet fins al final de 1951. Sabem per la fitxa consular brasilera que el 21 d'octubre de 1951 va aconseguir el passaport i que el 17 de novembre d'aquell any va obtenir el visat per marxar al Brasil, per tant, podem especular que se n'hi devia anar el desembre del 1951. L'acompanyava la seva dona, els tres fills (tot i que no n'hem trobat les fitxes consulars), i la seva sogra, Marina Masana Coll, vídua de 68 anys que vivia amb ells a l'Hospitalet (i de qui sí disposem de la fitxa d'ingrés al Brasil). Es van establir a Sao Paulo i de seguida van connectar amb la nombrosa colònia catalana, on sembla que es van integrar amb facilitat. De

Fitxa consular d'entrada al Brasil d'Enric Frangioni, 1951.

Fitxa consular d'entrada al Brasil d'Adolf Frangioni, 1954.

la vida que van fer al país he trobat dades de les bodes de dos dels seus fills, l'Albert i l'Amèlia, els anys 1963 i 1969;⁴²⁷ de la formació d'una empresa a la dècada de 1960 juntament amb el seu fill Rafael (la Indústria Electrònica Frangioni Ltd. d'accessoris de ràdio i televisió),⁴²⁸ i també he trobat informació sobre la vinculació i el compromís d'Enric Frangioni amb la causa catalanista; des del mateix moment en què es va fundar el Consell Nacional Català (CNC), ell s'hi va adherir.

El CNC, que encara existeix avui dia, és una organització d'àmbit internacional fundada el 1953 amb una voluntat de participació i de presència al món en defensa dels drets i de la reivindicació de la nació catalana. Des del CNC es van dur a terme accions per informar l'opinió pública i es van dur a terme gestions i denúncies davant de governs i altes instàncies mundials per tal d'aconseguir el reconeixement nacional de Catalunya. Aquesta activitat es va iniciar el 1953 però era hereva del Consell Nacional de Catalunya, creat el 1940 a Londres i dissolt el 1945. L'any 1953 es va celebrar la primera Assemblea General de la Conferència Nacional Catalana, a Mèxic, amb la participació directa o delegada d'un nombre considerable d'entitats i agrupaments de diverses tendències de les col·lectivitats catalanes disperses pel món i també de l'interior dels països de llengua catalana —únicament en quedaven exclosos els comunistes o qualsevol altra ideologia totalitària. Entre les comunicacions particulars d'encoratjament i de salutació a la nova entitat llegides a la sessió inaugural n'hi havia una signada per Enric Frangioni i Marià Font, de Sao Paulo.

Enric Frangioni també va presidir en algun moment el Centre Català de Sao Paulo,⁴²⁹ i va participar en els actes dels Jocs Florals de la Llengua Catalana celebrats el novembre del 1954 a Sao Paulo, sota la presidència de Carles Pi i Sunyer, arribat des de Caracas. A la petita nota biogràfica que trobem a *El Consell Nacional Català (1953-1975)*, Víctor Castells diu que Enric Frangioni, juntament amb el refugiat Francesc Marquès (1895-1985), d'Estat Català, va representar el CNC al Brasil, i afegeix el següent al voltant d'aquells Jocs Florals:

A Sao Paulo, amb nombrosa emigració catalana, [Frangioni i Marquès] varen aconseguir una inèdita cooperació entre republicans i franquistes (diem-ne moderats o passius) tots poc polititzats, amb èxits notables com els Jocs Florals del 1954⁴³⁰

L'autor assenyala l'estimació que sentia Enric Frangioni per Catalunya, tot citant una frase seva entre cometes (no en cita la font) i diu: "Vivia, deia, *amarat de terra catalana*".⁴³¹ Tant devia

Font: FS

Domènec Frangioni, 1955.

Font: FS

Rafael Frangioni, 1951.

ser així que al final de la vida va tenir la il·lusió de passar una temporada a Catalunya i va viure a Vilanova a casa d'uns parents de la seva dona. Diu Joan Rius que Frangioni va tornar al Brasil amb el ferm convenciment que retornaria a Catalunya per quedar-s'hi definitivament, però ja no va ser-hi a temps. Devia morir cap al final de la dècada de 1970.

Pel que fa al seu germà Adolf, les dades són molt més limitades. S'hauria casat cap a mitjan o al final de la dècada de 1920 amb Enedina Martí. La família va emigrar al mateix temps que la del seu germà Enric, cap al final de 1951, però no pas al Brasil sinó a l'Argentina. Es van instal·lar a Buenos Aires. Posteriorment, dos dels seus fills, Domènec i Adolf Frangioni Martí, sí que es van establir al Brasil. Sabem que el pare va visitar el seu germà el gener del 1954 a Sao Paulo i que, un any més tard, el seu fill Domènec aconseguiria un visat de residència permanent per al Brasil. A la fitxa consular d'aquest fill figura com a professió la d'operari, sense cap més concreció, i com a lloc de naixement figura Barcelona, l'any 1931. Tant ell com el seu pare, però, conservaven la nacionalitat italiana, segons consta a les seves fitxes, a diferència de la d'Enric Frangioni, que va adoptar la nacionalitat espanyola a l'hora d'entrar al Brasil. D'altra banda, el segon dels fills de l'Adolf, que també es deia Adolf, havia nascut al Prat de Llobregat el 1941. Aquest es va casar l'any 1966 amb una dona d'origen també italià. En aquell moment declarava ser treballador del sector aeroportuari (no pilot), però anys més tard es va convertir en empresari del sector editorial i gràfic.⁴³²

2.5.5 LA FAMÍLIA BALLESTER-SÁEZ

Jesús Ballester Serrano i Maria Sáez Martínez van emigrar a l'Argentina l'any 1952 per motius bàsicament econòmics, per tal de millorar la seva situació, però en la decisió que van prendre de marxar també va influir el desig que la seva filla Antònia no visqués a l'ombra del

franquisme. Jesús Ballester era fill de Santiago Ballester Castaño, camperol murcià nascut aproximadament l'any 1877 i que devia arribar a l'Hospitalet cap al 1933, i d'Antònia Serrano Almarçha, del mateix poble murcià que ell, Zeneta, i nascuda tres anys més tard. Van tenir tres fills, la Trinidad, en Josep i en Jesús.⁴³³ El segon dels germans, Josep Ballester Serrano es va exiliar a França després de la Guerra Civil i va morir al camp de concentració nazi de Gusen, el 15 de desembre de 1941, als 31 anys.⁴³⁴

Segons el que em va explicar la néta de Jesús Ballester, Belén Matschke,⁴³⁵ el seu avi era forner, i políticament era d'esquerres. Tot i això, no estava involucrat directament en temes polítics, però sí que potser ajudava econòmicament o col·laborava amb algun moviment clandestí antifranquista, sense que em pogués determinar de quina mena. No he trobat cap dada que indiqui que tingués problemes amb la justícia, per tant, sembla que l'afany de millorar econòmicament en un ambient més lliure va ser el motor principal que va empènyer la família Ballester-Saéz cap al continent americà.

A la localitat argentina de Necochea (província de Buenos Aires), Maria Sáez tenia una tieta, un fet que va afavorir que triessin aquella destinació com a país d'acollida. Hi van arribar l'any 1952, i van estar a Necochea els dos primers anys. Després van marxar a la localitat de Rawson (província de Chubut), a la Patagònia, on es van establir de manera definitiva. El matrimoni va tenir tres fills, l'Antònia, que havia nascut a l'Hospitalet al final de 1948, i la Isabel i en Jesús que ja van néixer a l'Argentina. Jesús Ballester pare va continuar fent de forner i va arribar a tenir un negoci propi en què l'ajudava la seva dona. Els dos també van ser socis fundadors del Centro Español de Rawson. A casa van mantenir les tradicions espanyoles, i els seus fills les van integrar de tal forma que encara avui dia la néta, Belén Matschke, les reconeix com a pròpies.

L'àvia Maria va morir el 1974 i dos anys més tard va traspasar l'avi Jesús. Vaig compartir una estona amb la seva néta Belén el 6 de maig de 2011. Era de pas a Catalunya en una mena de viatge als orígens familiars que la va portar, entre d'altres, a l'Hospitalet, però també a Múrcia (lloc d'origen dels seus avis) i a Àustria, on al camp de Gusen havia mort el germà del seu avi. Vàrem compartir uns agradables minuts de conversa a la seu del *Diari de L'Hospitalet*. Em va explicar també que la seva mare, Antònia, una de les filles dels avis immigrants, havia estat mestra i havia mort l'any 2000, mentre que el seu pare, un funcionari argentí, encara és viu. Ella, nascuda el 1986, és la més jove de quatre germans, estudia geografia i està tramitant la nacionalitat espanyola per la il·lusió de mantenir els seus orígens perquè diu que no té previst abandonar l'Argentina. Potser com a hereva de l'esperit progressista dels seus avantpassats, la Belén, una jove tímida però d'idees ben fermes, manté activitat sindical en el Frente Popular Darío Santillán.

2.5.6 JOAN AYMERICH I MARIA RIGAU

El matrimoni format per Joan Aymerich i Maria Rigau Vila va emigrar a Mèxic amb els seus fills l'any 1950 per motius estrictament econòmics. El pare havia nascut probablement al poble valencià de Montserrat⁴³⁷ mentre que la mare era del barri de Santa Eulàlia, a l'Hospitalet. La

família de la Maria tenia una carnisseria al barri (o potser a Hostafrancs). El fill gran, en Salvador, havia nascut el 1932, i la filla, la Joana, cap al 1934 o 1935.

Els néts expliquen que la decisió d'emigrar a Mèxic la va prendre l'avi Joan, aprofitant que algú d'allà li havia ofert una feina. La seva dona i ell van pensar que era una bona oportunitat i, convençuts que els aportaria una millora econòmica, van deixar l'Hospitalet. Quan van marxar, en Salvador treballava a la tèxtil Can Trinxet.⁴³⁸ El seu expedient laboral assenyala que va entrar a l'empresa com a aprenent de contramestre el novembre del 1947, amb un sou de poc més de 61 pessetes setmanals. Durant dos anys es va anar superant i va passar a capatàs de secció i mecànic tèxtil, fins que el 12 d'agost de 1950 va marxar de l'empresa per voluntat pròpia "por trasladar su residencia a la Capital de México", segons consta en una còpia del certificat que li van lliurar. Havia entrat a Can Trinxet amb 15 anys, i la deixava amb 18 per emigrar amb la família.

A bord del vaixell *Monte Albertia* van arribar a Mèxic, on els esperava una sorpresa desagradable ja que l'oferta de feina que li havien promès al pare finalment no es va complir. Tot i això, Joan Aymerich va acabar treballant a la fàbrica automobilística Ford, on va reeixir. La família va residir durant molts anys a la capital mexicana.

Els fills, en Salvador i la Joana, es van anar adaptant, de mica en mica, a l'ambient del país per bé que la nova situació els devia suposar un xoc emocional important. Mai no van oblidar els orígens, però. A casa parlaven català i freqüentaven l'Orfeó Català, on la Joana va conèixer el seu futur marit, fill d'exiliats. Curiosament, la Joana es va casar amb un fill del polític republicà Josep Tomàs i Piera, que fou diputat al Parlament per ERC i, durant la Guerra Civil, ministre de Sanitat i Previsió Social. Tomàs i Piera no residia a l'Hospitalet però va estar-hi estretament vinculat en relació a la circumscripció electoral i també perquè va participar en els Fets de l'Aeronàutica, el 6 d'octubre de 1934, encapçalant l'escamot hospitalenc que hi va prendre part. Més tard, va ser diplomàtic de la República al Canadà. En acabar la guerra es va exiliar a Mèxic. El seu fill, Francesc Tomàs Pons, va ser qui es va casar amb Joana Aymerich Rigau en la dècada de 1950. En Francesc i la Joana van tornar a Catalunya al principi de la dècada de 1980, primer de forma provisional, però finalment s'hi van quedar. Pocs anys després també hi van venir els seus dos fills, en Francesc (nascut el 1961) i en Ramon (?), que s'han adaptat prou bé a la vida d'aquí. També el germà de la Joana, en Salvador, va tornar, tot i que n'ignoro la data. Cap membre de la família, però, va fer de l'Hospitalet el lloc de residència.

2.5.7 LA FAMÍLIA PÉREZ-ALARCÓN I LA TOMBA 493

Juan Pérez Fuentes figurava inscrit al padró del 1940 com a absent i amb un genèric comentari que el situava a "Amèrica", per tal de justificar-ne l'absència. Natural de Bédar⁴³⁹ (Almeria), havia nascut l'any 1903 i, segons el padró, treballava de manobre. En aquella inscripció del padró que devia omplir la seva dona consta que estava casat amb Isabel Alarcón Ros (1910), nascuda també a la mateixa zona d'Almeria que en Juan, i que la parella tenia dos fills, en Joan (1928 o 1929) i la Isabel (1932). Els Pérez-Alarcón havien arribat a l'Hospitalet cap al 1932 i vivien

al carrer Doctor Martí Julià, del barri de Collblanc. Inscrita en el mateix full del padró figurava una altra dona de 56 anys, Isabel Haro Fuentes, que tenia algun grau de parentiu amb en Joan.⁴⁴⁰ La família compartia el pis del quart segona del número 87 amb uns altres parents directes, tant d'en Joan com d'Isabel Haro Fuentes.⁴⁴¹

Tot i que les dades semblaven apuntar cap a un cas d'exili motivat per la derrota militar, finalment es va convertir en una emigració econòmica en dues fases. Vaig poder localitzar un dels fills de la parella, Diego Juan, a través de la seva dona, Leslie Alarcón. Entre els anys 2004 i 2005 Leslie havia realitzat per mitjà d'Internet una recerca dels avantpassats de la família del seu marit. Malgrat haver transcorregut sis anys de la seva recerca, i no sense dificultats, vaig estirar d'aquell fil i vaig acabar contactant amb ells per refer el periple d'aquesta part de la família.⁴⁴²

Juan Pérez va emigrar als Estats Units, molt probablement per motius econòmics, cap al 1934, mentre la seva dona i els seus fills, que aleshores tenien 2 i 6 anys, es van quedar a l'Hospitalet. Els seus descendents ignoren les circumstàncies d'aquesta separació que, en tot cas, sembla que es va perllongar fins l'any 1945. Possiblement la Guerra Civil i la Segona Guerra Mundial van complicar molt el retobament de la família. Això podria explicar el fet que la mare, per tal que els infants tinguessin una imatge de família unida, encara que no fos real, encarregués un muntatge fotogràfic a partir d'una fotografia on sortia ella amb els nens i una altra que li havia enviat el seu marit. Encara conserven aquella fotografia. En aquests anys, hi ha indicis que assenyalen que Juan va treballar com a camioner per a la foneria d'acer Crucible Steel, a Cleveland (Ohio).

Sembla molt versemblant que, almenys en part, la reunificació familiar s'hagués acabat produint l'any 1945, arran de la mort del fill gran, en Joan, que aleshores tenia 16 anys i patia una malaltia coronària. Ara bé, també és possible que la proximitat de la fi de la Segona Guerra Mundial (amb la creixent seguretat de les rutes marítimes) afavorís el retorn del pare. En qual-sevol cas, el fill va morir l'11 de maig de 1945 i el van enterrar a la tomba 493 del cementiri de l'Hospitalet,⁴⁴³ on encara avui es pot llegir aquest emotiu poema:

Descansa hijo querido
en paz y en eterna gloria
que aunque sea larga tu partida
mientras duren nuestras vidas
te tendremos en la memoria
TUS PADRES Y HERMANA

Cap al 1946 Juan Pérez Fuentes va tornar als Estats Units; ara, però, l'acompanyaven la dona, la Isabel, i la filla, que també es deia Isabel. Un any després, va néixer un altre fill, en Juan Diego. En aquell moment vivien a Cleveland (Ohio), on encara va néixer un últim fill, en Diego Juan, l'any 1949. Posteriorment es van traslladar a Paterson (New Jersey) perquè el pare havia trobat una nova feina. Malgrat haver passat l'examen físic pertinent, pocs dies després d'haver-s'hi incorporat, Juan Pérez va morir d'un atac de cor. Aquell any 1950, la situació familiar era,

Font: FPA

Muntatge fotogràfic de la família Pérez Alarcón, circa 1940, a partir d'una foto que correspon a la zona dreta, on trobem al pare, Juan Pérez, i d'una segona on hi surten els fills, Joan i Isabel, i l'esposa, Isabel Alarcón. Si us fixeu bé els terços són diferents. En aquell moment el pare estava als Estats Units.

La tomba 493 del cementiri de l'Hospitalet tal com es conserva avui dia. Correspon a Juan Pérez Alarcón, el fill gran de Juan Pérez Fuentes, mort l'any 1945.

com a mínim, complexa ja que Isabel Alarcón, la mare, havia quedat vídua amb una filla de 18 anys i dues criatures d'un i tres anys, fora del país d'origen i sense parlar l'anglès. Malgrat tot, no van tornar a Espanya. La Isabel va treballar cosint vestits i abrics per treure endavant la família. La filla gran possiblement la devia ajudar. La mare mai no va aprendre l'anglès, i mai no va conduir un cotxe, sempre viatjava en transport públic, cosa que ens fa pensar que era una dona amb una gran capacitat de sacrifici.

Cap al 1956 o 1957, la Isabel i els dos fills més petits van tornar de visita a l'Hospitalet i van anar a la tomba del germà mort, Juan. Potser també van veure alguns familiars. El viatge devia significar un sacrifici econòmic important, tot i que segons recorda un dels fills van viatjar en un vaixell de càrrega, força més barat que la travessa en un de passatgers. Al principi de la dècada de 1970, la mare es va assabentar que patia una malaltia terminal i va decidir tornar sola a l'Hospitalet perquè volia visitar novament la tomba del fill gran, per darrera vegada. L'any 1973, la Isabel va morir; tenia aleshores 63 anys.

Els dos germans van cursar estudis universitaris, en part perquè com que eren jugadors de futbol americà dins de la universitat van poder accedir a ajudes econòmiques. En Diego Juan ha tingut dos fills i ha treballat com a administrador de negocis per a una gran companyia, mentre que en Juan Diego, ha tingut dos fills i una filla, i ha exercit com a advocat d'immigració. La Isabel, l'altra filla, es va casar amb un immigrant d'origen italià, amb qui va tenir tres filles i un fill, i va treballar com a esteticista i perruquera, primer al seu domicili, i anys més tard en un saló

de bellesa. El seu fill va ser jugador professional de futbol americà durant un temps. Ella fa poc que és morta.

Amb el pas del temps, els fills de Juan Pérez i d'Isabel Alarcón havien perdut bona part de les dades dels seus orígens espanyols. Ara, aquesta investigació espera haver contribuït a recuperar-ne algunes per a la memòria familiar, si més no, pel que fa als fets i als anys viscuts a l'Hospitalet.⁴⁴⁴

Sobta pensar que dels 22 anys, aproximadament, que van estar casats en Juan i la Isabel, amb prou feines en van viure junts la meitat. A més, durant aquests anys es van haver de traslladar almenys tres vegades de lloc de residència, a banda de viatjar milers de quilòmetres. Ens podem arribar a imaginar quina mena de vida devia ser? El cas d'aquestes persones pot semblar un xic excepcional pels dotze anys que van viure separats abans no van emigrar junts als Estats Units l'any 1946, però cal advertir ràpidament que no és l'únic; n'he trobat d'altres de similars característiques.⁴⁴⁵

2.5.8 PILAR DIEGO, UNA ANARQUISTA ARGENTINA I UN FALANGISTA ESPANYOL

Pilar Diego Tribó va néixer a la província argentina de Mendoza al principi de 1915. El seu pare feia de joier. Exercia la seva feina entre l'Argentina i Espanya, i probablement va viure llargues temporades en els dos llocs ja que, fins i tot, dos dels seus fills, la mateixa Pilar i la Isabel, van néixer a l'Argentina i l'Antoni, en canvi, va néixer a Espanya.⁴⁴⁶ Aquest anar i venir des d'una banda a l'altra de l'Atlàntic va acabar quan la mare de la Pilar li va dir al seu marit que no volia viatjar més, i des d'aleshores es van quedar a viure definitivament a Catalunya. Això devia ser cap al 1922 o 1923. Podem assegurar que la família Diego-Tribó vivia a l'Hospitalet almenys des de 1928, però no es pot descartar que hi fossin abans. Al final de 1928, Pilar Diego va començar a treballar a la fàbrica tèxtil Can Vilumara, per tant encara no havia complert els 14 anys i tot just havia pogut fer els estudis primaris. L'any 1930 ens consta que la família vivia al carrer del Príncep de Vergara, del barri Centre de l'Hospitalet. Més endavant, cap al 1935, es van traslladar al carrer Rodés, al barri de Sant Josep.

A banda de la feina a la fàbrica de seda de Can Vilumara, sabem també que la Pilar va ser membre d'un cor del Centre Catòlic.⁴⁴⁷ Les referències familiars ens indiquen que la música hauria estat l'altre pol important en la seva adolescència. El fet que es tracti del cor d'una associació catòlica contrasta amb una trajectòria que, posteriorment, la va portar a relacionar-se amb el món anarquista.

Quan comença la Guerra Civil, la Pilar té 21 anys. Militava al moviment sindical anarquista, molt probablement a la FAI; algunes fonts assenyalen també que pertanyia al moviment feminista Mujeres Libres, tot i que aquest aspecte no està comprovat.⁴⁴⁸ La situació de penúria va fer que comencés a treballar als menjadors populars habilitats per l'Ajuntament i dirigits per la CNT als barris de l'Hospitalet ja que així a la nit, com d'altres col·laboradors, es podia emportar les sobralles del menjar. Malgrat l'activitat relacionada amb el món anarquista, no sembla, però,

que fos una militant molt activa ni tampoc destacada. La seva filla, Glòria Adán, recorda que la mare li va explicar que s'hi havia afiliat per poder treballar als menjadors populars. El germà de la Pilar, l'Antoni Diego, va ser mobilitzat durant la guerra. Segons explica també Glòria Adán, l'Antoni sembla que quan podia tornava cap a casa, potser d'amagat, i la mare i l'àvia li donaven menjar i el feien tornar perquè tenien por que el descobrissin i l'afusellessin per desertor. En el decurs de la guerra també cal assenyalar un altre fet destacat a la família, la mort del pare de la Pilar, José Diego Martínez, per causes naturals, el 23 d'agost de 1937. Les restes mortals del pare encara avui descansen al cementiri de l'Hospitalet.

Després de la guerra, la família de la Pilar va continuar vivint a l'Hospitalet i ella va tornar a treballar a Can Vilumara. Tot i això, cap al final de 1939 va rebre alguna denúncia, segons explica la seva filla per no haver donat suport al franquisme, i fou empresonada amb la seva germana Isabel. Se'ls va obrir un procés judicial i l'Auditoria de Guerra de la 4a Regió Militar va demanar informes a l'Ajuntament de l'Hospitalet per conèixer els antecedents de la Pilar. Curiosament, per algun motiu desconegut la petició es va duplicar ja que a l'Arxiu Municipal de l'Hospitalet n'hi ha una amb data del 16 de desembre de 1939 i una segona, idèntica, però amb data del 4 de gener de 1940 i segell del registre d'entrada amb la data diferenciada. També es van confeccionar dues respostes a aquesta petició del jutge que s'havia acabat duplicant, possiblement per error. I aquí trobem el més insòlit: les dues respostes aporten informacions completament diferents sobre el passat polític-social de la Pilar Diego. En la primera, dues veïnes informen que la Pilar era una persona de bona conducta i d'antecedents irreprotxables, i se la considera "afecta al Glorioso Movimiento Nacional". En la segona, però, dues persones diferents del barri afirmen que

durante la dominación rojo-separatista fue presidente de la asociación "Mujeres Libres", habiéndosela visto con mucha frecuencia con elementos de la FAI⁴⁴⁹

Una nova prova més de l'aleatorietat —o bé de la intencionalitat, segons com es miri— amb què s'elaboraven aquests documents i de les enveges i intrigues que hi podien encabir. Malgrat tot, la Pilar i la seva germana Isabel van estar poc temps a la presó, potser uns quants mesos. La seva mare es va adreçar al cònsol argentí, ja que les dues tenien la nacionalitat argentina. Finalment, la pressió diplomàtica va aconseguir l'excarceració, tant de l'una com de l'altra, i la Pilar va continuar treballant a Can Vilumara fins el 26 de setembre de 1942.

En aquest lapse de temps, entre el final de la contesa i el final de 1942, la Pilar va conèixer el seu futur marit. Es deia Fernando Adán San Andrés i era un d'aquells personatges que donen peu a fer una pel·lícula o a escriure una bona novel·la. Havia nascut a Alcanadre (La Rioja) el setembre del 1919 i era fill d'un membre de la Guàrdia Civil. La família s'havia traslladat a Barcelona, on ell va viure fins als 29 anys. Fernando Adán havia format part de la Falange des de ben jove, potser des del 1935, any en què havia tornat d'una escola religiosa belga on havia estat cursant l'ensenyament secundari durant dos anys. Pocs mesos després de la tornada havia participat en la trama civil de l'aixecament militar de Barcelona, el 19 de juliol de 1936. En fracassar el cop d'estat a Barcelona, el van detenir, empresonar i condemnar per rebel·lió militar

Font: V

Pilar Diego, l'any 1941. Detall d'una foto dels treballadors de Can Vilumara.

a reclusió perpètua (en la pràctica, 30 anys de presó), i probablement es va salvar de morir afusellat perquè llavors era menor d'edat.⁴⁵⁰ Devia passar tota la guerra a la presó, fent treballs forçats. En els dies finals de la contesa i en plena retirada de l'exèrcit republicà, Fernando Adán va ser un dels 800 presoners que els republicans es van emportar de la Model de Barcelona cap a la frontera. A prop de França va poder fugir i es va tornar a lliurar de l'afusellament que va patir una part dels condemnats que l'acompanyaven.

Després de ser alliberat va tornar a Barcelona, on sembla que va treballar d'inspector del Sindicat de Pesca Estatal, alhora que era cap de districte de l'Organització Juvenil Espanyola (OJE). Data d'aquesta època l'inici de la relació personal amb la Pilar Diego, una relació que va esdevenir, com veurem més endavant, força important en el futur de tots dos, malgrat les diferències ideològiques que els separaven: l'un era falangista força actiu i l'altra tenia un passat de signe anarquista, per bé que els indicis assenyalen una postura poc combativa.

Tot i la relació personal amb la Pilar, l'any 1942 Fernando Adán decideix enrolar-se a la División Azul, la unitat militar impulsada pel règim franquista per tal d'ajudar en el camp de batalla l'Alemanya nazi. Formada primordialment per soldats voluntaris —si més no sobre el paper—, Fernando Adán quadra bé amb un determinat perfil de voluntari, el del falangista jove i amb ganes d'aventura que vol lluitar contra el comunisme. Quan Fernando Adán li va manifestar la intenció que tenia d'anar-se'n a lluitar a Rússia, la Pilar Diego el va amenaçar d'emigrar a l'Argentina, però això no va fer que canviés d'opinió. Ell se'n va anar al front rus i ella, sense fer-se enrere tampoc, va retornar allà on havia nascut. La separació ja era un fet, però ni de bon tros era una separació definitiva.

Potser que la Pilar tingués més d'un motiu per acabar marxant d'Espanya: amb uns antecedents anarquistes i amb una situació familiar feble, la possibilitat d'emigrar a l'Argentina, on probablement tenia familiars, com a mínim era una opció temptadora. També hi devia influir el fet de saber que Fernando Adán, essent lluny com seria, no podria actuar ja com a valedor seu.

Fernando Adán va formar part de la Primera Companyia de Sanitat a la División Azul entre el 18 de juliol de 1942 i el 5 de novembre de 1943. En aquest període va rebre la Creu Roja del

Carnet d'ex combatent de Fernando Adán Sanandres, expedit l'any 1945. Les condecoracions que figuren les va guanyar a la División Azul.

Mèrit Militar l'abril del 1943, i en el seu full de serveis figura que va tenir una conducta bona, va acreditar el seu valor i va manifestar un esperit militar excel·lent. La realitat, però, probablement és un xic menys valerosa. Recorda la seva filla Glòria com el seu pare els explicava un dels episodis que més por li havia fet passar mentre era allà: havia de portar un missatge i per fer-ho li calia travessar un lloc perillós, però li va agafar un atac de pànic i només va arribar a mig camí i se'n va tornar. Deia llavors que no entenia com no l'havien afusellat... Normalment exercia de portallitres i no entrava directament en combat, sinó que sortia a recollir els ferits i els morts del camp de batalla. Això, però, no el lliurava del risc de morir, i de fet algun company havia caigut al seu costat víctima de les bales enemigues. A més, no oblidem que allà el fred era un altre enemic per a tothom.

Quan Fernando Adán va tornar del front rus, el novembre del 1943, la Pilar ja feia un any que havia marxat a l'Argentina amb la seva germana petita, i aquí només quedava la seva mare, Antònia Tribó Badía, i de fet no s'hi estaria gaire temps perquè al final de 1944 o al principi de 1945 consta que va rebre una carta de la seva filla; li proposava que se n'anés a l'Argentina a viure amb ella. Per això l'Antònia, entre d'altres papers, va sol·licitar un certificat mèdic i un altre en què es deixava constància que no practicava la mendicitat, documents que encara conserva avui dia la seva filla. En aquell moment, al final de 1944, la mare encara vivia al carrer Rodés de l'Hospitalet.

Així doncs quan torna de Rússia, Fernando Adán es reincorpora a l'Espanya franquista, se suposa que sense gaire entrebancs, com a sotscap de la secció social del Sindicat d'Indústries Químiques, a Barcelona, però ja no troba la Pilar. Treballa aleshores al sindicat franquista fins al 1948. En aquests cinc anys, però, Fernando Adán no oblidava la Pilar i li comença a enviar cartes. La relació torna a prendre força fins al punt que l'any 1948 ell decideix abandonar Espanya i marxa a l'Argentina per retrobar-se amb la Pilar. Cap dels dos tornarà ja a Catalunya.

Sobre aquesta idíl·lica, i fins a cert punt insòlita història d'amor, però, plana una important ombra de dubte. L'octubre del 1950, un parell d'anys després que Fernando Adán emigrés a l'Argentina, la premsa espanyola es feia ressò de l'esclatament d'un assassinat comès el març del 1939, poques setmanes després del final de la Guerra Civil al front català. Sorprenentment, el nom de Fernando Adán sortia involucrat en els fets. Tant l'ABC com *La Vanguardia* van recollir

la notícia en les edicions del 27 i 28 d'octubre de 1950, respectivament, i ambdues versions ens permeten conèixer els suposats fets. La del diari madrileny estava datada a Barcelona el dia 26 per l'agència de notícies *Cifra* i deia això:

Han sido detenidos los autores de un crimen cometido en marzo de 1939. En aquella fecha fue encontrado en la carretera de San Feliú de Codina el cadáver de José María Alavern Saucedo. La víctima habitaba un piso de la calle del Carmen de Barcelona, en unión de Enrique Barber García, y se dedicaba a negocios de “estraperlo”. El Barber convenció un día a Alavern que debía marchar a Francia, ya que se habían descubierto sus andanzas. Confiando en ello, Alavern marchó, en unión de Barber, Mario Balaguer Barnaus y José Molero Martínez, los cuales, en la carretera y para apoderarse del dinero que llevaba, le dieron muerte⁴⁵¹

Segons la notícia, tots ells haurien estat empresonats, a excepció de Molero que ja estava a la presó per un altre delictes d'estafa. La breu notícia finalitzava dient que s'estaven carregant l'autoria del crim els uns als altres. En aquest sentit, la notícia de *La Vanguardia*, publicada un dia després, era una mica més explícita pel que fa al tema de les acusacions mútues, i aquí és on entra el nostre protagonista. La versió dels fets és pràcticament similar però a l'hora de fer hipòtesis de qui va ser l'autor material del crim, en aquest diari van escriure això:

Los detenidos achacan la ejecución del crimen a Fernando Adán San Andrés, que actualmente se encuentra en la Argentina, y añaden que ellos sólo arrastraron el cadáver desde el coche hasta el lugar donde fue encontrado⁴⁵²

A banda d'aquest important apunt, les dues versions també es diferencien en alguns dels noms de la gent implicada. Així, *La Vanguardia* nomena un dels involucrats com a Mario Balaguer Ranau (i no Barnaus), i esmenta com a víctima José María Alavern Sensada (i no Saucedo). Segui com sigui, dos anys després d'haver marxat, Fernando Adán es va veure involucrat de manera indirecta en un crim comès 11 anys abans. No ha estat possible esbrinar que hi ha del cert en aquesta història i si va tenir res a veure en la decisió de Fernando Adán de marxar a l'Argentina (o fins i tot, en la decisió d'enrolar-se a la División Azul). Tot i això, sí que hem establert un lligam entre ell i la resta d'aquest grupet de persones detingudes arran del cas: José María Molero Martínez, que també va participar en la trama civil de l'aixecament del 19 de juliol acompanyant la mateixa unitat de la caserna del Bruc amb què havia sortit Fernando Adán, per tant, és probable que es coneguessin.⁴⁵³ També cal adonar-se'n que algú del grup sabia que Fernando Adán estava a l'Argentina... Cal esmentar, d'altra banda, que els detinguts se'ls titllava de lladres i falsificadors, especialment Enrique Barber García, a qui segons una altra informació publicada poc després, se'l considerava també el cervell d'una xarxa de falsificadors i estafadors muntada al voltant d'una entitat bancària on treballava.⁴⁵⁴

No podem jutjar que hi havia exactament darrere d'aquest fosc afer a partir només d'aquestes informacions, però sí que cal anotar-ne els detalls per tal de fer-se una mínima com-

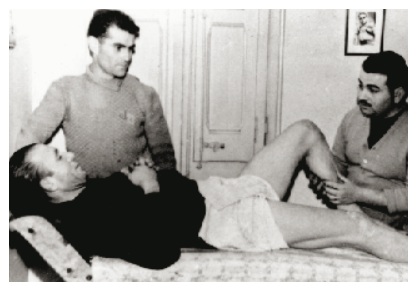
posició del que devia passar. Aquesta curiosa i, fins a cert punt, inquietant història no era coneguda per la filla de Fernando Adán fins que la vaig descobrir a les hemeroteques. Glòria Adán no recorda que el seu pare n'hagués parlat mai i, potser, ni tan sols ell no es va arribar a assabentar mai d'aquesta greu acusació. En tot cas, no hi ha indicis que el molestessin pas per aquest episodi. Fins i tot, el 1952 el nom de Fernando Adán apareix de nou a les pàgines de *La Vanguardia* en un quadre d'honor d'un multitudinari homenatge organitzat per l'Ajuntament de Barcelona "a los heróicos inmolados o supervivientes" de les unitats catalanes que durant la guerra van participar al costat de Franco. El nom de Fernando Adán figura en la "Relación de alzados en armas en esta ciudad [Barcelona] el día 18 de julio de 1936 / Supervivientes".⁴⁵⁵ Tots ells (els noms dels quals van quedar recollits en una pàgina sencera a cinc columnes ben plena de noms) van rebre la medalla de plata de la ciutat de Barcelona. La de Fernando Adán es devia quedar sense recollir perquè ell ja estava en aquell moment a l'Argentina.

Fernando Adán va morir el 9 de novembre de 1981, a Buenos Aires. La seva dona, la Pilar Diego, va morir també a l'Argentina l'any 1999. La seva filla Glòria va viatjar l'any 2011 a Espanya, on encara conserva família; buscava dades sobre el seu pare, la seva mare i sobre l'avi que està enterrat a l'Hospitalet. Un dia, per casualitat, la vaig conèixer a l'Arxiu Municipal de L'Hospitalet, i la trobada va permetre un fructífer intercanvi d'informació que a mi ara m'ha permès explicar un altre cas d'emigrants a Amèrica.

2.5.9 JOAN MASMITJÀ, UNA VIDA AL VOLTANT DEL CICLISME A UNA BANDA I L'ALTRA DE L'ATLÀNTIC

El cas de Joan Masmitjà López el vaig revelar ja fa uns anys quan vaig investigar la història de l'esport a l'Hospitalet.⁴⁵⁶ Llavors me l'havia trobat molt vinculat al món del ciclisme català i del barri de Collblanc, a l'Hospitalet, malgrat que probablement vivia a la zona propera de Sants (com a mínim així era al principi de la dècada de 1950). A la seva família, aquest esport era molt estimat però va desencadenar també la tragèdia de la pèrdua, quan un dels germans, en Julià, entrenant per Vallvidrera amb bicicleta va tenir un accident i s'hi va deixar la vida el 1947. Durant uns anys a Collblanc se li va retre homenatge amb la celebració d'un trofeu ciclista que portava el seu nom.

Curiosament Joan Masmitjà, nascut cap al 1924, es va iniciar com a esportista en el món de la boxa, abans de la Guerra Civil. Mentre entrenava a la sala Price de Barcelona va començar a fixar-se molt en la tasca dels massatgistes, una tasca que més endavant esdevindria una de les seves afeccions i que, fins i tot, convertiria en una ocupació. Abans, però, va canviar d'esport i va passar al ciclisme. Com que a les curses tampoc no va obtenir grans resultats, va decidir abandonar la pràctica activa de l'esport i va estar fent de directiu durant gairebé una dècada a l'Agrupació Ciclista Collblanc, club del qual n'havia estat membre fundador l'any 1944. En aquests anys, Masmitjà ja cultivava la seva afecció pel massatge esportiu, primer amb els corredors aficionats del seu propi club, i a partir com a mínim del 1951 entre els corredors professionals. Entre

Font: P

Joan Masmitjà exercint com a massatgista l'any 1951, amb les cames del ciclista Joaquim Olmos entre les seves mans. Espera torn un altre ciclista, l'hospitalenc Josep Vidal Julià.

els primers corredors professionals que li van confiar les cames, trobem Joaquim Olmos i l'hospitalenc Josep Vidal Julià, amb els quals es va fotografiar aquell mateix any per il·lustrar una informació periodística. Durant els següents tres anys la fama de Masmitjà es va anar ampliant en aquest camp i va arribar a col·laborar en diverses edicions d'una competició en pista de sis dies (curses que en aquella època estaven molt de moda) i que es celebrava a Barcelona. En les diverses edicions d'aquestes proves van passar per les mans de Masmitjà ciclistes com Jordi Clarós, molt vinculat també a l'Hospitalet, Joan Espín, o els italians Severino Rigoni (plata als Jocs Olímpics de Berlín-36 en persecució per equips) i Ferdinando Terruzzi (campionat olímpic de tàndem, Londres 1948, i després campió d'Europa).

Poc després Masmitjà va arribar a ser preparador físic i director esportiu de l'equip Grupo de Empresas Lámparas Abelló, de Barcelona, amb el qual va aconseguir els títols de campió de Catalunya i d'Espanya a les competicions d'Educación y Descanso i amb el qual també va participar en un enfrontament contra Portugal, juntament amb dos equips espanyols més.

L'any 1954, però, va decidir anar a viure a l'Argentina amb la seva dona i el seu fill petit (nascut cap al 1950), en principi per motius de feina. Amb la família, es va establir a la localitat de Mar del Plata i va obrir un taller de bicicletes que, més endavant, va ampliar a les motocicletes i, després, al petit transport. Però a més va seguir vinculat al ciclisme esportiu: només dos mesos després d'arribar ja treballava amb les figures ciclistes de la zona. Es conserva algun article de la premsa argentina d'aquests primers mesos, on comencen a explicar qui era el nouvingut i quina història tenia al darrere. Cal destacar també que Masmitjà va estar vinculat a clubs argentins, com per exemple el Club Ciclista y Deportivo Gral. Pueyrredón (es conserva una credencial seva amb aquest club de l'any 1958), i que, finalment, va arribar a fundar el seu propi club, Cycles Barcelona, amb el qual va participar en proves arreu de l'Amèrica del Sud. Precisament un dia, quan tornava d'una d'aquestes proves, va patir un accident de trànsit.

A l'Argentina va néixer un segon fill cap al 1960; la família, però, volia retornar. Llavors un amic seu, l'industrial Joan Pitarch, li va oferir una feina, "un puesto destacado en su próspera industria, para mí así como para mi hijo",⁴⁵⁷ i es van decidir a fer el pas el desembre del 1964. Aquí va seguir un temps vinculat al món del ciclisme, la seva gran passió.

2.5.10 ELS GERMANS PEIRÓ ARIZA, DE LA PRESÓ A L'ARGENTINA

Enric i Joaquim Peiró Ariza van emigrar a l'Argentina, junt amb les respectives famílies, l'any 1948. Devia fer poc temps que en Joaquim i la seva dona, Dolors Pérez Enseñat, havien tancat el seu particular capítol judicial amb la justícia franquista. En Joaquim consta com a pres l'any 1940, segons una anotació del padró de l'Hospitalet d'aquell any.⁴⁵⁸ L'anotació és prou explícita ja que, fins i tot, figura el lloc on estava empresonat, el Palau de les Missions, ubicat en el recinte de l'Exposició de Barcelona, un espai que es va utilitzar després de la Guerra Civil per tancar-hi presoners polítics. De la seva dona consta també a l'arxiu municipal un informe personal vinculat a un judici sumaríssim, el número 217 de l'any 1940 per rebel·lió militar. L'informe està datat al final de desembre de 1942 i anava adreçat al Jutjat Militar número 14 de Barcelona. No sabem si van ser finalment condemnats o no, però en tot cas durant els anys immediatament posteriors a la guerra van haver d'afrontar problemes amb la justícia, uns problemes que van tenir un punt d'origen clar —l'actuació adoptada en els anys de la contesa— i que van implicar unes conseqüències directes: la detenció i el pas per la presó.

Tant en Joaquim com l'Enric eren rellotgers. El primer havia nascut cap al 1909 o 1910, a Barcelona, i l'altre era quatre anys més petit, fet que ens porta a pensar que hauria nascut cap al 1914. Només coneixem el domicili d'en Joaquim i la Dolors, que vivien al carrer Holanda, al barri hospitalenc de la Torrassa. Dolors Pérez tenia la mateixa edat que el seu company. La parella havia tingut dos fills, en Rubèn, cap al 1931, i en Joaquim, un any després. Tots dos havien nascut a Barcelona, segons les dades de que disposem.

Si en Joaquim i la Dolors van ser condemnats, possiblement la pena devia ser petita ja que l'any 1948 van emigrar cap a l'Argentina. Se n'hi van anar amb l'altre germà, l'Enric, i la família d'aquest, integrada per la seva companya, de qui en desconeixem el nom però sí que en sabem els dos cognoms, Buquet Francolí, i el seu fill Jordi. La dona era sis anys més gran que ell i devia haver nascut cap al 1908, també a Barcelona. El seu fill Jordi hauria nascut cap al 1942, a Barcelona. Van arribar al port de Buenos Aires el 24 de juny de 1948 a bord del vaixell *Juan de Garay*. No he localitzat cap dada més sobre aquestes persones.

2.5.11 ELS EMIGRANTS AL BRASIL

Les fitxes consulars de qualificació dels immigrants que volien entrar al Brasil⁴⁵⁹ entre 1900 i 1965 m'han permès localitzar 69 casos de ciutadans i ciutadanes relacionats amb l'Hospitalet, bé perquè hi havien nascut o bé perquè hi havien residit; tots van marxar cap al Brasil entre 1949 i 1962. Bàsicament podem considerar que aquestes migracions són de tipus econòmic, per tres motius: per l'època en què van tenir lloc, perquè en molts casos aquestes persones eren menors en els anys de la Guerra Civil i perquè els interessats disposaven de passaport expedit en aquell moment per les autoritats franquistes. No es pot descartar que hi hagués també algun tipus de motivació política, però tot i que no disposem de més dades pensem que la motivació primària d'aquests desplaçaments va ser de tipus econòmic.

Presentarem els casos en dos grups: en el primer veurem les persones que van néixer a l'Hospitalet però que en el moment de marxar no hi residien, i en el segon veurem les persones que residien a l'Hospitalet, amb independència del lloc de naixement.

En el primer grup, el de les persones nascudes a l'Hospitalet però amb residència fora del municipi, trobem aquests 25 casos. Aquests en són els noms: **Anna Giménez Sánchez** (nascuda el 1929, vivia a Barcelona i va emigrar el 1960); **Àngel Marchán Onzoño** (nascut el 1927, resident a Barcelona i emigrat el 1952); **Antoni López Blanes** (nascut el 1926, resident a Barcelona i emigrat el 1951); **Antoni Mendiola Castells** (nascut el 1924, resident a Molins de Rei i emigrat el 1951); **Antoni Nicolás López** (nascut el 1925, resident a Barcelona i emigrat el 1952); **Antoni Torralba Pérez** (nascut el 1934, resident a Vallcarca i emigrat el 1953) i el seu pare **Josep Antoni Torralba Tomás** (nascut a Múrcia el 1904, resident a Vallcarca i emigrat el 1953), un altre fill, **Sebastià Torralba Pérez** (nascut el 1932, resident a Barcelona i emigrat el 1954), i més tard la seva germana **Isabel Torralba Pérez** (nascuda el 1940, resident a l'Hospitalet i emigrada el 1956) i la mare, **Maria Pérez** (sense més dades); **Armand Vico Estradera** (nascut el 1926, resident a Esplugues i emigrat el 1960); **Dolors Giner Oset** (nascuda el 1931, resident a Sabadell i emigrada el 1957); **Dolors López Barragán** (nascuda el 1926, resident a Barcelona i emigrada el 1956 amb el seu marit); **Felip León Porcar** (nascut el 1932, resident a l'Uruguai, previ pas per França i l'Argentina, i emigrat al Brasil el 1956); **Hortènsia Belmonte Montes** (nascuda el 1930, amb residència a Girona i emigrada el 1954); **Isidre Arnal Rodríguez** (nascut el 1927, resident a Barcelona i emigrat el 1952); **Joan Colet Baulo** (nascut el 1924, resident a Badalona i emigrat el 1957); **Maria Escote Bachs** (nascuda el 1934, resident a Barcelona i emigrada el 1954); **Olga León Sánchez** (nascuda el 1934, resident a Molins de Rei i emigrada el 1951); **Núria Bona Creixell** (nascuda el 1934, resident a Barcelona i emigrada el 1957); **Joan Cruz Jareño** (nascut el 1932, resident a Biarritz, França, i emigrat el 1949); **Àngela García Cárceles** (nascuda el 1931, resident a Barcelona i emigrada el 1960); **Trinidad Gellez López** (nascuda el 1920, resident a València i emigrada el 1952); **Rosario García García** (nascuda el 1933; resident a la localitat francesa de La Bastide sur L'Hers, al sud de França, i emigrada el 1952), i **Sebastià Salmerón Vargas** (nascut el 1925, resident a Barcelona i emigrat el 1953).

En el segon grup, el d'emigrats residents a l'Hospitalet abans de marxar (molts són nascuts també a l'Hospitalet, però no tots) trobem 44 casos. Aquests en són els noms: **Andreu Navarro Iglesias** (nascut el 1926 a l'Hospitalet i emigrat el 1955); **Àngel Conesa Alcaraz** (nascut a l'Hospitalet el 1926 i emigrat el 1951); **Antoni Gil Montoya** (nascut a l'Hospitalet el 1927 i emigrat el 1954); **Asunción Benítez Lanza** (nascuda a l'Hospitalet el 1938 i emigrada el 1955) i la seva mare **Asunción Lanza** (sense més dades); **Josep Escote** (sense més dades) i el seu fill, **David Escote Bachs** (nascut a Barcelona el 1935 i emigrat el 1953); **Elena Pastor Marcos** (nascuda a l'Hospitalet el 1932 i emigrada el 1958); **Enric Villalonga Álvarez** (nascut a l'Hospitalet el 1926 i emigrat el 1956); **Francesc Masferrer Piñol** (nascut a l'Hospitalet el 1930 i emigrat el 1950); **Pere Cler Sáes** (nascut a Cartagena, Múrcia, i emigrat el 1955), la seva esposa, **Mercè Parés Vila** (nascuda a Barcelona el 1927 i emigrada el 1957) i el seu fill, **Fulgenci Cler Parés** (nascut a l'Hospitalet el 1946 i emigrat el 1957); **Francesc Fanlo García** (nascut a l'Hospitalet el 1931 i emigrat el 1960); **Ginesa**

Romero Vallespí (nascuda a l'Hospitalet el 1930 i emigrada el 1956); **Ignàcia Vidal Vilella** (nascuda a l'Hospitalet el 1919 i emigrada el 1958), la seva filla, **Lourdes Agramunt Vilella** (nascuda probablement a l'Hospitalet el 1945 i emigrada el 1958) i el cap de la família, **Pasqual Agramunt** (sense més dades); **Josep García Hernández** (nascut a l'Hospitalet el 1923 i emigrat el 1951); **Joan Abadal Matas** (nascut a l'Hospitalet el 1934 i emigrat el 1962); **Joan Requesens Agustina** (nascut a l'Hospitalet el 1936 i emigrat el 1951), el seu pare, **Ramon Requesens Blesa** (sense més dades) i la germana d'aquest, **Rosa Requesens Blesa** (nascuda a Barcelona el 1912 i emigrada el 1951); **Lluís López Álvarez** (nascut a l'Hospitalet el 1927 i emigrat el 1952); **Miquel Rovira Dumenjó** (nascut a l'Hospitalet el 1921 i emigrat el 1951), els seus fills, **Miquel** (nascut el 1949, probablement a l'Hospitalet) i **Joan** (nascut el 1950, probablement a l'Hospitalet) i la seva germana, **Carme Rovira Dumenjó** (nascuda a l'Hospitalet el 1908 i emigrada el 1956); **Paula Riera Vilarrubias** (nascuda a l'Hospitalet el 1904 i emigrada el 1960); **Pere Antoni Lozano Martínez** (nascut a l'Hospitalet el 1938 i emigrat el 1956) i el seu pare, **Martí Lozano** (sense més dades); **Pere Meca Soler** (nascut a l'Hospitalet el 1930 i emigrat el 1949); **Salvador Sánchez Navarro** (nascut a l'Hospitalet el 1926 i emigrat el 1951); **Senén Hurtado Cervero** (nascut a l'Hospitalet el 1928 i emigrat el 1962); **Ramon Puig Biarnés** (nascut a Barcelona el 1921 i emigrat el 1952) i la seva esposa, **Teresa Guillén Clavero** (nascuda a l'Hospitalet el 1927 i emigrada el 1952); **Joana Guevara Sánchez** (nascuda a l'Hospitalet el 1945 i emigrada el 1963); **Montserrat Deirós Neira** (nascuda a l'Hospitalet el 1927 i emigrada el 1956), el seu marit, **Higini Gascó Forga** (nascut a Alberique, València, el 1928 i emigrat el 1955) i el fill dels dos, **Xavier Gascó Deirós** (nascut el 1954 probablement a l'Hospitalet i emigrat amb la mare el 1956), i també el germà de l'Higini, **Manuel Gascó Forga** (nascut a Barcelona el 1930 i emigrat amb el germà el 1955), la seva dona, **Isabel Albacete Cano** (nascuda a l'Hospitalet el 1936 i emigrada el 1956) i els seus dos fills, **Higini Gascó Albacete** (nascut a l'Hospitalet el 1954) i **Joan Gascó Albacete** (nascut a l'Hospitalet el 1955), emigrats amb la mare el 1956; i **Teresa Sabaté de Blas** (nascuda a l'Hospitalet el 1924 i emigrada el 1952).

Si ens aturem una mica en les dades, observem que la majoria d'aquestes persones tenen en comú haver nascut cap a mitjan de la dècada de 1920 i anys posteriors, per tant, a tot estirar, van viure la Guerra Civil durant la infantesa i no van participar directament en el conflicte. Això implica, també, que en emigrar sobretot durant la dècada de 1950 eren joves, les edats dels quals devien oscil·lar entre els 18 i els 35 anys. En molts casos, a més, els emigrats eren solters, i si estaven casats el més habitual era que primer marxés l'home i que, posteriorment, al cap d'uns mesos o anys més tard, s'hi afegís la resta de la família. Quant a les professions, l'especificitat del mercat brasiler en aquells anys⁴⁶⁰ va determinar els perfils més comuns dels emigrats hospitalencs identificats, amb un predomini de mecànics, operaris tèxtils, manobres, electricistes, fusters, pintors...

Veiem ara alguns casos que m'han semblat especialment interessants; les dades, per descomptat, no són abundants, però sí suficients com per continuar deduint més coses sobre el procés d'emigració.

Per exemple, el cas de **Felip León Porcar** (l'Hospitalet, 1932) és d'emigració múltiple, a diferents països. En Felip era mecànic ajustador i va emigrar amb 19 anys des de Marsella

Una de les moltes fitxes consulars d'entrada al Brasil dels emigrants hospitalencs, en aquest cas la del jove Juan Jareño Cruz, expedida l'any 1949 a Bordeus (França).

Font: FS

REPÚBLICA DOS ESTADOS UNIDOS DO BRASIL
FICHA CONSULAR DE QUALIFICAÇÃO
116979/

Esta ficha, expedida em duas vias, será entregue à Polícia Marítima e à Imigração no porto de destino

Nome por extenso: **Juan Jareño Cruz**
Admitido em território nacional em caráter: **PERMANENTE**
Nos termos do art. 9º da Lei nº 1.967, de 1945, o portador desta ficha de nascimento hospitalense (Barcelona) 16/12/1932
Nacionalidade: **Espanhola** Estado civil: **solteiro**
Filiação (nome do Pai e da Mãe): **Vidal Cruz e Maria Jareño**
Profissão: **carpinteiro**
Residência no país de origem: **Chalet "Islette" r. Salanne, 114 BORDOS**
NOME: _____ IDADE: _____ SEXO: _____

FILHOS: _____
MENORES DE 18 ANOS: _____

Passaporte n.º **71/49** expedido pelas autoridades de Consulado da Espanha em BAYONNE em data **28 de março de 1949**, vindo sob n.º **36** por **12/9/49**, sob n.º **44**, pelo Consulado em BORDOS em **16 de maio de 1949**
Assinatura do portador: **Juan Jareño Cruz**
Assinatura do Consulado: **Consulador em BORDOS**
Aviso de MAGALHÃES

(França) a l'Argentina el maig del 1951, a bord del vaixell *Florida*. Desconec com i quan havia arribat a França. En Felip era solter i l'octubre del 1955 consta que li van expedir un passaport al consolat espanyol a Rosario (Argentina) amb el qual devia reemigrar a l'Uruguai. Va estar vivint a Montevideo fins al desembre del 1956 i aleshores va emigrar per tercer cop, en aquest cas al Brasil. Sabem també que la seva germana **Cándida León Porcar**, que estava casada, va emigrar a l'Argentina un parell de mesos després que ho hagués fet ell, l'any 1951, també des de Marsella i a bord del vaixell *Provence*. En aquest cas no podem confirmar que hagués nascut també a l'Hospitalet (era nou anys més gran). Tampoc he trobat rastre d'una possible emigració conjunta amb els pares, Josep León i Felicidad Porcar. He trobat dades d'en Felip al Brasil fins a mitjan de la dècada de 1970. Hi ha indicis que semblen apuntar que més endavant va tornar a viure a Catalunya.⁴⁶¹

L'emigració de **Joan Jareño Cruz** també es va produir des de França, l'any 1949. En Joan havia nascut a l'Hospitalet al final de 1932. La seva família devia arribar a la ciutat aquell mateix any o bé al final de 1931 a tot estirar ja que el seu germà Vidal havia nascut aquest darrer any però al Prat de Llobregat. El cert és que els dos vivien amb la mare, Maria Jareño Cibeiro (Atalaja, Conca, 1910), a Biarritz (França) just abans d'emigrar al Brasil. En Joan era fuster, el seu germà jornaler i la seva mare cosia. No sabem com van anar a parar a França. Tampoc he trobat la fitxa consular del pare, Vidal Cruz.

I des de la localitat de La Bastide sur L'Hers, al sud de França, va emigrar al principi de 1952 **Rosario García García**, nascuda a l'Hospitalet l'octubre del 1933. Desconec com i quan va anar a parar a França. En el moment de marxar al Brasil estava casada amb un home de qui només en conec el cognom, Sempere, i declarava ser teixidora de professió.

La família Escote Bachs va marxar al Brasil al principi de la dècada de 1950. He trobat la fitxa de la filla, **Maria Escote Bachs**, nascuda a l'Hospitalet el maig del 1934, i la del germà petit, **David Escote Bachs**, nascut a Barcelona l'agost del 1935. A partir de les dues fitxes es pot deduir el periple migratori de la família. El primer de marxar, en una data indeterminada, va ser el pare, **Josep Escote**. Així figura a la fitxa del fill, David, on es pot llegir en l'apartat d'observacions que va a reunir-se amb el seu pare, resident a Sao Paulo. El visat del fill data de l'abril del 1953, per tant, el pare havia marxat abans. El fill se'n va anar cap al Brasil quan encara no havia complert els 18 anys (potser per no haver de fer el servei militar?). Sabem també per la fitxa que era estudiant i que fins aleshores havia viscut a l'avinguda Generalísimo Franco de l'Hospitalet (l'actual

carrer Prat de la Riba). Havia estat admès al Brasil amb caràcter permanent, és a dir, per quedar-s'hi. Un any més tard, l'abril del 1954, van emigrar també la seva germana gran, Maria, i la seva mare, **Eulàlia Bachs**. A la fitxa de la noia consta que vivia al carrer de Sants, a Barcelona, que tenia 20 anys i que estava soltera i sense professió. Ambdues van marxar al Brasil lògicament per reunir-se amb el cap de família i el fill petit. En David es va casar el 1966 amb una ciutadana brasilera. No conec cap més dada sobre aquesta família.⁴⁶²

Podem reconstruir també el periple migratori de la família Torralba Pérez, un periple que es va desenvolupar en tres etapes. Els primers de marxar van ser dos homes: el pare, **Josep Antoni Torralba Tomás** i un dels fills, **Antoni Torralba Pérez**. El pare havia nascut a Múrcia, tenia 48 anys i era manobre, mentre que el fill havia nascut a l'Hospitalet, en aquells moments tenia 18 anys i declarava també ser manobre. Curiosament, en els dos casos consta el darrer lloc de residència, a Vallcarca (Sitges). Podem especular que tant l'un com l'altre devien treballar a la cimitera que hi havia a la zona. Els dos van emigrar al Brasil al principi de 1953. L'octubre del 1954 va marxar un altre fill, **Sebastià Torralba Pérez**, que havia nascut a l'Hospitalet el 1932 i que vivia també a la mateixa adreça de Vallcarca. També declarava ser manobre. Finalment, l'any 1956, tres anys després que haguessin marxat el pare i el primer dels fills, la dona, **Maria Pérez**, i la filla, **Isabel Torralba Pérez**, també se'n van anar cap al Brasil per retrobar-se amb la resta de la família. Les dues dones van declarar que vivien al carrer Mas del barri hospitalenc de la Torrassa. La noia havia nascut a l'Hospitalet el 1940. Pel que fa a les dues adreces diferents dels domicilis, només podem especular amb qüestions de feina com a possible origen de la separació que va haver de viure la família (sembla versemblant pensar que el nucli familiar principal va ser, però, el de l'Hospitalet ja que era el lloc on van néixer tant els dos fills com la filla).⁴⁶³

Un altre exemple d'emigració en dues etapes, és el de la família Giner Oset. Com era habitual, el primer que va emigrar va ser el pare, **Joan Giner**. Desconec la data exacta d'arribada al país, però en tot cas devia ser abans del 1957. En Joan es va establir a Sao Paulo i al cap d'un temps, l'any 1957, se n'hi van anar la seva filla, **Dolors Giner Oset**, que havia nascut a l'Hospitalet el 1931 però residia a Sabadell, i la seva mare, **Dolors Oset Forés**, nascuda a Ribesalbes, Castelló, el 1907. Crec que la filla viu encara avui a Sao Paulo.⁴⁶⁴

El mateix podem dir de la família Cler Pares. El pare, **Pere Cler Sáes**, nascut a Cartagena (Múrcia) el 1925, va emigrar el 1955. Devia ser un obrer especialitzat. Es va instal·lar a Sao Paulo. El seguirien dos anys més tard la seva dona, **Mercè Parés Vila**, nascuda a Barcelona el 1927, i el seu fill, **Fulgenci Cler Parés**, nascut a l'Hospitalet el 1946. Abans de marxar residien a la plaça Espanyola, número 17, al barri de la Torrassa, a l'Hospitalet. El fill, que treballava com a comercial, es va casar amb una noia brasilera el 1971.⁴⁶⁵

El mateix succeeix amb el matrimoni format per **Pasqual Agramunt**, de qui desconec més dades però que, en tot cas, devia emigrar abans del 1958, i la seva dona, **Ignàcia Vidal Vilella**, nascuda a l'Hospitalet el 1919 i emigrada el 1958 amb la seva filla, **Lourdes Agramunt Vilella**, nascuda probablement a l'Hospitalet el 1945.

Un altre cas similar és el dels germans **Miquel Rovira Dumenjó** i **Carme Rovira Dumenjó**. El primer va emigrar al Brasil a mitjan de 1951, amb els seus dos fills, en Miquel, que tot just tenia

2 anys, i en Joan, que acabava de de fer-ne un. Suposem que devia anar acompanyat de la seva dona, però no he pogut trobar-ne dades. Ell havia nascut el maig del 1921 a l'Hospitalet, on encara residia en el moment de marxar. Era agricultor i declarava viure al Camino Antiguo. Cinc anys i mig després, al final de 1956, es va afegir al periple migratori la seva germana gran, la Carme, nascuda també a l'Hospitalet l'octubre de 1908. Es guanyava la vida cosint i residia al carrer Marina de l'Hospitalet. No he trobat més dades sobre aquest cas; tot fa pensar, però, que es tracta d'una emigració de tipus econòmic.⁴⁶⁶

Un altre exemple ens parla també d'emigració de dos matrimonis amb lligams familiars. D'una banda, trobem **Rosa Requesens Blesa**, nascuda a Barcelona el 1912 i emigrada el gener del 1951. Residia a l'Hospitalet abans d'emigrar. No sabem si va viatjar amb el seu marit o si se'n va anar al Brasil per retrobar-lo. En tot cas sembla que el marit era familiar de la dona de **Ramon Requesens Blesa**. Uns mesos després, el germà de la Rosa també va emigrar amb la seva dona, **Celestina Agustina Monferrer**, i el seu fill, **Joan Requesens Agustina**. Del pare no en tenim més dades, però el fill sabem que havia nascut a l'Hospitalet el 1936 i declarava ser mecànic electricista, mentre que la mare era natural del petit poble castellonenc d'Adzeneta, on havia nascut el 1909. També vivien a l'Hospitalet abans de marxar.

Un cas similar és el dels matrimonis Gascó-Albacete i Gascó-Deirós. Es tracta de dues parelles que vivien a la mateixa adreça del barri de la Torrassa, a l'Hospitalet. Els dos homes eren germans. Es deien **Manuel** i **Higini Gascó Forga** i tant l'un com l'altre eren mecànics. L'Higini havia nascut a Alberique (València) el 1928 i el seu germà, Manuel, ja havia nascut a Barcelona el 1930, fet que dóna indicis sobre un procés d'emigració previ dels pares cap a Catalunya. Els dos van emigrar junts el juny del 1955, i van deixar les dones i els fills a l'Hospitalet. L'Higini estava casat amb **Montserrat Deirós Neira**, que havia nascut a l'Hospitalet el 1927 i amb qui tenia un fill, **Xavier Gascó Deirós**, nascut (probablement a l'Hospitalet) sis mesos abans de marxar ell cap al Brasil. En Manuel estava casat amb **Isabel Albacete Cano**, una dona natural de l'Hospitalet i nascuda al principi de 1936. Amb ella tenia dos fills, **Higini Gascó Albacete**, nascut el desembre del 1954, també pocs mesos abans de marxar, i **Joan Gascó Albacete**, concebut poc després del naixement del primer ja que en marxar en Manuel cap al Brasil la seva esposa estava embarassada però no va a donar a llum fins al final de novembre de 1955. Les dones i els nens es van reunir amb ells al Brasil el juny del 1956, tot just un any després que els marits se n'haguessin anat.

Cal destacar també els casos d'**Anna Giménez Sánchez**, **Paula Riera Vilarrubias** i **Joana Guevara Sánchez**. Les tres van ser admeses al territori brasiler amb una llicència permanent especial i una anotació a la fitxa consular, segons la qual el transport de cadascuna havia estat promogut pel Comitè Intergovernamental per a les Migracions Europees (CIME). Sabem que el CIME va col·laborar entre el 1956 i el 1964 amb el Govern espanyol en un Pla de reagrupament familiar.⁴⁶⁷ És possible que, com a mínim, dues d'aquestes migracions responguin a aquell pla. Anna Giménez havia nascut a l'Hospitalet el 1929, estava casada i vivia a Barcelona fins que va emigrar al Brasil el setembre del 1960. Possiblement se n'hi va anar per reunir-se amb el seu marit. Paula Riera havia nascut també a l'Hospitalet l'any 1904. Vivia en aquesta mateixa ciutat, al carrer del Príncep de Vergara i va emigrar el juliol del 1960. Era vídua i només podem suposar

que potser se'n va anar a viure amb algun fill que havia emigrat al Brasil. Joana Guevara, en canvi, era una jove nascuda a l'Hospitalet el 1945 i emigrada amb 18 anys, segons consta a la fitxa consular era soltera i no hi ha cap indicati que assenyali que anés a trobar-se amb ningú al Brasil.

2.6 CASOS NO CONFIRMATS

Agruparé aquí per acabar determinats casos que de ben segur encaixarien en algun dels apartats anteriors si disposéssim de totes les dades, però com que no és així o com que les circumstàncies que els van originar no estan del tot confirmades, ni tan sols el mateix fet de l'exili, m'estimo més anotar-los sense adscripció.

El primer cas és el d'**Hermenegildo Artal Crivillé**, veí de Santa Eulàlia nascut cap al 1910. Segons les dades del padró, devia venir a viure a l'Hospitalet cap al 1923 on es devia reunir amb els seus pares, Hermenegildo Artal Elías, un jornaler agrícola nascut cap al 1880, i Pascuala Crivillé Pedrey, que tenia dos anys menys. Els dos eren originaris de les comarques de Tarragona. Només una anotació al padró del 1940, en el full del domicili familiar, permet relacionar-lo amb un possible exili americà. Segons hi consta era absent a Buenos Aires, però com que no disposem de cap altra font aquesta dada s'ha de prendre amb totes les precaucions. El document del padró indica també que era fuster, però en una llista de treballadors municipals de l'Hospitalet d'octubre del 1937 figura com a personal del cos de bombers. Podem suposar que, per l'edat, devia ser mobilitzat i que va acabar a l'exili a França amb la seva unitat militar, de tota manera no he trobat més informació sobre aquest cas.

Un altre nom que probablement hauria de pertànyer al grup dels sindicalistes compromesos de l'Hospitalet que van acabar a l'exili és el de Manuel Torrentó Segarra. Nascut a Barcelona cap al 1905, almenys durant la guerra va viure al carrer Castellbó del barri de la Muntanya, el que avui és el barri de Can Serra a l'Hospitalet, en una casa de propietat. Era xofer de professió i pertanyia a la CNT (potser també a la FAI). Al seu informe personal que es conserva a l'Arxiu Municipal de l'Hospitalet se'l vincula amb les Patrulles de Control i s'arriba a dir que a casa seva "tenia instalado el Cuartel de la Milicia roja" (sic); a més, se'l vincula també amb la requisita de mobiliari en les incautacions realitzades a cases benestants. Un testimoni consultat en destaca l'activisme sindical que va exercir durant la guerra. En finalitzar la contesa, va posar la casa de propietat que tenia a l'Hospitalet a nom de la seva mare (vivía a Barcelona) i se'n va endur la família cap a l'exili, a França. Sembla que tenia dos fills, un noi i una noia, però no n'he trobat més dades. El testimoni que he esmentat anteriorment em va assegurar que, més tard, es va exiliar a Mèxic, però no he pogut confirmar aquesta dada per una altra font.⁴⁶⁸

Tampoc no he pogut contrastar la presència de **Jaume Loyola (o Layola) Llavería** a Veneçuela, segons figura al full del padró municipal del 1940 corresponent al seu domicili de l'anomenada Torre Solanas, situada al barri hospitalenc de Sant Josep. Nascut a l'Hospitalet cap

al 1911, al padró municipal consta que treballava de jornaler i que estava casat. L'única pista que el situa a Veneçuela és l'anotació del padró, on diu que es troba a Caracas. No he pogut confirmar aquesta dada per mitjà d'altres fonts.

Un cas similar és el de **Josep Antoni Martínez López**, un murcià nascut l'any 1911 i que devia arribar a l'Hospitalet als tres anys (cap al 1914). L'any 1940 la família declarava viure al carrer del Doctor Martí Julià, a Collblanc. Hi eren empadronats la dona, dos fills, la sogra i una neboda. Al full del padró municipal del 1940, a banda de dir que era lampista de professió, figura l'anotació que el situava en aquell moment a Mèxic, però no he pogut confirmar aquesta dada per mitjà de cap altra font.

Un altre cas no confirmat és el de **Llorenç Martín Rodríguez**, veí del carrer de Rosic, a Collblanc. Nascut l'any 1891 a Maó (Menorca), vivia a l'Hospitalet amb la seva germana, Carme, a casa d'una tieta, Ana Martín Ribero. Devien arribar a l'Hospitalet cap al 1934, segons les dades del padró del 1940, on consta també l'anotació que situa Llorenç a l'Argentina. Per referències indirectes, sé que es possible que existeixi un registre d'entrada als arxius argentins d'immigració a nom de Lorenzo Martín Rodríguez, però no ho he pogut confirmar. Si aquest registre fos correcte, hauria viatjat amb la seva dona, **María Ramírez Bodos**, i almenys amb un fill, **Castro Martín Martínez**, tot i que podrien haver estat fins a tres fills. No n'he trobat més dades.

Un altre cas me'l va plantejar el testimoni del regidor exiliat Gaietà Ripoll que situava l'alcalde **Francesc Martínez Alves**, d'ERC, a Mèxic. Ripoll afirmava que el feia en aquell país per una carta que havia rebut del seu cunyat, el mestre i sindicalista també exiliat Josep Abella. En paraules d'Abella, l'alcalde Martínez i ell viatjaven cap a Amèrica en el mateix vaixell. Hi ha, però, una inconsistència en el comentari ja que Abella es va exiliar primer a la República Dominicana i, per tant, el seu vaixell devia anar fins allà. Malgrat tot, un Francisco Martínez Alves figura almenys en dos documents com a funcionari del Govern dominicà en la dècada de 1950, però no he pogut comprovar que es tracti de la mateixa persona.⁴⁶⁹

Per últim, vull incloure els casos trobats al *Diccionari dels catalans d'Amèrica*.⁴⁷⁰ Malgrat provenir d'una font en principi fiable, no podem acabar de precisar amb prou garanties tots els detalls de la marxa ni assegurar la relació d'aquestes persones amb l'Hospitalet. Segons aquesta font, Pere Ferrer Flecha hauria nascut a l'Hospitalet l'any 1916, malgrat que en una altra font figura Barcelona com a lloc de naixement i Lecha com a segon cognom.⁴⁷¹ Treballava al sector de la construcció i va arribar a l'Uruguai l'any 1951. No s'explicita el motiu de la marxa. Es va establir a Montevideo i va treballar en tres empreses diferents fins al 1969. Aquest any es traslladà prop de Sao Paulo, al Brasil (on potser vivia un germà). Hi residí fins al 1972. Aleshores va tornar a l'Uruguai, on es va jubilar el 1982. **Xavier Estatuet Aragón** va néixer a l'Hospitalet, l'any 1935, i va treballar de mecànic i de comerciant. Primer va fer de mecànic a Barcelona i després a Suïssa, fins que l'any 1962 va marxar primer a Mèxic i poc després al Perú. A la capital, Lima, va obrir l'any 1965 un establiment especialitzat en sistemes audiovisuals que encara avui perdura. Es va casar el 1971 i va tenir tres fills. Va morir l'any 2007 a Lima. Semblen dos casos d'emigració econòmica, però no es donen prou dades per establir-lo amb total certesa.

2.7 CONCLUSIONS

Aquesta investigació ens ha permès conèixer una realitat sobre la qual es tenien poques dades, la dels exiliats republicans que van anar a parar, finalment, a algun país del continent americà. El record d'aquestes persones s'havia esborrat pràcticament de la memòria històrica de la ciutat. La llunyania, el trencament dels seus vincles amb la ciutat de sortida, l'esforç del franquisme per esborrar qualsevol fet protagonitzat per aquesta gent, el llarg interval de temps transcorregut... tot s'alia per explicar aquesta amnèsia. També és cert que els protagonistes de les diferents històries, en la major part dels casos, tenien molt difuminada la seva identitat d'origen. En contactar amb els descendents, l'origen hospitalenc dels avantpassats acostumava a ser desconegut o gairebé desconegut. Molts es pensaven que el seu familiar havia estat vinculat a Barcelona o, simplement, a Catalunya. Fins i tot en els casos que haguessin exercit càrrecs a l'Ajuntament de l'Hospitalet, aquesta vinculació amb la ciutat podia no ser coneguda.

Aquesta desvinculació podem dir que moltes vegades té el seu origen, en part, en el propi exiliat de primera generació. En aquest sentit, cal advertir que en aquells anys el sentiment de pertinença a l'Hospitalet era molt més difús que no pas ara, sobretot en els barris i les zones limítrofs amb la ciutat de Barcelona, com poden ser els barris de Collblanc, la Torrassa i Santa Eulàlia. No és estrany trobar documentació on el lloc de sortida esmentat per l'interessat és Barcelona en lloc de l'Hospitalet. Els fills, sobretot quan no han nascut aquí, és fàcil que passin per alt aquest lloc d'origen si els pares no els l'esmenten. Aquesta investigació, en part, ha funcionat com a recordatori per a tota aquesta gent.

D'altra banda, s'ha pogut afinar una mica més l'estudi de l'exili que va tenir lloc durant la Guerra Civil a l'Hospitalet, que com ja hem esmentat ha vist augmentar la seva dimensió si la comparem amb la primera revisió feta fa nou anys. Si llavors perfilàvem en especial els exiliats que van acabar als camps de concentració nazis o com a treballadors esclaus (amb un total de 59 persones), ara ho podem fer amb els qui van anar a parar al continent americà, i trobem que tenen unes especificitats que cal comentar.⁴⁷² De les dades que he pogut recopilar dels casos identificats, podem analitzar primer el seu lloc d'origen (taula 1). La major part dels exiliats, un 66%, eren catalans, dels quals gairebé una tercera part havien nascut a l'Hospitalet (el 21% del total), la resta eren originaris de Múrcia (14%), Almeria (7%) i el País Valencià (5%), a més d'altres tres casos (4%) nascuts a la resta d'Espanya, i tres més a França. Aquesta distribució és relativament similar a la que trobàvem en els deportats als camps nazis. La diferència més gran la trobem en la proporció d'hospitalencs, que ara puja 8 punts percentuals, i de la resta de Catalunya, que ara sumen 9 punts més. Per contra, baixen 14 punts els nascuts al País Valencià. La resta pràcticament no han variat.

Taula 1. Exiliats hospitalencs al continent americà per lloc de naixement (casos coneguts)

	Múrcia	Catalunya	L'Hospitalet	País Valencià	Almeria	Resta d'Espanya	França
exiliats	11 (14%)	34 (45%)	16 (21%)	4 (5%)	5 (7%)	3 (4%)	3 (4%)

Taula 2. Exiliats hospitalencs al continent americà per barri de residència (casos coneguts)

	Collblanc-la Torrassa	S. Eulàlia	Centre i S. Josep
exiliats	35 (60%)	5 (9%)	18 (31%)

Taula 3. Exiliats hospitalencs al continent americà per sector professional el 1939 (casos coneguts)

	Primari	Secundari			Terciari
		Obrers	Jornalers	Construcció	
exiliats	2 (5%)	4 (11%)	6 (15%)	4 (11%)	22 (58%)

En segon lloc, podem analitzar els barris de residència a l'Hospitalet dels qui es van exiliar al continent americà. Observem d'una banda que Collblanc i la Torrassa esdevenen, com en el cas dels deportats, els barris d'on van sortir més exiliats hospitalencs cap a Amèrica, per bé que ara la proporció puja 6 punts, amb un percentatge que se'n va fins el 60% (taula 2). En les altres dues zones, les proporcions es mantenen relativament semblants. Santa Eulàlia baixa ara fins al 9%, mentre que la relació entre els deportats arribava fins al 15%. Pel que fa al percentatge d'exiliats a Amèrica sortits del barri del Centre i Sant Josep, ara puja fins al 31%, mentre que en els deportats aquest percentatge es quedava 7 punts per sota.

I en tercer lloc, podem analitzar els sectors professionals a què pertanyien els exiliats a Amèrica (taula 3) i comparar les dades amb les que corresponen als deportats als camps de concentració nazis. En aquest cas, trobem una similitud pràcticament completa entre els qui tenien feines relacionades amb el sector primari (bàsicament agricultura). En canvi, les diferències les trobem en el sector secundari (obrers, jornalers i manobres) que entre els exiliats americans baixen 38 punts respecte a les xifres dels deportats i es queden en el 37%. Per contra, el percentatge d'oficis del sector terciari (comerç, serveis, professionals liberals, etcètera), representats en la present mostra, augmenta 39 punts entre els exiliats americans i puja fins al 58%.

Com s'expliquen aquestes xifres i, sobretot, com s'expliquen les diferències entre els dos col·lectius que, aparentment, pertanyen en origen a un mateix grup de perdedors de la Guerra Civil? Cal advertir els biaixos que motiven, almenys en part, algunes d'aquestes dades. Per exemple, el fet que aquest exili impliqués moltes famílies amb fills i filles afavoreix que el grup de persones nascudes a l'Hospitalet i a Catalunya pugi ja que, a diferència dels seus pares, molts d'aquests infants ja han nascut a Barcelona (lloc que he agrupat amb la resta de Catalunya) o a

l'Hospitalet. En canvi, els deportats als camps nazis eren, majoritàriament, joves solters, sense fills encara i nascuts en el lloc d'origen dels pares, o bé eren pares que s'havien exiliat en solitari i havien nascut també fora de Catalunya. En segon lloc, cal advertir que el grup d'exiliats hospitalencs a Amèrica respon a la selecció que es va dur a terme des dels organismes governamentals (el SERE i la JARE). Recordem que eren uns criteris que afavorien, parlant de manera genèrica, els professionals, la gent amb oficis, els afins ideològicament i també els qui tenien contactes i estaven ben situats en l'entramat de partits i sindicats. És lògic, per tant, que trobem un biaix en el nostre grup d'exiliats a Amèrica que augmenti la proporció dels polítics i sindicalistes (eren, de fet, els qui tenien més possibilitats d'establir contactes i els qui estaven més ben situats en les estructures supervivents dels seus partits i sindicats a França). El mateix podríem dir dels professionals, pel simple fet de ser-ho ja que responien, en determinats casos, als perfils demanats pels països d'acollida, però també perquè alguns tenien recursos propis per pagar-se el passatge a Amèrica (el col·lectiu de metges, en serien un exemple). Això, d'una banda ens afegeix a la mostra una certa proporció de representants del sector terciari, i de l'altra, de persones que residien en els barris del Centre i Sant Josep, que com ja vèiem al principi eren zones on es concentrava el poder municipal i, per extensió, una part important dels polítics.

Aquesta abundància de representants polítics i sindicals que, certament, en alguns casos tenien bones connexions dins de les organitzacions a les quals pertanyien, va en detriment dels representants del sector secundari, els obrers, militants o no, que en molts casos no podien comptar amb una xarxa de contactes d'aquest tipus. Els representants del sector secundari, abundants a l'Hospitalet, mancats de recursos per poder marxar a Amèrica i sense l'ajut de les organitzacions establertes per fer la tria dels qui podien accedir a un bitllet, ho tenien més complicat per marxar cap al continent americà, i això es tradueix en el nostre percentatge. Lògicament, aquesta gent es va quedar sobretot a França i són els qui van tenir més opcions d'acabar en els camps de concentració, fet que també es comprova en els percentatges que he esmentat abans.

Aquest grup d'exiliats hospitalencs a Amèrica, doncs, respon als paràmetres generals que la bibliografia i la lògica ens podien apuntar com a hipòtesi de treball. Més enllà de les xifres i les anàlisis, queda al descobert tota una sèrie de gent per a la qual la vida va ser molt complicada. Sense entrar en detalls de si alguns dels implicats directament en la política del període de la Guerra Civil també al seu torn havien fet la vida complicada a d'altres persones, el cert és que les seves peripècies vitals, més o menys intuïdes en aquest llibre, ens porten a la ment els temps en què Espanya era un país clarament emissor de persones a l'exterior. Com hem vist a la introducció, ho va ser durant bona part del segle XIX i les primeres dècades del XX, i ho tornaria a ser arran de la Guerra Civil Espanyola. Mentre va durar el conflicte, les noves onades migratòries varen tenir un nítid perfil d'exiliats però a mesura que van anar passant els anys aquest perfil inicial es va anar diluint en benefici del de l'emigrant econòmic. La línia divisòria en aquests casos que van de mitjan de la dècada de 1940 fins pràcticament al final de la de 1960 no és sempre clara i es fa difícil de definir si som davant d'un cas motivat per factors polítics o per factors econòmics, cada cas és un món particular. Aquesta part de la investigació ha quedat molt més

oberta, pràcticament només s'ha esbossat el panorama en el qual s'enquadren aquests moviments de població i s'han analitzat els casos que m'he anat trobant. Rest a oberta, doncs, aquesta porta per a futures investigacions sobre l'emigració de l'Hospitalet entre les dècades de 1950 i 1960. Malgrat tot, per mitjà d'aquests casos s'ha pogut intuir com n'és de complicat deixar un país i començar de nou en un altre. És, a més, una visió ben contraposada a la que es va anar forjant com a ciutat l'Hospitalet durant el segle xx i fins al dia d'avui: la de ciutat acollidora d'immigrants, primer provinents d'altres llocs de Catalunya i d'Espanya, i ara d'altres llocs del món.

Avui, que sembla que molts no recorden el nostre passat no tan llunyà en què d'altres països ens rebien i ens allotjaven, potser caldria reivindicar els sacrificis i les ensenyances d'unes generacions de les quals, malauradament, hem fet poca memòria. Aquesta experiència també ens hauria d'ajudar a comprendre el que significa per a moltes persones que avui estan amb nosaltres l'aventura d'emigrar a països llunyans que, en molts casos, tenen hàbits i cultures certament diferents.

Per a molts dels exiliats republicans, el dia del retorn sense Franco al poder no va arribar mai. Senzillament, mai no van poder o no van voler tornar de l'exili, no van tornar a viure a Espanya, o si ho van fer va ser de manera puntual, per visitar familiars i amics. En aquestes visites, la majoria trobaven un món que ja no reconeixien com a propi perquè havien passat massa anys des que n'havien sortit. El mateix podríem dir de molts d'aquells que els van seguir anys després per fugir de les misèries de l'Espanya de postguerra. Deixem com a mínim que el record de tots ells sobrevisqui al seu temps i encara serveixi per alligonar-nos de la part positiva de les seves vides, profitoses en tots els casos.

NOTES

¹RIBAS, J. i GIL, E. (2007). “Hospitalencs als camps nazis”, pàg. 34-149, a: DD.AA (2007). *L'Hospitalet, lloc de memòria. Exili, deportació, repressió i lluita antifranquista*. L'Hospitalet: Centre d'Estudis de L'Hospitalet (col. Recerques, núm. 5)

²Vegeu l'apartat de la bibliografia. Si no s'indica el contrari, les fonts d'aquest apartat són aquests dos textos

³Aquesta és la distribució que va quedar després d'adaptar la composició del Consistori al Decret de la Generalitat del 9 d'octubre i a l'Ordre del 12 sobre aquest tema

⁴També el llavors regidor d'ERC, Joan Rius, a la seva autobiografia dona detalls ben explícits de la visita de Tarradellas a l'Ajuntament hospitalenc aquell dia, fins al punt que esmenta la frase que els va dir el llavors Conseller en cap de la Generalitat: “Què us heu cregut? Abandonar l'Ajuntament? Us agradi o no us agradi, cal estar al peu del canó! Qui d'una manera, qui d'una altra! Abandonar, mai! Què us heu cregut?” (RIUS, 2010, pàg. 438-442)

⁵SCHWARZSTEIN (2001), pàg. 80-81

⁶Aquestes apreciacions provenen de BELTRAN, J. (2004). “La diàspora xinesa (I). Història i polítiques migratòries”, pàg. 9-10, a BELTRAN, J. (coord.). *La presència xinesa al món*. Barcelona: FUOC

⁷SALLÉ (2009), pàg. 8

⁸SALLÉ (2009), pàg. 23

⁹Recollit a ALTED, A. (2005), pàg. 21. Cita com a font una conferència de Botella “¿Por qué escribo sólo de la Guerra Civil y del exilio?”, pronunciada a l'Ateneo Obrero de Gijón el 14 d'abril de 1989

¹⁰Aquest apartat sobre la història de l'exili i l'emigració es basa, si no s'esmenta una altra font, en el primer capítol del llibre d'Alicia Alted, *La voz de los vencidos. El exilio republicano de 1939*, titulat “El destierro de todo un pueblo”, pàg. 21-62 (veure bibliografia)

¹¹El cas dels africans no participa de ple en aquests conceptes ja que estem parlant del fenomen de l'esclavatge que comporta moviments forçats de població presonera, però he decidit fer-ne menció perquè va suposar també un moviment important de persones de manera paral·lela i amb la mateixa destinació que els altres que nomeno aquí

¹²No cal oblidar els amplis moviments de població en la història dels països asiàtics, especialment de la Xina, als quals Alicia Alted no fa esment a la font op. cit. nota 10. Els exilis i les migracions que ha generat un país com la Xina al llarg de la seva història són tan importants com nombrosos i no cal obviar-los pel fet de no estar en l'òrbita Occidental. Milions de xinesos van protagonitzar entre el 1840 i el 1930 la més gran emigració de mà d'obra del món, primer cap al sud-est asiàtic i després també cap als Estats Units. En els darrers 60 anys del període esmentat, el ritme d'emigració dels xinesos —coneguts com a ‘culis’— va oscil·lar entre els 200 mil i els 300 mil individus per any. Com es pot comprovar el fenomen de l'emigració xinesa no és pas nou de fa unes dècades. Per a una visió general de la història i les característiques del fenomen migratori xinès, vegeu BELTRAN, J. (coord.) (2004). *La presència xinesa al món*. Barcelona: FUOC, especialment els capítols 4, 5 i 6

¹³CERVERA, J. (2009). “De Vichy a la liberación”, dins de MATEOS, A. (2009) *¡Ay de los vencidos! El exilio y los países de acogida*

¹⁴ARNABAT, R. “Catalunya, país d'exilis (segle XIX)”, dins de SABATÉ, J.M. i VILLARROYA, J. (2007). *La Guerra Civil a Catalunya* (vol. 6 *L'exili*). Barcelona: Edicions 62

¹⁵Les dades d'aquest apartat provenen, si no s'explicita el contrari, de SALLÉ (2009) pàg. 11-26

¹⁶Fonts: diversos expedients que es conserven a l'Archivo General de Indias i al Centro de Estudios Históricos e Información Parque de España (Argentina); fitxa personal de Magí Rodés, amb signatura AGA, RIEM, 226, 168 que es conserva a l'Archivo General de la Nación de México; i el *Diccionari dels catalans d'Amèrica*, dirigit per Albert Manent (veieu bibliografia)

¹⁷També és molt possible que Gertrudis Cerdà Vergés (religiosa), Ramon Sabadell Raventós (jornaler) i Josefa Carbonell Pahissa (feines de la llar), tots tres nascuts a l'Hospitalet, formin part de la immigració de finals del segle XIX o primeres dècades del segle XX ja que, encara que figuren en tràmits del Registre d'inscripcions de nacionalitat del Consolat d'Espanya a Rosario (Argentina) al principi de la dècada de 1940, les seves edats en aquell moment (78, 68 i 56 anys) em fan pensar que més aviat pertanyen a una emigració econòmica o social anterior i no pas a l'exili com a conseqüència de la Guerra Civil

- ¹⁸ Les xifres generals sobre l'exili provenen de la font op. cit. nota 13, i d'ALTED, A. (2005), pàg. 52-54. La primera és un bon compendi de les estadístiques més fiables que circulen en la bibliografia, i que en part recull Alicia Alted en la segona d'aquestes fonts. Totes dues beuen, especialment, de la que sembla una font molt fiable en general entre els historiadors, els successius estudis que l'economista i historiador Javier Rubio ha realitzat des dels anys setanta al voltant de l'exili de la Guerra Civil
- ¹⁹ Comprèn els exiliats durant els mesos posteriors a la fi de la Guerra Civil, la majoria entre final de gener i principi de febrer de 1939, tot i que es poden donar casos de fugitius en busca de la frontera que els lliuri de la repressió franquista o per poder-se reunir amb algun familiar (normalment l'espòs o el pare) fins i tot anys després
- ²⁰ No incloc aquí en aquesta comparança els casos d'emigrats per motius econòmics o amb barreja de motius polítics i econòmics però posteriors al 1945 que he trobat en aquesta investigació
- ²¹ Per a una descripció d'aquestes condicions vegeu la font op. cit. nota 1, pàg. 41-63, on s'explica a través dels exemples dels hospitalencs que acabarien deportats als camps de concentració nazis o com a treballadors forçats dels alemanys
- ²² Si no s'indica el contrari, la font per a aquestes i les següents dades és l'op. cit. nota 13
- ²³ PÉREZ-FUENTES, (2009), pàg. 8
- ²⁴ SALLÉ (2009), pàg. 16-19
- ²⁵ SCHWARZSTEIN (2001), pàg. 82
- ²⁶ ALTED (2005), pàg. 53-55
- ²⁷ ALTED (2005), pàg. 55-58
- ²⁸ SALLÉ (2009), pàg. 29
- ²⁹ SALLÉ (2009), pàg. 29
- ³⁰ SALLÉ (2009), pàg. 32
- ³¹ ALTÉS (2005), pàg. 378-379
- ³² Dolores Pla calcula uns 20.000, mentre que la xifra de 21.750 és de J. Rubio
- ³³ PLA (1985), pàg. 45-51
- ³⁴ Citat a FERRIZ, T. (2007). "De l'exili a l'emigració. Els catalans a Mèxic", dins de SOLÉ SABATÉ, J.M. (2007). *La Guerra Civil a Catalunya*, (vol. 6, *L'exili*), pàg. 92-94
- ³⁵ Font op. cit. nota 34, pàg. 92
- ³⁶ Font op. cit. nota 34
- ³⁷ SCHWARZSTEIN (2001), pàg. 85
- ³⁸ SCHWARZSTEIN, pàg. 323, a "La experiencia del exilio: los republicanos españoles en Argentina", dins de PLA (2007)
- ³⁹ SCHWARZSTEIN (2001), pàg. 44-47
- ⁴⁰ BOCANEGRA (2009), pàg. 191, dins de l'article "La República Argentina: el debate sobre la Guerra Civil y la inmigración", a MATEOS, A. (ed.) (2009)
- ⁴¹ SCHWARZSTEIN (2001), pàg. 93
- ⁴² SCHWARZSTEIN (2001), pàg. 93
- ⁴³ Per a una història d'aquest viatge i de l'operació que va protagonitzar Botana vegeu SCHWARZSTEIN, D. (1997). "La llegada de los republicanos españoles a la Argentina". *Estudios Migratorios Latinoamericanos*, CEMLA, Buenos Aires, pàg. 423-447
- ⁴⁴ SCHWARZSTEIN (2001), pàg. 93
- ⁴⁵ SCHWARZSTEIN (2001), pàg. 94
- ⁴⁶ SCHWARZSTEIN (2007), pp 326-334, a l'article "La experiencia del exilio: los republicanos españoles en Argentina", dins de PLA (2007)
- ⁴⁷ SCHWARZSTEIN (2007), pp 324-325, a l'article "La experiencia del exilio: los republicanos españoles en Argentina", dins de PLA (2007)
- ⁴⁸ SCHWARZSTEIN (2001), pàg. 82-83
- ⁴⁹ SCHWARZSTEIN (2001), pàg. 189

- ⁵⁰ SALLÉ (2009), pàg. 64
- ⁵¹ NARANJO (2009), pàg. 87
- ⁵² ROSARIO (2010), *El exilio republicano español en la sociedad dominicana. Seminario internacional, marzo 2010*. Santo Domingo: Comisión Permanente de Efemérides Patrias/Archivo General de la Nación/Academia Dominicana de la Historia, pàg. 86
- ⁵³ ALTED (2005), pàg. 275, i BARBÉ, E. (2007). “L’exili a la República Dominicana”. Dins de SOLÉ SABATÉ, J.M. (2007). *La Guerra Civil a Catalunya*, (vol. 6, *L’exili*) pàg. 105-107
- ⁵⁴ LEMUS (2007), pàg. 233-234, a “El exilio republicano español en Chile”, dins de PLA, D. (coord.) (2007). *Pan, trabajo y hogar. El exilio republicano español en América Latina*.
- ⁵⁵ Vegeu font op. Cit. not. 54, pàg. 247-250
- ⁵⁶ Vegeu font op. Cit. not. 54, pàg. 260-263
- ⁵⁷ ALTED (2005), pàg. 281
- ⁵⁸ Vegeu font op. Cit. not. 54, pàg. 263-269
- ⁵⁹ ALTED (2005), pàg. 299-300
- ⁶⁰ MARTÍN BERBOIS, J.L. (2007). “L’exili a Veneçuela”, pàg. 114-115. Dins de SOLÉ SABATÉ, J.M. (2007). *La Guerra Civil a Catalunya*, (vol. 6, *L’exili*)
- ⁶¹ MARTÍN FRECHILLA, (2009), pàg. 148-158, a “Democracia y dictadura al norte del sur. Los exilios de la Guerra Civil Española en el contexto de la Transición democrática venezolana: 1936-1945”, dins de MATEOS, A. (ed.) (2009). *¡Ay de los vencidos! El exilio y los países de acogida*.
- ⁶² ALTED (2005), pàg. 292
- ⁶³ SALLÉ (2009), pàg. 88-90
- ⁶⁴ ALTED (2005), pàg. 296
- ⁶⁵ La font d’aquesta dada és PALAZÓN, S. (1995). *Capital humano y desarrollo latinoamericano*, citat a SALLÉ (2009), pàg. 32-33
- ⁶⁶ SALLÉ (2009), pàg. 70
- ⁶⁷ ALTED (2009), pàg. 302
- ⁶⁸ Joan Camós m’ha permès veure les transcripcions d’aquestes entrevistes i he pogut extreure algunes dades, especialment en el cas de Ripoll, la qual cosa li agraeixo
- ⁶⁹ SANTACANA (1994), pàg. 145
- ⁷⁰ Parla dels germans Playans (i no Playan, que és el cognom correcte), sense concretar gaire els noms, excepte en un cas, a la pàgina 181 de *Clandestinos*, on canvia el nom d’Enric, a qui anomena com a Juan Playans. Suposo que es refereix a la mateixa persona perquè les dades que dona corresponen perfectament a les d’Enric, i el malnom que li atribueix de ‘Capitán Palomo’ li devia venir efectivament de la seva afició a la columbofilia, però també perquè va ser capità de l’exèrcit republicà en unitats de transmissions que operaven amb coloms missatgers. En tot cas, Enric Playan tenia dos germans, en Frederic i en Josep, i en cap cas un que es digués Joan
- ⁷¹ El seu compromís amb la República i la seva vinculació amb les Joventuts Socialistes Unificades de Catalunya la portaren a l’exili, més que no pas la seva feina, per això la incloc en aquest apartat i no en el dels mestres
- ⁷² Referències força minses en determinats casos per manca d’informació, però paga la pena situar totes aquestes persones en aquest context de l’exili al continent americà
- ⁷³ Aquesta manera de referir-se al càrrec de regidor és pròpia de l’època i figura així en molts dels documents que he consultat. Durant la guerra la denominació de l’Ajuntament es va canviar pel de Consell d’Economia i Defensa durant els primers mesos en què la CNT i la FAI foren les forces més influents en el poder, fins al maig del 1937. He preferit utilitzar la forma ‘Conseller’ en alguns moments, però també la més actual de “regidor”, en el ben entès que es poden considerar expressions equivalents. Igual passa amb l’expressió “Conseller Regidor”, que avui dia podríem traduir com a equivalent a “Tinent d’alcalde” però que en tot cas durant la guerra feia referència a la direcció d’una àrea determinada del Govern municipal
- ⁷⁴ Fonts: fitxa personal de Luis Flores Expósito, amb signatura de còpia digital AGA,RIEM,087,099 produïda pel Departamento de Migración de Mèxic (Secretaría de Gobernación de México), que es conserva a l’Archivo General de

la Nación de México, i de la qual el Ministerio de Cultura d'Espanya en conserva una còpia digital consultable a través del portal *Movimientos migratorios iberoamericanos* (<http://pares.mcu.es/MovimientosMigratorios>) [consultada l'abril de 2011]; pàgina web *Diccionari de Sindicats, Sindicalistes i de la Història del Moviment Obrer de Catalunya*, en línia (<http://www.veuobrera.org/>) [consultat, maig de 2011]; "Relació nominal dels ciutadans que integren l'Ajuntament de l'Hospitalet (1936)", Ministerio de Cultura, Centro Documental de la Memoria Histórica, PS-BARCELONA_GENERALITAT, 292, 2; Certificat de Lluís Flores Expòsit signat per Alfons López Camacho, Ministerio de Cultura, Centro Documental de la Memoria Histórica, ES-37274.CDMH/1.2403.2221.1/PS-MADRID,540,171,1; finalment, les dades sobre el lloc de residència a Mèxic i la seva posterior tornada corresponen al testimoni aportat per correu electrònic del fill del també exiliat hospitalenc Alfons López Camacho, a qui Lluís Flores visitava a Mèxic i amb qui, posteriorment, podria haver coincidit també a l'Hospitalet en data indeterminada, i també CAMÓS (1986a), pàg. 88 nota 106, afirma que en aquell any residia a Mèxic

⁷⁵CAMÓS (1986a), pàg. 79, en la nota a peu de plana n. 73. Cita com a font una entrevista enregistrada amb Frontera l'agost del 1983

⁷⁶*Llibertat* es va publicar entre l'abril de 1930 i el juny de 1931, i més tard entre el maig de 1935 i el juliol de 1936, i *Fortitud*, entre l'octubre de 1932 i el febrer de 1934

⁷⁷Durant el seu mandat, aquest departament va passar a dir-se d'Assistència Social

⁷⁸El polític i cooperativista vilanoví Joan Ventosa i Roig, un dels fundadors d'ERC, va fer aquesta mateixa travessia al Quanza l'octubre de 1941 i ha deixat un diari molt complet sobre les seves vicissituds. La revista de l'Institut d'Estudis Penedescens, *del Penedès*, va publicar aquest diari l'any 2010 en el núm. 23 de la publicació, pàg. 14-45. Entre d'altres coses, ens assabentem de l'important nombre de dirigents d'ERC que viatjaren en aquella travessa cap a Mèxic

⁷⁹Fonts: Biografia publicada a *Memòriaesquerra.cat* (*La hiperenciclopèdia d'Esquerra Republicana de Catalunya*), en línia, <http://www.memoriaesquerra.cat/plana.php?veure=inicio>, [consultada, maig de 2011]; fitxes personals de Ramon Frontera Bosch i Amparo Gelada Bosch, amb signatures de còpia digital AGA,RIEM,089,084 / AGA,RIEM,089,085 produïdes pel Departamento de Migración de Mèxic (Secretaría de Gobernación de México), que es conserven a l'Archivo General de la Nación de México, i de les quals el Ministerio de Cultura d'Espanya en conserva una còpia digital consultable a través del seu portal *Movimientos migratorios iberoamericanos* (<http://pares.mcu.es/MovimientosMigratorios>) [consultades, abril de 2011]; SALMERÓN (2009), pàg. 183 i 187; entrada de l'Enciclopèdia Catalana sobre el Patronat Pro Pàtria (<http://www.enciclopedia.cat>) [consultada, octubre de 2011]; esquela d'Empar Gelada Bosch publicada al diari *La Vanguardia* del 2 de febrer de 1989, pàg. 30

⁸⁰Fonts: fitxes personals de Rafael Domingo Recio, Carmen Roca Grovito, Jorge Domingo Roca i Montserrat Domingo Roca, amb signatures de còpia digital AGA,RIEM,066,001 / AGA,RIEM,066,008 / AGA,RIEM,066,002 / i AGA,RIEM,066,003, produïdes pel Departamento de Migración de Mèxic (Secretaría de Gobernación de México), que es conserven a l'Archivo General de la Nación de México, i dels quals el Ministerio de Cultura d'Espanya en conserva una còpia digital consultable a través del portal *Movimientos migratorios iberoamericanos* (<http://pares.mcu.es/MovimientosMigratorios>) [consultades, 'abril de 2011]; DD.AA (1997). *L'Hospitalet, història de tots nosaltres*. L'Hospitalet: Ajuntament de L'H i CEL'H, pàg. 182; *La Vanguardia*, edicions de 28 de març de 1934, pàg. 19, i 20 de desembre de 1935, pàg. 9; ALCALÀ, C. (2010). *La llista maçònica*, pàg.144; "Diligencias previas 275-46 contra Rafael Domingo Recio por delito de masonería", Centro Documental de la Memoria Histórica, TERMC, 18265; CAMÓS (1986), pàg. 151-152; "United States, Border Crossings from Mexico to United States, 1903-1957," index, *FamilySearch* (<https://familysearch.org/pal:/MM9.1.1/XL3F-6PR> : accés 20 de gener de 2013), Rafael Domingo Recio, 3 de novembre de 1948; "United States, Border Crossings from Mexico to United States, 1903-1957," index, *FamilySearch* (<https://familysearch.org/pal:/MM9.1.1/XL9J-45S> : accés 20 de gener de 2013), Rafael Domingo Recio, 4 de juliol de 1950.

⁸¹Fonts: Padró municipal de l'Hospitalet del 1940, vol. 3; informació facilitada pel seu fill Vladimir Alfons López, contactes mantinguts per correu electrònic els mesos d'abril i maig de 2011; base de dades sobre l'exili a França del portal *Retirada*, en línia (<http://www.retirada.org>) [consultat, maig de 2011, avui inactiu]; Certificat de Lluís Flores Expòsit signat per Alfons López Camacho, Ministerio de Cultura, Centro Documental de la Memoria Histórica, ES-37274.CDMH/1.2403.2221.1/PS-MADRID,540,171,1

⁸² Aquestes dues persones no vivien a l'Hospitalet

⁸³ Fonts: base de dades sobre l'exili a França del portal *Retirada*, en línia (<http://www.retirada.org>) [consultat, maig de 2011, avui inactiu]; CNT L'Hospitalet, en línia (<http://cnt-hospi.blogspot.com/2007/12/desde-este-pequeo-apartado-de-nuestra.html>) [consultat, maig de 2011]; RIBAS, J. i GIL, E. (2007). "Hospitalencs als camps nazis", pàg. 34-37, a: DD.AA (2007). *L'Hospitalet, lloc de memòria. Exili, deportació, repressió i lluita antifranquista*; informe personal de Juan Ruiz Montoya, germà d'Anna, que es troba a l'Arxiu Municipal de l'Hospitalet; fitxa de baixa del Padró de Badalona i ofici procedent de l'Ajuntament de Badalona adreçat al de l'Hospitalet que es conserven entre la documentació d'Altes i Baixes de l'any 1928 a l'Arxiu Municipal de l'Hospitalet; *La Vanguardia*, edició del 15 de desembre de 1933, pàg. 19; "Brasil, Cartões de Imigração, 1900-1965," index and images, FamilySearch (<https://familysearch.org/pal:/MM9.1.1/V1SY-S7K> : accés 4 de novembre de 2013), Anita Ruiz Montoya, 1951; "Brasil, Cartões de Imigração, 1900-1965," index and images, FamilySearch (<https://familysearch.org/pal:/MM9.1.1/VRQN-F6G> : accés 4 de novembre de 2013), Diego López Rodríguez, 1951; partida de naixement de Diego López Rodríguez (aportada pel professor Joaquín Ruíz García, a qui agraïxo la col·laboració)

⁸⁴ La denúncia, presentada per la seva dona, involucra en els fets una persona que es va transcriure al documents com a "Paleans". He deduït que es tracta d'ell per l'homofonia dels dos noms i pel fet que en la data de la denúncia –finals de 1941– la denunciant declara que li sembla que la persona és a Mèxic

⁸⁵ Una notícia al diari mexicà *El Universal* el nomena en l'edició del 3 de març de 1946 com a treballador de la fàbrica tèxtil La Concepción, de la localitat d'Atlixco

⁸⁶ MURIA, J.M. (1996), pàg. 387

⁸⁷ Fonts: PLAYAN, P. (2004). *Por qué estoy aquí*. Mèxic DF: edició pròpia; MARÍN, D. (2002). *Clandestinos: el maquis contra el franquismo 1934-1975*. Barcelona: Plaza y Janés (col. Así fue nº 53); *Diccionari de Sindicats, Sindicalistes i de la Història del Moviment Obrer de Catalunya*, en línia (<http://www.veuobrera.org/>) [consultat, maig de 2011]; informe personal d'Enrique Playan Tersol que es conserva a l'Arxiu Municipal de l'Hospitalet; i la font op. cit. nota 85

⁸⁸ Fitxes personals de José Pujol Asensio, José Pujol Suárez, Catalina Pujol Asensio i Beatriz Suárez Núñez, amb signatures de còpia digital AGA,RIEM,211,093 / AGA,RIEM,211,105 / AGA,RIEM,211,110 / AGA,RIEM,211,114, produïdes pel Departamento de Migración de Mèxic (Secretaria de Gobernación de México), que es conserven a l'Archivo General de la Nación de México, i de les quals el Ministerio de Cultura d'Espanya en conserva una còpia digital consultable a través del portal *Movimientos migratorios iberoamericanos* (<http://pares.mcu.es/MovimientosMigratorios>) [consultades, abril de 2011]; Comunicat de la Federación Local de Sindicatos de Industria de L'Hospitalet de Llobregat al ciutadano alcalde, amb data de 26 de setembre de 1938, anunciant el nomenament de diversos consellers de la CNT, es conserva a la correspondència de Secretaria de l'Arxiu Municipal de L'Hospitalet

⁸⁹ La llista completa dels integrants de la colònia a Saloya me l'ha facilitada Fredy Martínez, nébot de Lluís Cano, i és aquesta:

	Famílies	Pare i mare	Fills i filles
1	Trabanco	Armando i Concha	Pablo i Conchita
2	López	Francisco i Mamina	José i Eleuterio
3	Ayuso	Antonio i María	Germán, Liberto, Floreal i Antonio
4	Zornoza	Ángel i Carmen	Bernabea, Ángel i Carmen
5	Alfonso	Roberto i María	Germinal
6	Verdú	Enrique i Luisa	Enrique, Luisa i José
7	Bonilla	Antonio i María	
8	Ovidio	José i Paz	Pacitina
9	Gilabert	Alejandro i Carmen	Libertad, Blanca i Helénio
10	Cano	Luis y Encarna	Angelita, Violeta, Eros i Óscar
	Solters		
1.	José Arriazo		
2.	Manuel Esteban		
3.	Manuel Curia		

4. Pedro Quilez
5. ¿Manuel? Crespo
6. 'Capitán' Rey
7. ¿...? Pani
8. José Peirats

⁹⁰ PEIRATS, J. (1950). *Estampas del exilio en América*. París : Ediciones CNT

⁹¹ Segons explica el seu fill Hélios, entrevista enregistrada al seu domicili l'any 2011

⁹² Descripció feta pel també anarquista Víctor García a dos articles sobre Xena publicats a la revista Orto, núm. 54 i 55, corresponents a l'any 1989, citada per MARÍN, D. (2010), pàg. 64-65

⁹³ Segons PEIRATS (2009), Xena se'n va sortir de l'ortodòxia contra la participació del sindicat als Goversns de la Generalitat durant la guerra, fins i tot afirma que "llegó a figurar en un proyecto de lista provisional de consejeros de la Generalitat a la cual puso veto el presidente Companys" (pàg. 359)

⁹⁴ Xena, fins i tot, havia estudiat de petit amb mestres racionalistes del cercle de Ferrer i Guàrdia, segons va explicar en una entrevista a l'historiador Joan Camós l'any 1984

⁹⁵ MARÍN, D. (2010), pàg. 250

⁹⁶ PEIRATS (2009), pàg. 446

⁹⁷ El motiu de l'empresonament s'explica a PEIRATS (2009), pàg. 483-484

⁹⁸ Vegeu PEIRATS (2009), pàg. 482-484

⁹⁹ PEIRATS (2009), pàg. 512. Peirats explica que Xena li va facilitar treballar en la mateixa feina i diu que "durante una semana estuve acompañando a Xena durante su trabajo, vi cómo se metía por empresas y casas de comercio, cómo se gastaba su saliva hasta el agotamiento, no de Xena, sino del cliente, que aturcido acababa por firmar un contrato para quitárselo de encima". Segons explica també Peirats, Xena li va manifestar que "se defendía con las comisiones" per poder viure

¹⁰⁰ L'any 1945 la CNT va patir una escissió en dues fraccions. D'una banda hi havia els que propugnaven continuar la tendència iniciada durant la Guerra Civil de col·laboració, en aquest cas, amb els sectors polítics que es van adherir a la Unión de Fuerzas Democráticas. Amb gent com Diego Abad de Santillán, Ricardo Sanz o Ginés Alonso, eren majoritaris a l'Interior (CNT clandestina a Espanya), però minoritaris a l'exili. A l'altra banda hi havia els ortodoxos o també anomenats puristes, enemics de qualsevol col·laboració amb la resta de sectors polítics i, per descomptat, gens disposats a reconèixer la CNT col·laboracionista. En aquesta fracció, majoritària a l'exili, trobem militants veterans com Federica Montseny, Germinal Esgleas, Severino Campos, Josep Peirats o el mateix Josep Xena, entre d'altres

¹⁰¹ Les fonts de les dades sobre els anys de l'exili són MARÍN, D. (2010), pàg.115; PEIRATS (2009), i especialment ESCAMILLA (2002)

¹⁰² Els noms dels fills me'ls va facilitar la historiadora Dolors Marín, a qui agraeixo la seva col·laboració

¹⁰³ Vegeu la biografia de Nerèida Xena a la wikipèdia (http://es.wikipedia.org/wiki/Nereida_Xena) i la llista de plantes que, en la seva denominació científica, porten el seu cognom (<http://www.ipni.org>)

¹⁰⁴ Sense l'autorització de la família aquest expedient no es podrà consultar fins l'any 2017

¹⁰⁵ Fonts: Contacte per correu electrònic amb Celsa Meaño, esposa de Mario Alberto Vera García, el fill únic de Llorenç Vera Luján i Antònia García; DOGC núm. 118 de 28 d'abril de 1937, pàg. 320; CAMÓS (1986a), pàg. 112; per a la llista de nadons nascuts a la maternitat d'Elna, MONTELLÀ, A. (2005), pàg. 23-29; anunci de recerca de familiars en una pàgina web comercial dedicada a la recerca de persones (<http://www.dateas.com/>), en línia, consultada, maig de 2011), aquesta pàgina té un apartat d'anuncis de recerques per a la gent i aquí és on vaig trobar l'anunci dels descendents de Llorenç Vera, que s'interessaven per un cosí a França de qui havien perdut la pista, juntament amb la de tota la família d'allà (aquest cosí, de nom Jean Claude i que segons hi figura vivia a Carcassona, podria ser també fill d'exiliats en aquest cas a França)

¹⁰⁶ Entrevista a Gaietà Ripoll enregistrada per Joan Camós l'any 1983 i que es conserva transcrita a l'Arxiu Municipal de l'Hospitalet

¹⁰⁷ Fonts: op. cit. nota 106; RIUS, J. (2010), pàg. 459, cal anar amb cura perquè ell situa Ripoll a Mèxic, fet erroni, tot

i que encerta a explicar les seves anades i vingudes entre una banda i l'altra de l'Atlàntic durant la dècada de 1980; SALMERÓN (2009), pàg. 183

¹⁰⁸ Fonts: llista de passatgers del *Sinaia*; padró municipal de l'Hospitalet del 1940, vol. 4; MARTÍNEZ, M.T. i PAGÈS, P. (coords.). *Diccionari biogràfic del moviment obrer als països catalans*, entrada "Graells Bonet, Francesc" a la pàgina 691; "Elección de vocales del Tribunal Industrial", *La Vanguardia*, edició de l'1 de setembre de 1934, pàg. 5; *Diario Oficial del Ministerio de Defensa*, any L n° 187 de 5-8-1937, pàg. 273; MURIÀ, J.M. (1996), *Diccionario de los catalanes de México*, pàg. 187

¹⁰⁹ Fonts: Causa General, petició d'informació i respostes de l'Ajuntament de l'Hospitalet relatius a Josep Orriols, que es troben al Centro Documental de la Memoria Histórica; DD.AA (1997). *L'Hospitalet, història de tots nosaltres*. L'Hospitalet: Ajuntament de L'H i CEL'H, pàg. 173; Acta de Constitució del Comitè d'enllaç CNT-UGT del tèxtil de l'Hospitalet (25 de maig de 1938), reproduïda com a annex a SANTACANA (1989), pàg. 570-572

¹¹⁰ Fonts: la font principal és el llibre de CAMÓS (1986a), pàg. 80-81 (cal mirar també la nota a peu de la pàgina 71), ell cita com a fonts de la seva informació les Actes del Plenari municipal del 6 d'agost de 1931, i una entrevista amb Ramon Frontera enregistrada l'1 d'agost de 1983, així com la còpia de l'informe enviat a l'alcalde d'Amposta, que situava a l'Arxiu de correspondència de Secretaria de 1934; fitxa personal de Joan Segarra Cabré amb signatura de còpia digital AGA,RIEM,247,201 produïda pel Departamento de Migración de Mèxic (Secretaria de Gobernación de México), que es conserva a l'Archivo General de la Nación de México, i de la qual el Ministerio de Cultura d'Espanya en conserva una còpia digital consultable a través del portal *Movimientos migratorios iberoamericanos* (<http://pares.mcu.es/MovimientosMigratorios>) [consultada, setembre de 2011]; *La Vanguardia*, edició del 19 d'abril de 1934, pàg. 6; Causa General, expedients relatius a Masdenverge, i que es troben al Centro Documental de la Memoria Histórica; fons, Causa General; sèrie, Pieza primera o principal de la provincia de Tarragona, i signatura, Legajo: 1448, Exp.: 14

¹¹¹ Peirats reflecteix al seu llibre *Estampas del exilio en América* una anècdota referida a Ayuso en aquest lloc (vegeu l'apartat dedicat a la família Ayuso-Cubells), però no diu res de Xena i la seva esposa Harmonia, de qui sí que en parla en la seva autobiografia

¹¹² Per conèixer alguns detalls més de l'etapa en aquests dos països, vegeu els apartats dedicats a les famílies Ayuso i Cano, així com els capítols corresponents dels llibres de Josep Peirats, *Estampas del exilio en América* i *De mi paso por la vida. Memorias*

¹¹³ Fonts: PEIRATS, J. (1990). "Memorias". *Anthropos*, col. Suplementos, n° 18, pàg. 7-111; PEIRATS, J. (1950). *Estampas del exilio en América*. París: Ediciones CNT; PEIRATS, J. (2009). *De mi paso por la vida. Memorias*. Barcelona: Flor del viento ediciones; CAMPOS, S. (s.d.). *Una vida por un ideal*. Memòries inèdites

¹¹⁴ Bé, de fet només l'esmentava a ell, però després el vaig poder relacionar amb una llista dels participants a la posterior colònia agrícola de Saloya, a l'Equador, on tenia clar que havien estat tant Peirats com la família d'un altre anarquista hospitalenc, Luís Cano. Allà sortia també un Ayuso, que molt probablement devia ser el torressenc. Ho vaig poder confirmar definitivament gràcies al testimoni i les gestions d'una altra participant a la colònia equatoriana, Blanca Gilabert (llavors una nena)

¹¹⁵ PEIRATS, J. (1950), pàg. 44

¹¹⁶ PEIRATS, J. (1950), pàg. 46

¹¹⁷ Fonts: PEIRATS, J. (1950); "International Genealogical Index (IGI)", database, *FamilySearch* (<http://familysearch.org/pal:/MM9.2.1/MG1G-JJW>: accés, 20 de gener de 2013), entrada per a Antonio Ayuso Melgarejo

¹¹⁸ Crec que eren quatre germans, en Just, en Vicenç, en Francesc i en Josep (Pepe). En Josep moriria afusellat poques setmanes abans de l'arribada de les tropes franquistes, possiblement el 23 de desembre, després de ser enxampat durant un atracament al Born de Barcelona. Josep Peirats en parla a la seva autobiografia (2009), pàgs. 432-433

¹¹⁹ Dolors Marín, al seu llibre *Clandestinos* (op. cit. nota 87, pàg. 205), només esmenta com a exiliat a Mèxic Fraterno Alba. Suposo que es deu tractar del germà gran, en Just, malgrat que no era aquell el seu nom oficial, un fet comú en la tradició anarquista

¹²⁰ Fonts: fitxes personals de Justo Alba Albert, Vicente Alba Albert (a la fitxa se l'anomena per error com a Enrique) i María Díaz Meca, amb signatures de còpia digital AGA,RIEM,004,122 / AGA,RIEM,004,121 / AGA,RIEM,004,146 pro-

duïdes pel Departamento de Migración de Mèxic (Secretaría de Gobernación de México), que es conserven a l'Archivo General de la Nación de México, i de les quals el Ministerio de Cultura d'Espanya en conserva una còpia digital consultable a través del portal *Movimientos migratorios iberoamericanos* (<http://pares.mcu.es/MovimientosMigratorios>) [consultades, abril de 2011]; MARIN, D. (2002). *Clandestinos: el maquis contra el franquismo 1934-1975*. Barcelona: Plaza y Janés (col. Así fue nº 53); Acta nº 203, de 21 de gener de 1941, del *Llibre d'Actes* de la Junta de Auxilio a los Republicanos Españoles (JARE), l'original del qual es conserva en els fons documental de Carlos Esplá Rizo, al Centro Documental de la Memoria Histórica; informe personal de José Díaz Meca que es conserva a l'Arxiu Municipal de l'Hospitalet; petició de llicència d'obra que es conserva al registre de llicències de l'Arxiu Municipal de l'Hospitalet, amb el número d'expedient 10.054 i amb data 21 de maig de 1936; DOGC, núm. 118 de 28 d'abril de 1937, pàg. 320

¹²¹ Fonts: Perfil biogràfic a la pàgina web de la CNT de l'Hospitalet, en línia, (<http://cnt-hospi.blogspot.com>) [consultada, maig de 2011]; MARIN, D. (2002). *Clandestinos: el maquis contra el franquismo 1934-1975*; padró municipal de l'Hospitalet del 1940, vol. 14; Causa General, llista de membres de les Patrulles de Control elaborada per la Guàrdia Civil, Centro Documental de la Memoria Histórica; perfil biogràfic a la pàgina web *Los de la sierra*, en línia (<http://losdelasierra.info>) [consultada, maig de 2011]; SÁNCHEZ AGUSTÍ, F. (2003). "Metges i maquis (1947-1949)". *Gimbernat*, 40, pàg. 177-186 (la data que dona aquesta font sobre l'operació del doctor Trias, 1947, és incorrecta); SÁNCHEZ, F. (2006). *El maquis anarquista. De Toulouse a Barcelona por los Pirineos*

¹²² Fonts: entrevista a Bonifaci Espín Fernández realitzada pel grup El Pont de la Llibertat, en línia al web *El Pont de la Llibertat* (<http://veus.elpont.org>) [consultada juliol de 2011, avui inactiva], tot el material del grup El Pont de la Llibertat està disponible a l'Arxiu Municipal de l'Hospitalet; base de dades del portal Retirada, en línia (<http://www.retirada.org>) [consultat, juliol de 2011, avui inactiu]; BARRIUSO, J. (s.d.). "Camps de concentració i unitats disciplinàries de treballadors a l'Espanya de Franco", Treball de Recerca de Tercer cicle de doctorat (UAB), inèdit, disponible en línia [consultat, juliol de 2011] (<http://webs2002.uab.es/hmic/recerca/camps%20de%20concentracio%20i%20unitats%20disciplinaries.pdf>)

¹²³ Si no s'indica el contrari, les dades sobre Mercè Canals pertanyen a l'entrada del diccionari bio-bibliogràfic dins del llibre de Jorge Domingo Cuadriello, *El exilio republicano español en Cuba* (vegeu bibliografia)

¹²⁴ IZARD, M. (2007). "Vida quotidiana en un país en guerra i revolució". En línia, <http://www.espai-marx.net>, [consultat, juliol de 2011]

¹²⁵ *L'illustration*, nº 4953, exemplar de 5 de febrer de 1938, pàgina 151. L'Arxiu Zerkowitz conté unes 80.000 fotografies, entre les quals n'hi ha una dotzena d'aquesta llar d'infants. Aquest arxiu té una pàgina web, <http://www.zerkowitz.es>, on s'hi poden veure unes 10.000 [consultat, agost 2011], tot i que em penso que aquestes en concret no hi surten. Vaig descobrir aquestes fotos gràcies al bloc de Luis V. Bagán Nebot, que les va publicar amb el permís de l'arxiu (amb marca d'aigua a sobre). Es poden veure a l'entrada corresponent del seu bloc d'apunts històrics relacionats amb l'Hospitalet: <http://lhospitaletdellobregat.wordpress.com> [consultat, agost de 2011]

¹²⁶ Informació procedent del discurs *Con motivo del premio Amxhua Huehuetzin*, pronunciat per Vladimir Alfons López a Acapulco (Estat de Guerrero) el 15 de maig de 2004. El text m'ha estat facilitat amablement pel mateix Vladimir Alfons, fill del regidor exiliat

¹²⁷ Segons consta a l'expedient de naturalització a Mèxic d'Alfons López, datat l'any 1949, amablement facilitat pel seu fill Vladimir Alfons, i al padró municipal de l'Hospitalet del 1940, vol. 3, a l'Arxiu Municipal de l'Hospitalet

¹²⁸ Pedro Comas Carrera va ser jutge a l'Hospitalet durant la dècada del 1930. Va ser suspès del càrrec arran dels Fets d'Octubre de 1934 i va prendre possessió de nou del seu càrrec el 20 de febrer de 1936, després de la victòria del Front Popular. Així consta a l'edició de *La Vanguardia* de 21 de febrer de 1936, pàg. 11

¹²⁹ La seva firma consta en un certificat expedit a un altre conseller hospitalenc, Lluís Flores Expòsit. El certificat porta data de 25 d'abril de 1937 i es troba al Centro Documental de la Memoria Histórica, del Ministeri de Cultura, amb codi de referència i signatura ES.37274.CDMH/1.2403.2221.1//PS-MADRID,540,171,1

¹³⁰ Segons consta a l'acta del Ple Municipal de 9 de febrer de 1937

¹³¹ En un contacte mantingut per correu electrònic el maig de 2011, el seu fill afirma que va arribar al grau de capità, segons li havia comentat el seu pare, però no he pogut confirmar-ho ja que a la base de dades de militars al servei

de la República que manté oberta el Ministeri de Cultura espanyol no figura que Alfons López assolís cap grau (el que no vol dir que no pugui ser cert)

¹³² Segons explica el seu fill, contacte mantingut per correu electrònic el maig de 2011

¹³³ Les dades del seu pas per aquests camps figuren a la base de dades del portal Retirada, en línia (<http://www.retirada.org>) [consultat, maig de 2011, avui inactiu]

¹³⁴ GONZÁLEZ TEJERA(2010), pàg. 97-98

¹³⁵ Segons explica el seu fill, contacte mantingut per correu electrònic el juny de 2011

¹³⁶ Op. cit. nota 134

¹³⁷ NARANJO, 2009, pàg. 87-88

¹³⁸ Op. cit. nota 132

¹³⁹ NARANJO (2009), pàg. 92

¹⁴⁰ Op. cit. nota 127 i 132

¹⁴¹ Testimoni del seu fill, op. cit. nota 132

¹⁴² Op. cit. nota 126

¹⁴³ Op. cit. nota 126

¹⁴⁴ Op. cit. nota 126

¹⁴⁵ Op. cit. nota 131

¹⁴⁶ Op. cit. nota 126

¹⁴⁷ Si no s'indica el contrari, la informació sobre Amadeu Llorens prové de l'entrevista amb el seu fill del mateix nom i la seva néta, Montserrat Llorens, realitzada el maig de 2011 al seu domicili de Sant Feliu de Guíxols

¹⁴⁸ Així consta per a l'any 1936 a la monografia d'HERNÁNDEZ i IÑÍGUEZ (2009) dedicada a la columna Macià-Compans, (pàg. 67)

¹⁴⁹ Subdivisió de cent combatents

¹⁵⁰ La referència prové de la font op. Cit. not. 148

¹⁵¹ Segons consta a l'acta del jurat

¹⁵² La dada del matrimoni prové del periòdic *Alt Empordà*, any I, núm. 38 amb data de 22 de desembre de 1917, pàg. 3; la dada del naixement prové de l'expedient del judici de l'auditoria de Guerra de Catalunya al seu fill per rebel·lió militar, amb núm. d'auditoria 2177, de data 1939 i que es conserva al III Tribunal Militar de Barcelona

¹⁵³ La dada només l'he trobada a un Informe personal fet per l'Ajuntament després de la guerra i que cita com a font el testimoni de Félix de la Rosa Gato, cap de la Guàrdia Urbana de l'Hospitalet. De fet arriba a afirmar que es va presentar a totes les eleccions com a dirigent d'aquesta organització, fet que no és cert com demostrem. El testimoni confon pare i fill en algun aspecte, com el de la graduació assolida a l'exèrcit durant la guerra

¹⁵⁴ Segons n'informà el diari *La Vanguardia* en l'edició de 18 de maig de 1932, pàg. 8

¹⁵⁵ Així figura en un exemplar ciclostilat del *Noticiari de la Federació de Barcelona-Ciutat d'ERC*, amb data de 15 de febrer de 1937. En aquell moment figura com a president, Benet Gordaliza. És curiós comprovar com aquest centre d'Esquerra, que tenia la seva seu al carrer Progrés, 54, de Collblanc, era inclòs en aquest noticiari de Barcelona-ciutat

¹⁵⁶ Subdivisió de cent combatents

¹⁵⁷ Segons s'explica a la font op. cit. nota 148, pàg. 67 i 134

¹⁵⁸ Les darreres cites pertanyen a RIUS, (2010), pàg. 354. Cal advertir que, al text, Rius confon el segon cognom de Laureà Lorca, i diu que és Pérez en lloc de López; a més, també exposa la seva creença que va ser afusellat pels franquistes, tot confonent-se amb el destí final del seu fill

¹⁵⁹ La informació d'aquest apartat sobre Enric Playan, si no s'indica el contrari, prové del llibre de memòries de la seva filla Palmira Playan (vegeu bibliografia). En aquest punt concret de l'anècdota de les disfresses del pare, ella afirma que va ser als set anys quan s'hauria tret la disfressa el pare, però crec que es confon ja que esmenta clarament que va ser quan va caure la monarquia i per tant seria el 1931. Si això fos així, Palmira devia tenir quatre anys i no set

¹⁶⁰ Així consta a PLAYAN (2004), les memòries de la seva filla Palmira. La font és creïble, però a més he trobat almenys un sumari de l'Audiència Provincial de Madrid, de l'any 1928, on va ser processat per 'rebel·lió contra el règim establert' i 'conspiració per a la rebel·lió'

¹⁶¹PLAYAN (2004), pàg. 8. El metge podria ser Ramon Gajo Miró, qui tenia la seva clínica a la rambla de Just Oliveras i era un reconegut membre de la dreta local. Durant la Guerra Civil es passaria a l'Espanya nacional i en tornar seria el primer cap de la Falange a l'Hospitalet, durant uns mesos

¹⁶²Dolors Marín, a *Clandestinos*, diu que treballava a les sederies Vilumara fins al seu exili, però a l'escrit de memòries de Palmira Playan només s'esmenta la Tecla Sala. Tot i que no es pot descartar que treballés a can Vilumara en algun moment, sembla més fiable la font familiar

¹⁶³La seva signatura com a president figura al Reglament Federatiu dels Sindicats de Contramestres, Ajudants i Preparació en Teixits de Catalunya, aprovat l'any 1932 i una còpia del qual figura a l'Arxiu Nacional de Catalunya (Codi ANC1-297-T-15)

¹⁶⁴CAMÓS (1986a), pàg. 96

¹⁶⁵CAMÓS (1986a), pàg. 112

¹⁶⁶Entrevista amb Jaume Audí enregistrada el novembre de 1983 per Joan Camós i que es conserva, transcrita, a l'Arxiu Municipal de l'Hospitalet

¹⁶⁷A les llistes de regidors de novembre del 1936 ja no hi surt; d'altra banda, al seu informe personal s'esmenta que va anar voluntari al front i que va arribar al grau de capità, fet aquest últim corroborat en el llibre de la seva filla Palmira, on es reproduïx un salconduit de finals del 1938 a nom del seu pare, que hi figura amb el grau de capità

¹⁶⁸La denúncia, presentada per la seva dona, involucra una persona anomenada "Paleans" en els fets. He deduït que es tracta d'ell per l'homofonia dels dos noms i pel fet que en la data de la denúncia –al final de 1941– la denunciante declara que li sembla que aquesta persona es troba a Mèxic

¹⁶⁹Informe personal d'Enrique Playans [sic] Tersol que figura a l'Arxiu Municipal de l'Hospitalet

¹⁷⁰RIUS (2010), pàg. 321-323

¹⁷¹Aquesta informació prové d'una notícia publicada al diari mexicà *El Universal* en l'edició del 3 de març de 1946

¹⁷²L'esquela figura al llibre de la seva filla, PLAYAN (2004), pàg. 92

¹⁷³PLAYAN (2004), pàg. 30

¹⁷⁴PLAYAN (2004), pàg. 37

¹⁷⁵PLAYAN (2004), pàg. 57

¹⁷⁶PLAYAN (2004), pàg. 71. Palmira Playan explica la trobada de manera fragmentària ja que afirma haver-la sentit des de l'habitació i sense data concreta més enllà d'ubicar-la a Mèxic, tot i que sí que es veu força clar que era una oferta d'aquest tipus que potser li devien fer cap al 1945 o al 1946. No és un cas extraordinari, he trobat altres exemples d'ofertaments franquistes de retorn per a sindicalistes que els podien ser útils per legitimar el franquisme entre els treballadors a canvi del retorn sense problemes per a ells i les seves famílies

¹⁷⁷PLAYAN (2004), pàg. 31-32

¹⁷⁸PLAYAN (2004), pàg. 37

¹⁷⁹PLAYAN (2004), pàg. 32-33

¹⁸⁰PLAYAN (2004), pàg. 33

¹⁸¹PLAYAN (2004), pàg. 31

¹⁸²PLAYAN (2004), pàg. 31

¹⁸³PLAYAN (2004), pàg. 60

¹⁸⁴PLAYAN (2004), pàg. 46

¹⁸⁵PLAYAN (2004), pàg. 93

¹⁸⁶PLAYAN (2004), pàg. 91

¹⁸⁷PLAYAN (2004), pàg. 91-92

¹⁸⁸La història l'explica l'historiador Jordi Saval en les primeres pàgines de la seva biografia sobre Manuel Vázquez Montalbán (vegeu bibliografia)

¹⁸⁹Segons consta al *Diario Oficial del Ministerio de Defensa*, any LI, n° 274 de data 21 d'octubre de 1938, pàg. 302 i 303

¹⁹⁰Fonts: Dades del padró municipal de l'Hospitalet del 1940, vol. 18, Arxiu Municipal de l'Hospitalet; fitxa personal de José Cerezo Redondo, amb signatura de còpia digital AGA,RIEM,051,059 produïda pel Departamento de Migración de Mèxic (Secretaría de Gobernación de México), que es conserva a l'Archivo General de la Nación de México,

i de la qual el Ministerio de Cultura d'Espanya en conserva una còpia digital consultable a través del portal *Movimientos migratorios iberoamericanos* (<http://pares.mcu.es/MovimientosMigratorios>) [consultada, abril de 2011]; *Diario Oficial del Ministerio de Defensa Nacional*, any LI, n° 116, de 16 de maig de 1938, pàg. 541-542

¹⁹¹ Dades del padró municipal de l'Hospitalet del 1940, vols. 9 i 11, Arxiu Municipal de l'Hospitalet

¹⁹² Op. cit. nota 191

¹⁹³ Escrit autobiogràfic de David Fimas. Agraïeix l'amabilitat tant de Sebastián Jans com també de Guillermo Lizana, que me'l van facilitar des de Xile

¹⁹⁴ Expedient de David Fimas Gil, Ministerio de Cultura, Centro Documental de la Memoria Histórica. Codi de referència ES.37274.CDMH/1.2401.2433. Potser hi va treballar en tasques administratives més que no pas com a enginyer tèxtil ja que al padró del 1940 hi apareix com a "oficinista"

¹⁹⁵ Referència del padró municipal de l'Hospitalet del 1940. Hi apareixen inscripcions repetides als volums 9 i 11

¹⁹⁶ Op. cit. nota 193

¹⁹⁷ *La Vanguardia*, edicions de 15 i 22 d'agost de 1933, pàgines 6 i 5, respectivament

¹⁹⁸ *La Vanguardia*, edició de 21 d'octubre de 1934, pàgina 7

¹⁹⁹ Op. cit. nota 193

²⁰⁰ Segons es diu al seu informe personal que es conserva a l'Arxiu Municipal de l'Hospitalet

²⁰¹ Op. cit. nota 194

²⁰² Fitxa documental de David Fimas Gil al portal PARES, del Ministerio de Cultura. En línia (http://pares.mcu.es/Pares-Busquedas/servlets/ControlServlet?accion=3&txt_id_desc_ud=6069932&fromagenda=N) [consultada, maig de 2011]

²⁰³ Un anunci de l'inici de les classes, a l'edició de *La Vanguardia* del 4 de setembre de 1936, pàg. 6

²⁰⁴ Segons s'explica al resum històric del cos de Mossos d'Esquadra elaborat per la Generalitat de Catalunya. En línia (<http://www.gencat.cat/mossos/cme/historiapdf/historia.pdf>) [consultat, maig de 2011]

²⁰⁵ Op. cit. nota 193

²⁰⁶ Op. cit. nota 193

²⁰⁷ Cal tenir en compte, però, que en aquell moment aquella part de la Xina estava ocupada pel Japó. A Shanghai, en concret, en aquell moment, només quedava exclosa d'aquesta invasió la part dels assentaments estrangers i de la concessió francesa, que no serien ocupats fins al 1941 amb l'entrada del Japó a la Segona Guerra Mundial. El record de David Fimas està clarament distorsionat pel pas del temps, tal com es veu amb l'ús de l'expressió 'Xina nacionalista'. El seu escrit està fet aproximadament a la dècada de 1980

²⁰⁸ El president xilè, Pedro Aguirre Cerda, tot i ser membre d'una coalició frontpopulista, pertanyia al costat més moderat i va insistir en tot moment a Neruda que limités el nombre i el tipus de professionals que volia portar cap al seu país: treballadors manuals més que no pas professionals liberals o intel·lectuals ni tampoc persones relacionades amb les forces armades, especialment brigadistes internacionals, amb els quals havien tingut una experiència anterior amb un petit grup (vegeu LEMUS (2007), pàg. 235-268). A això cal afegir l'interès personal de Neruda de no incorporar anarquistes al vaixell. En aquest context, òbviament la formació de David com a enginyer tèxtil devia ser un gran argument per obtenir el seu passatge

²⁰⁹ LEMUS, (2007), pàg. 253

²¹⁰ Per a una descripció del procés i les seves dificultats, vegeu LEMUS, pàg. 235-252

²¹¹ Vegeu l'annex 2 que publiquem aquí. També a LEMUS (2007), pàg. 255

²¹² Op. cit. nota 193

²¹³ GRISONI, D. i HERTZOG, G. (1979). *Les Brigades de la mer* pàg. 323-324, citat a LEMUS, 2007, pàg. 256

²¹⁴ LEMUS (2007), pàg. 253-260

²¹⁵ LEMUS (2007), pàg. 264

²¹⁶ LEMUS (2007), pàg. 260

²¹⁷ LEMUS (2007), pàg. 264-265

²¹⁸ Op. cit. nota 193

²¹⁹ Op. cit. nota 193

²²⁰ LEMUS (2007), pàg. 268-269

²²¹ Op. cit. nota 193

²²² Op. cit. nota 193

²²³ Op. cit. nota 193

²²⁴ Contacte per correu electrònic amb Irma Ximena Firms Pulgar mantingut l'abril de 2011

²²⁵ Op. cit. nota 193

²²⁶ Ni entre el material sobre maçoneria que custodia el Centro Documental de la Memoria Histórica, que inclou milers de processos a maçons o suposats maçons del tristament famós Tribunal para la Represión del Comunismo y la Masonería, ni a la llista de maçons catalans elaborada per la CNT en la dècada del 1930 i divulgada recentment per César Alcalà al seu llibre *La llista maçònica* apareix cap índex de David Firms. Tampoc trobem cap rastre seu en una altra llista elaborada a França el maig de 1939 per Alfredo Nistral, secretari del Gran Oriente Español, i divulgada recentment per Jordi Clara a l'article "La maçoneria a l'exili: França 1939" (publicat a la revista digital Ebre 38, 1-2011). Tampoc a la resta de bibliografia sobre la matèria n'he trobat cap referència.

²²⁷ Aquesta gradació correspon al ritu Escocès Antic i Acceptat, un dels més de 140 reconeguts arreu, si bé és un dels més difosos. Els graus suposen les etapes de la vida del maçó a través de les quals aquest es transmuta, bàsicament a través de l'estudi i l'intercanvi de coneixements amb d'altres maçons, fins arribar a una maduresa de coneixements i perfecció (mai absoluta). Cada ritu maçònic acostuma a tenir els seus graus, no sempre coincidents en nombre, però en tot cas el ritu és la codificació del cerimonial amb què es treballa dins d'una lògia. Alhora, el ritu cohesionava el grup i, sobretot, dona forma, mètode i ordre als treballs

²²⁸ Treball d'investigació, sense editar, sobre David Firms Gil realitzat a Santiago de Xile per Carlos Muñoz Cardoza al Consistorio del Grado XXXII Eduardo de la Barra Lastarria. L'exemplar es conserva a la biblioteca del Supremo Consejo de Chile amb número de classificació 920.983/M941 i registre 5.540. Agraïxo a Guillermo Lizana, Gran Secretario General del Supremo Consejo de Chile la seva amabilitat a facilitar-me les còpies d'aquest i d'altres documents sobre la trajectòria a la maçoneria de David Firms

²²⁹ Al document citat a la nota 228 es transcriu un paràgraf d'un dels escrits de David Firms, on diu: "la Francmasonería es una sola, independientemente del sistema de enseñanzas o de gobierno que en los distintos Grados la administran. La Orden Francmasónica es UNA sola, formando una unidad granítica que dentro de nuestro país aplica el mismo Rito: el Escocés Antiguo y Aceptado. (...) No obstante lo anterior que traduce una línea general de pensamiento, existen algunas peculiaridades, que es indispensable considerar, cuando se desea el desenvolvimiento armónico, paralelo y sin interferencias inútiles de organizaciones que, orientadas hacia una misma finalidad, usan procedimientos diferentes" (pàg. 4)

²³⁰ Rodrigo Gutiérrez, exmembre de la maçoneria xilena, denunciava el 1985 a les pàgines del diari espanyol *El País* que "todo el consejo directivo de la orden de aquel entonces [inici de la dictadura xilena], y cuyos miembros en su mayoría siguen dirigiendo la institución [any 1985 en què escriu això], no ocultaron su simpatía con el nuevo régimen. Todo movimiento de protesta dentro de la orden fue silenciado". Publicat a *El País* en l'edició del 12 de març de 1985

²³¹ Op. cit. nota 228, pàg. 2

²³² Es tracta de la Lògia de Perfecció Grau IX David Firms Gil núm. 19.

²³³ En alguns llocs he trobat el primer cognom escrit amb la forma Ysern, fins i tot alguna firma de membres de la família figura així. Malgrat això, he preferit utilitzar la forma Isern, que he trobat més habitualment

²³⁴ Si no s'indica el contrari, la informació sobre Jaume Isern Rabascall prové d'un article del doctor Pedro Grases Galofre publicat l'any 2009 a la revista *Colección Razetti* que publica la Academia Nacional de Medicina de Veneçuela (veure bibliografia)

²³⁵ Segons apareix a la llista dels congressistes que es pot trobar a PEREA, M.P. (2006). *El centenari del Primer Congrés Internacional de la Llengua Catalana*. Catàleg d'exposició. Barcelona: Biblioteca de Catalunya

²³⁶ Les dades sobre Maria Rabascall figuren a CALBET, J.M. i MONTAÑA, D. (2001). *Metges i farmacèutics catalanistes 1880-1906*. Valls (Tarragona): Cossetània Edicions (col. El Tinter, núm. 20), pàg. 90, on dedica una entrada a Jaume Isern i Hombravella i cita com a font l'AGHUB

²³⁷ Recentment se li ha dedicat el nom d'un passatge a la zona del Districte Econòmic de l'Hospitalet. Va morir el 1986. Vegeu l'article de Sempronio, "Montserrat Isern, en la 'Syra petita'" a l'edició de *La Vanguardia* del 9 de juliol de 1986, pàg. 34

²³⁸ Sobre en Josep trobem informació al portal *Metges catalans a l'exili*, elaborat arran de l'exposició del mateix nom organitzada pel Museu d'Història de la Medicina de Catalunya (<http://www.metgesalexili.cat>) [consultada, agost de 2011]. Segons aquesta font, en Josep es va exiliar a França on va treballar a l'hospital de La Grave, a Tolosa, però va retornar a Catalunya el 1941 i fou empresonat. L'any 1946 seria alliberat i se li va permetre exercir la seva professió a Manresa, on va morir el 1974. També al llibre de Joan Camós, *L'Hospitalet, la història de tots nosaltres* trobem la seva firma al document de Constitució del Comitè Revolucionari de l'Hospitalet arran de la proclamació de la República, el 14 d'abril de 1931 (pàg. 151-152). El Comitè va prendre el poder a la ciutat i Josep Isern en va formar part com a vocal. També hi ha el testimoni de Jaume Audí, recollit per Joan Camós, que el vincula amb la creació de la delegació de l'organització catalanista Palestra a l'Hospitalet. Finalment, una relació de personal de l'Ajuntament de maig de 1938 el vincula a la institució municipal com a metge (a Correspondència de Secretaria de l'Arxiu Municipal de l'Hospitalet)

²³⁹ Segons la memòria de l'Ateneu, publicada per Matilde Marcé sota el títol *Ateneu de Cultura Popular de l'Hospitalet (1932-2007)*, pàg. 25

²⁴⁰ Aquesta dada figura a la seva ressenya al portal *Metges catalans a l'exili*, elaborat arran de l'exposició del mateix nom organitzada pel Museu d'Història de la Medicina de Catalunya (<http://www.metgesalexili.cat>) [consultada, agost de 2011]. També surt reflectida a l'entrada de l'Enciclopèdia Catalana sota el nom de Jaume Isern Rabescall (<http://www.enciclopedia.cat>) [consultada, octubre de 2011]

²⁴¹ Com a curiositat, molt possiblement van anar de viatge de noces al Brasil ja que he localitzat dues fitxes d'ingrés a aquell país amb visat de finals de març d'aquell any. Ja figuren com a casats i sembla versemblant que el viatge sigui per aquest motiu

²⁴² Font op. cit. al final de la nota 240

²⁴³ La llista es pot trobar al DOGC núm. 118 de data 28 d'abril de 1937, pàg. 320

²⁴⁴ A SANTACANA, C. (1994), pàg. 143-144

²⁴⁵ Es poden veure els noms i cognoms i també accedir a la petició de consulta dels expedients a través del Portal de Archivos Españoles PARES, que manté en línia el Ministeri de Cultura. S'ha d'accedir a la base de dades de Víctimas de la Guerra Civil y Represaliados del Franquismo (<http://pares.mcu.es/victimasGCFPortal/staticContent.form?view=Name-presentacion>) i fer una cerca amb els paràmetres 'Hospitalet', a població, i 'maestro' a professió

²⁴⁶ Segons explica Joan Camós (1986a), pàg. 78 (nota a peu de pàgina núm. 72)

²⁴⁷ Per a una descripció del pla d'estudis d'aquestes escoles a l'Hospitalet, la seva manera de treballar i els seus programes, vegeu MARÍN, 2010, pàg. 249-252

²⁴⁸ A través d'aquest cos de mestres nomenats per la Generalitat, durant la guerra es van poder salvar alguns religiosos dedicats a l'ensenyament, amb identitats falses, però fins i tot amb nomenaments publicats al DOGC. A les seves memòries, Joan Rius Vila, que va ser regidor de Cultura durant la Guerra Civil a l'Hospitalet i tenia contacte amb la Conselleria de Cultura de la Generalitat, relata algun cas

²⁴⁹ A diversos textos publicats al DOGC durant els anys de la Guerra Civil figura com a segon cognom Peset. Cal advertir, però, que a la resta de les fonts, que inclouen papers oficials provinents de l'Ajuntament de l'Hospitalet com les relacions nominals de regidors, figura com a segon cognom el de Pérez

²⁵⁰ PEIRATS, J. (2009), pàg. 525

²⁵¹ Ibid. pàg. 535

²⁵² Fonts: pàgina web *Diccionari de Sindicats, Sindicalistes i de la Història del Moviment Obrer de Catalunya*, en línia (<http://www.veuobrera.org/>) [consultat, maig de 2011]; MARÍN, D. (2002). *Clandestinos: el maquis contra el franquismo 1934-1975*. Barcelona: Plaza y Janés (col. Así fue nº 53), pàg. 179; MARÍN, D. (2010). *Anarquistas. Un siglo de movimiento libertario en España*, pàg. 67, 252 i 307; DOGC números 366 de data 31 de desembre de 1936 (pàg. 1282) i 170 de data 19 de juny de 1938 (pàg. 1003); PEIRATS, J. (2009). *De mi paso por la vida. Memorias*, sobretot per a les dades d'Armeline Alsina; testimoni de María Martínez Sorroche sobre la fugida a França, enregistrat en vídeo, disponible en línia (<http://www.youtube.com/watch?v=qeYc04s2ZeY&feature=related>) [consultat, novembre de 2012]; *La Vanguardia*, edició del 20 de desembre de 1936, pàgina 5

²⁵³ Fonts: diverses informacions facilitades per la historiadora Dolors Marín, i també material dels seus llibres MARÍN, D. (2002). *Clandestinos: el maquis contra el franquismo 1934-1975*. Barcelona: Plaza y Janés (col. Así fue nº 53), pàg.

91, 173, 205 i 292, cal advertir, però, que en la nota a peu de pàgina de la pàgina 205, confon l'expedient de José Alberola Esteban —afusellat l'any 1943—, que no té res a veure amb el mestre José Alberola Navarro, i MARÍN, D. (2010). *Anarquistas. Un siglo de movimiento libertario en España*, pàg. 301 i 306; DUVA, J. (1998); “La memoria contra Franco”. *El País* edició n° 920, de 9 de novembre de 1998; fitxa d'Octavio Alberola Surinach (a) “El Largo” i “Juan”, del portal *Los de la Sierra*, en línia (<http://losdelasierra.info>) [consultat, juny de 2011]; fitxa personal de José Alberola Navarro, amb signatura de còpia digital AGA,RIEM,005,004 produïda pel Departamento de Migración de Mèxic (Secretaría de Gobernación de México), que es conserva a l'Archivo General de la Nación de México, i de la qual el Ministerio de Cultura d'Espanya en conserva una còpia digital consultable a través del portal *Movimientos migratorios iberoamericanos* (<http://pares.mcu.es/MovimientosMigratorios>) [consultada, abril de 2011]

²⁵⁴ Segons va publicar *La Vanguardia* en l'edició del 18 d'agost de 1936, pàg. 7

²⁵⁵ Així apareix a la crida publicada a les pàgines de *La Vanguardia* en l'edició de l'1 de desembre de 1936, d'on s'ha extret la informació

²⁵⁶ El nomenament consta al *Diario Oficial del Ministerio de Defensa Nacional*, any LI, núm. 183 de 22 de juliol de 1938, pàg. 273

²⁵⁷ He decidit no incloure aquests casos (els que resten fins al final d'aquest apartat) en el recompte total d'exiliats d'aquesta investigació (per tant, no figuren al quadre final) perquè considero que la seva vinculació amb la ciutat és menys evident en relació a la de la resta ja que molt probablement no van arribar a residir-hi i moltes vegades no he pogut precisar exactament quant de temps hi van exercir. Tot i això sí que he volgut deixar constància tant del seu pas per l'Hospitalet com del seu exili al continent americà

²⁵⁸ Pròleg de Francesc Marcé i Sanabra al llibre de Joan Rius, *Deu anys crucials a l'Hospitalet de Llobregat 1930-1940*, pàg. 9

²⁵⁹ Font op. cit. nota 166

²⁶⁰ Fonts: RIUS (2010), pàg. 509; MERLINO, A. (1954). *Diccionario de Artistas Plásticos de la Argentina*. Buenos Aires: edición del autor, pàg. 80; i l'entrevista a Jaume Audí op. cit. nota 166

²⁶¹ Associació privada fundada al final de 1898 per tal d'organitzar l'ensenyament en català. Fou clausurada al final de la Guerra Civil. Havia arribat a tenir gairebé 8.000 socis que subvencionaven econòmicament les escoles i permetien concedir beques, a més d'una important tasca editorial. A l'Hospitalet hi tenien associada l'Escola del Doctor Robert, i un bon nombre de socis, com el regidor Ramon Moral i Querol

²⁶² La font d'aquest apartat, si no s'indica el contrari, és el llibre d'una de les nêtes d'Antonio i Carmen, Diana Zaragoza Ocaña, *Exilio 1939: testimonios de familia* (vegeu bibliografia)

²⁶³ Op. cit. nota 262, pàg. 6

²⁶⁴ Per evitar confusions, en aquest text anomenaré cadascú amb el seu nom real, Francisco al nebot d'Antonio i Carmen, i Floreal al fill d'aquests.

²⁶⁵ He trobat alguna font que afirma que la Violeta va néixer a Granollers i que en Vicenç i l'Alba haurien viscut allà, com a mínim durant els anys de la Guerra Civil. Encara que fos així, cal advertir de la vinculació de l'Alba amb l'Hospitalet almenys des del 1931 quan tornen a Espanya i fins que s'ajunta amb en Vicenç, i del mateix Vicenç Marcet, de qui està documentat que va estar vinculat professionalment a l'Escola Moderna de la Torrassa

²⁶⁶ Al DOGC núm. 118, de 28 d'abril de 1937. A Fraterna se l'anomena com a Fraternitat mentre que al cosí, Francisco, se l'anomena com a Floreal, però és segur que no es tracta del germà més petit que llavors tenia només 14 anys sinó Francisco, qui també va adoptar el nom de Floreal malgrat que no era el que posava al seu carnet d'identitat

²⁶⁷ Nòmina de desembre de 1937 per als Mestres del CENU, Arxiu Municipal de l'Hospitalet, Correspondència de Secretaria, caixa 520 (Administració General/Correspondència 1934-1939)

²⁶⁸ El màxim responsable del Consell de l'Escola Nova Unificada (CENU), Josep Puig Elias, va explicar l'any 1937, en un discurs recuperat recentment, el conflicte que va suposar que els mestres cobressin 5.000 pessetes anuals. De fet, el sou proposat era de 6.000, però el van rebaixar una sisena part mentre durés la guerra, per donar exemple. Puig Elias, entre d'altres coses, argumentava això com a justificació a un sou que doblava el dels mestres nacionals d'abans de l'esclat de la contesa: “Y de cuantas cosas no se nos acusó porque tuvimos la ‘osadía’ de ver si de una vez terminábamos con todos aquellos chistes y aquella literatura de ‘tienes más hambre que un maestro de escuela’, que

preparaban después una generación de cretinos. Porque poco ascendiente moral puede tener un maestro en la formación espiritual del niño, cuando los niños se dan cuenta de que el maestro es el hazmerreír del pueblo". Podeu llegir tot el discurs, amb una introducció a GONZÁLEZ-AGAPITO, J. (2008). "L'anàlisi del CENU en un discurs de Josep Puig i Elias". *Educació i Història: Revista d'Història de l'Educació*, núm. 12, juliol-desembre, 2008, pàg. 143-172

²⁶⁹ Així ho reconeixia Severino Campos en una entrevista amb Ramon Breu l'any 1990. Una còpia d'aquesta entrevista es conserva al Centre d'Estudis de L'Hospitalet

²⁷⁰ Op. cit. nota 262, pàg. 14

²⁷¹ Op. cit. nota 262, carta de F. Ocaña a Fraterna y hermanos, París 2-6-1939

²⁷² CAMPOS, S. (s.d.)

²⁷³ Op. cit. nota 262, carta de F. Ocaña a Fraterna y hermanos, París 3-4-1939

²⁷⁴ CAMPOS, S. (s.d.)

²⁷⁵ Aquesta és la versió que trobem a les memòries de Severino Campos, però cal advertir que al portal *Retirada*, en línia (<http://www.retirada.org>) [consultat, maig de 2011, avui inactiu], consta la seva marxa cap al camp de Rivesaltes, des d'on sortirà en tren cap al port d'El Havre. Sembla més fiable la versió del protagonista, però deixo aquí anotada l'altra

²⁷⁶ CAMPOS, S. (s.d.)

²⁷⁷ Per a més referències d'aquesta colònia vegeu la descripció feta en parlar del cas d'Alfons López, a la pàgina 77

²⁷⁸ Font de les dades op. cit. nota 262, excepte per la destinació de Vicenç Marcet i Alba Ocaña, que s'explica a REYES-CASTILLO, P. (2012). "In memoriam: Violeta Marcet Ocaña". *Acta Zoológica Mexicana* (n.s.), 28 (1), pàg. 230-235

²⁷⁹ Especialment a SOLÀ, P. (1975). "La escuela y la educación en los medios anarquistas de Cataluña (1909-1939)". *Convivium*, n.44-45, Universitat de Barcelona, pàg. 35-54, i també a SOLÀ, P. (1980). *Educació i moviment llibertari a Catalunya: 1901-1939*. Barcelona: Edicions 62

²⁸⁰ Font: REYES-CASTILLO, P. (2012). "In memoriam: Violeta Marcet Ocaña". *Acta Zoológica Mexicana* (n.s.), 28 (1), pàg. 230-235

²⁸¹ Sobre Mujeres Libres vegeu MARÍN, D. (2010). *Anarquistas...* pàg. 46-54

²⁸² Vegeu més dades d'aquesta expedició en els apartats d'aquest llibre dedicats a Josep Peirats i la família Ayuso, a partir de la pàgina 70. A les seves memòries, Campos diu que no hi van anar per l'embaràs del seu tercer fill, però tenint en compte les dates probablement es va confondre i devia ser aquest embaràs de la seva segona filla

²⁸³ MARÍN, D. (2010), pàg. 354. Marín dona més explicacions sobre la destitució de Barnils al capdavant del recuperat periòdic anarquista, que patirà les contradiccions de la CNT dels primers anys postfranquistes

²⁸⁴ Fonts: CAMPOS, S. (s.d.). *Mi vida por un ideal* (memòries inèdites); biografia de Concepción Ocaña Sánchez, al portal *Diccionario biográfico de dones*, en línia (<http://www.dbd.cat/>) [consultat, abril de 2011]; entrevista a Sandor Campos Goded, al portal *Fills i nés de l'exili republicà a Mèxic*, en línia (<http://exiliorepublicano.net/mexicans-a-catalunya/>) [consultat, maig de 2010]; fitxes de Severino Campos Campos, Igualtat Ocaña Sánchez, Floreal Ocaña Sánchez i Salvador Ocaña Sánchez al portal *Movimientos migratorios iberoamericanos* del Ministerio de Cultura, en línia (<http://pares.mcu.es/MovimientosMigratorios>) [consultades, abril de 2011] i que reflecteix la informació de les sol·licituds de residència a la República Dominicana que es conserven a l'Arxiu General de la Nació de la República Dominicana; informació sobre Severino Campos a la base de dades sobre l'exili a França del portal *Retirada*, en línia (<http://www.retirada.org>) [consultat, maig de 2011, avui inactiu]

²⁸⁵ Una part de la informació sobre María García Torrecillas prové del treball de María Isabel Ruiz i Carmen González "Franquismo, exilio y represión familiar: memoria de una familia republicana (1936-1952)" (vegeu bibliografia), en què la principal protagonista és María García Torrecillas. Quan la informació continguda en aquest apartat no pertanyi a aquesta font, s'explicitarà. Cal dir, però, que aquest treball conté una versió diferent en la part corresponent al pas de María per l'Hospitalet, en aquest cas, òbviament, he optat per reflectir la que directament m'han explicat els propis protagonistes

²⁸⁶ Per exemple, hi havia una tradició d'emigració a localitats de Catalunya com Rubí, on sembla que la colònia de naturals d'Albánchez era important. I a l'Hospitalet, per exemple, també he trobat una desena de casos

²⁸⁷ Contactes mantinguts durant l'abril i el maig de 2011 per correu electrònic amb María García i el seu fill Felipe Sáez

²⁸⁸ Op. cit. nota 287

²⁸⁹ Nota amb el número 1376 que es conserva a la Correspondència de Secretaria de l'any 1938 de l'Arxiu Municipal de l'Hospitalet

²⁹⁰ *Report d'actuació*, CIG, octubre de 1937 [Arxiu Montserrat Tarradellas i Macià], citat a la pàgina de TV3 dedicada al documental de producció pròpia *Del pintallavis a la bala*, en línia, <http://www.tv3.cat/industrialdeguerra/documental.html> [consultat, maig de 2011]

²⁹¹ Op. cit. nota 287

²⁹² Podria tractar-se de Maria Gil Mata, una noia nascuda cap al 1909 a l'Hospitalet, que durant la guerra vivia al carrer Alps i que, segons figura també a les dades del padró municipal de l'Hospitalet del 1940, va marxar a l'exili a França

²⁹³ Op. cit. nota 287

²⁹⁴ La informació sobre Teófilo, si no s'indica el contrari, prové de les dades aportades per la pròpia Maria García i el seu fill Felipe, i de la seva fitxa personal amb signatura de còpia digital AGA,RIEM,236,162 produïda pel Departamento de Migración de Mèxic (Secretaría de Gobernación de México), que es conserva a l'Archivo General de la Nación de México, i de la qual el Ministerio de Cultura d'Espanya en conserva una còpia digital consultable a través del seu portal *Movimientos migratorios iberoamericanos* (<http://pares.mcu.es/MovimientosMigratorios>) [consultada, abril de 2011]

²⁹⁵ Font op. cit. nota 289

²⁹⁶ Op. cit. nota 287, en una altra versió dels mateixos fets, la Maria diu que en aquell moment ja no anaven a treballar i que va trobar les seves companyes al carrer

²⁹⁷ Declaració citada al document op. cit. nota 285, pàg. 12

²⁹⁸ Aquesta dada l'he poguda precisar gràcies al testimoni de la Maria, publicat al llibre d'Assumpta Montellà *La Maternitat d'Elna* (veure bibliografia) pàg. 34-35

²⁹⁹ Op. cit. nota 287

³⁰⁰ Testimoni de la Maria a la font op. cit. nota 298, pàg. 50

³⁰¹ De les notes autobiogràfiques escrites el 2005 per Maria García Torrecillas i agrupades sota el títol *Mi exilio*. Citades al treball de Maria Isabel Ruiz i Carmen González nomenat a la nota 285

³⁰² Op. cit. nota 285 i 301

³⁰³ Segons el llistat publicat a un annex de la font op. cit. nota 298

³⁰⁴ Al testimoni de la Maria a la font op. cit. nota 298, pàg. 91, dona una versió diferent d'aquest pas ja que afirma que va estar a França dos anys i mig "fins que el meu marit em va reclamar des de Mèxic", però sembla més fidel la que he reflectit al text, extreta de la font op. cit. nota 285

³⁰⁵ L'any 2002, l'Estat d'Israel va incloure Elisabeth Eidenbenz a la llista de Justs entre les Nacions, per l'ajuda prestada a les dones jueves durant la persecució nazi; el 2006 el Govern espanyol i la Generalitat de Catalunya li van atorgar la Cruz de Oro de la Orden Civil de la Solidaridad Social i la Creu de Sant Jordi, respectivament, i el 2007 l'Estat francès li va concedir la seva màxima distinció, la Legió d'Honor

³⁰⁶ Del testimoni de la Maria a la font op. cit. nota 298, pàg. 91

³⁰⁷ Op. cit. nota 298, pàg. 128

³⁰⁸ Op. cit. nota 298, pàg. 128

³⁰⁹ Op. cit. nota 301

³¹⁰ Membre d'una acomodada família de Zamora d'idees monàrquiques, va ser funcionari d'Hisenda abans de la guerra. A Girona, on va anar per superar les oposicions, es va introduir en les idees socialistes. Durant l'exili a França va ser administrador del SERE pels Pirineus Occidentals. Com el primer company de la Maria, també ell havia deixat a Espanya uns fills i una esposa, que l'any 1965 van instar per via judicial la seva declaració de mort. En l'Edicte oficial aparegut al diari ABC del 10 de març de 1965, es justificava la petició en no haver sabut res més d'ell des del final de la guerra, però segons explicava ara el seu fillastre Felip, dos dels seus fills, en Pepe i l'Antonio, havien anat uns anys abans a Mèxic per veure'l (fins i tot un d'aquests dos fills, en Pepe, va morir allà per culpa d'una malaltia pulmonar que ja portava d'Espanya). L'any 1978, José Fernández Panero aconseguiria ser reintegrat al cos de funcionaris, fet que li permetia poder cobrar una pensió de l'Estat espanyol, segons consta al BOE n° 128 de 30 de maig de 1978, pàg. 12.453

- ³¹¹ Op. cit. nota 287
- ³¹² Op. cit. nota 298, pàg. 129
- ³¹³ Op. cit. nota 298, pàg. 130
- ³¹⁴ Op. cit. nota 298, pàg. 131
- ³¹⁵ ALCALÀ, 2010, pàg. 20
- ³¹⁶ ALCALÀ, 2010, pàg. 20-23 i 84
- ³¹⁷ L'ordre dels cognoms podria ser López Álvarez ja que l'autor s'hi refereix de les dues formes en el text i en un peu de pàgina
- ³¹⁸ SALMERÓN (2009), pàg. 269 i 317
- ³¹⁹ Op. cit. nota 191
- ³²⁰ Fitxes personals de Soledad Ávila i Mateo Díaz Soto, amb signatures de còpia digital AGA,RIEM,023,119 y AGA,RIEM,062,161 produïdes pel Departamento de Migración de Mèxic (Secretaría de Gobernación de México), que es conserven a l'Archivo General de la Nación de México, i de les quals el Ministerio de Cultura d'Espanya en conserva una còpia digital consultable a través del seu portal *Movimientos migratorios iberoamericanos* (<http://pares.mcu.es/MovimientosMigratorios>) [consultades, abril de 2011]
- ³²¹ Testimoni del seu nét, Sandor Campos Goded, recollit a la pàgina *Fills i nets de l'exili republicà a Mèxic* (<http://exiliorepublicano.net/mexicans-a-catalunya/>) [consultada, maig de 2011]
- ³²² Informació facilitada per Frederic Martínez, fill de la germana d'Encarnación, María Martínez Sorroche.
- ³²³ Informació facilitada per la CNT de l'Hospitalet, en línia, [consultada, abril de 2011] (<http://cnt-hospi.blogspot.com/2007/12/desde-este-pequeo-apartado-de-nuestra.html>). No he pogut esbrinar el nom de la criatura
- ³²⁴ Op. cit. nota 80
- ³²⁵ Fitxes personals op. cit. nota 88
- ³²⁶ A RUIZ, M.I. y GONZÁLEZ, C. (2007). "Franquismo, exilio y represión familiar: memoria de una familia republicana (1936-1952)". *Historia y memoria*. En línia (<http://www.todoslosnombres.org>) [consultat, abril de 2011]
- ³²⁷ Fitxes personals de Justo Alba Albert i María Díaz Meca, amb signatures de còpia digital AGA,RIEM,004,122 i AGA,RIEM,004,146 produïdes pel Departamento de Migración de Mèxic (Secretaría de Gobernación de México), que es conserven a l'Archivo General de la Nación de México, i de les quals el Ministerio de Cultura d'Espanya en conserva una còpia digital consultable a través del portal *Movimientos migratorios iberoamericanos* (<http://pares.mcu.es/MovimientosMigratorios>) [consultada, abril de 2011]
- ³²⁸ Informació obtinguda al padró municipal de l'Hospitalet de l'any 1940 i al portal d'internet *Busca personas* (<http://comunidad.dateas.com>)
- ³²⁹ Per exemple, a l'edició de *La Vanguardia* del 27 de març de 1937. A la pàgina 5 es pot llegir: "Atendiendo al cariñoso requerimiento del pueblo mejicano, se está organizando una expedición de niños a Méjico. Harán el viaje con todo género de comodidades y en la República hermana serán atendidos con todo cariño. Serán alojados en magníficos centros escolares y cuidadosamente atendida su educación y cultura por los maestros mejicanos que voluntariamente se han ofrecido para esta misión. Se advierte a los padres que quieran que sus hijos, comprendidos en la edad de siete y doce años, formen parte de esta expedición, se dirijan a la Consejería tercera de este Ministerio". La notícia estava datada a València. Finalment, la franja d'edats es va ampliar per sobre i per sota
- ³³⁰ El 10 de novembre de 1936, des del mar, amb pocs danys; el 13 de febrer, des del mar, amb 17 morts i 16 ferits; i el 16 de març, amb sis morts i diversos ferits. Informació recollida al portal web *Quan ploven les bombes*, <http://barcelonabombardejada.cat> [consultat, maig de 2011] i també a VILLARROYA, J. (1999). *Els bombardeigs de Barcelona durant la Guerra Civil (1936-1939)*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, (2a edició)
- ³³¹ El 18 d'abril, zona portuària, cinc morts i 14 ferits. Font op. cit. nota 330
- ³³² Dades extretes de RIBAS, J. (2010). "Bombardeigs i refugis a l'Hospitalet (1937-1939)". *Quaderns d'Estudi*, núm. 23, pàg. 15-88
- ³³³ Dades extretes del Padró municipal de l'Hospitalet del 1940, vol. 25, a l'Arxiu Municipal de l'Hospitalet
- ³³⁴ Entrevista realitzada a l'Hospitalet l'abril del 2011

- ³³⁵ Op. cit. nota 334
- ³³⁶ Op. cit. nota 334
- ³³⁷ Op. cit. nota 334
- ³³⁸ Informe personal d'Eduardo Garulo Pujol que es conserva a l'Arxiu Municipal de l'Hospitalet
- ³³⁹ Op. cit. nota 334
- ³⁴⁰ Op. cit. nota 334
- ³⁴¹ Op. cit. nota 334
- ³⁴² Publicat al *Diario Oficial del Ministerio de Defensa Nacional*, any L, n° 207, de 28 d'agost de 1937, pàg. 485-486
- ³⁴³ ALCALÀ (2010), pàg. 22. Segons s'explica, aquell enviament constava de 72 infants amb destinació a Leningrad.
- ³⁴⁴ Segons nota d'autorització d'activitats per part de l'Alcaldia de l'Hospitalet, amb data de 3 de gener de 1938, que es conserva a l'Arxiu Municipal de l'Hospitalet, secció Correspondència de Secretaria de l'any 1938. El Centro Cultural Los Amigos de México el presidia un tal Hernando Hernaci i tenia la seu a la carretera de Collblanc, 43
- ³⁴⁵ FIGUEROA (2001)
- ³⁴⁶ PLA (1985), pàg. 13
- ³⁴⁷ Op. cit. nota 334. Al llarg d'aquest treball, m'hi referiré a ell amb el seu cognom actual, Garulo, malgrat que cal advertir que a les llistes publicades a tota la bibliografia surt amb el cognom Pujol.
- ³⁴⁸ Op. cit. nota 334
- ³⁴⁹ PAYÀ (2002), pàg. 29
- ³⁵⁰ *The bohemian girl* (1936)
- ³⁵¹ Op. cit. nota 334
- ³⁵² Vegeu PLA (1985), PAYÀ (2002), SÁNCHEZ i FIGUEROA (2001), ALCALÀ (2010)
- ³⁵³ Op. cit. nota 334
- ³⁵⁴ PAYÀ (2002), pàg. 33
- ³⁵⁵ Op. cit. nota 334
- ³⁵⁶ PAYÀ (2002), pàg. 34-38; PLA (1985), pàg. 39-41
- ³⁵⁷ Op. cit. nota 334
- ³⁵⁸ Vegeu SÁNCHEZ i FIGUEROA (2001) i PLA (1985)
- ³⁵⁹ Testimoni contingut a VILLASEÑOR (2005)
- ³⁶⁰ PAYÀ (2002), pàg. 45-54
- ³⁶¹ Les fonts que nodreixen aquest apartat són les citades a les notes 352 i 359
- ³⁶² Op. cit. nota 334
- ³⁶³ Op. cit. nota 334
- ³⁶⁴ SÁNCHEZ i FIGUEROA (2001)
- ³⁶⁵ SÁNCHEZ i FIGUEROA (2001)
- ³⁶⁶ Vegeu PAYÀ (2002), pàg. 91-98.
- ³⁶⁷ PAYÀ (2002), pàg. 91-98
- ³⁶⁸ Cal advertir que l'Agustí confon la identitat del nen accidentat, però no les circumstàncies. Així, el malnom de 'sapito' que ell esmenta en el seu relat, correspon a Vicente Fuentes García, que en realitat va morir ofegat dos anys després en quedar-se atrapat per la succió de la vàlvula d'una piscina quan aquesta es va començar a buidar. La mort de què parla i de la qual va ser testimoni correspon, com dic al relat, a la de Luis Dáder García
- ³⁶⁹ Op. cit. nota 334
- ³⁷⁰ Payà acusava els responsables del col·legi de "negligència i irresponsabilitat" per la mort dels nens en aquest tipus d'accidents (PAYÀ, 2002, pàg. 96)
- ³⁷¹ PAYÀ (2002), pàg. 96
- ³⁷² Op. cit. nota 334
- ³⁷³ Op. cit. nota 334
- ³⁷⁴ Op. cit. nota 334, aquesta anècdota podria situar-se cap a principi de la dècada de 1940
- ³⁷⁵ PLA (1985), pàg. 92

³⁷⁶ Op. cit. nota 334, aquesta anècdota podria situar-se cap a 1940

³⁷⁷ Op. cit. nota 334

³⁷⁸ Op. cit. nota 334

³⁷⁹ PLA (1985), pàg. 93

³⁸⁰ Per entendre aquest procés podeu veure SÁNCHEZ i FIGUEROA (2001) i PLA (1985) pàg. 114-116. Pla dóna dues versions, mentre que Sánchez i Figueroa es decanten per la que he reflectit al text. En tot cas, el resultat va ser el mateix, la creació de les sis Casas Hogar

³⁸¹ Op. cit. nota 334

³⁸² PLA, D. (1985), pàg. 117

³⁸³ VELÁZQUEZ, A. (2009). “El exilio español, ¿un impulso económico para México? La iniciativa empresarial del CTARE en 1939”, pàg. 9-10, ponència al Congrés Internacional 1939: Mèxic i Espanya, realitzat a Mèxic DF i Morèlia (Mèxic) el març de 2009

³⁸⁴ Op. cit. nota 334

³⁸⁵ Op. cit. nota 334

³⁸⁶ Op. cit. nota 334

³⁸⁷ He comprovat que, efectivament, a l'armada mexicana va existir un transport canoner amb aquest nom, curiosament construït a Espanya i lliurat al govern mexicà el 1936, poc abans de l'inici de la Guerra Civil Espanyola. A la bibliografia he comprovat que la relació de l'Agustí amb la Marina mexicana no va ser un cas aïllat i que d'altres Nens de Morèlia també van passar per l'exèrcit en circumstàncies similars

³⁸⁸ En un dels seus comentaris afirma haver vist una corrida de toros amb Manolete i Arruza, fet que penso que correspon a aquesta data

³⁸⁹ Op. cit. nota 334

³⁹⁰ Op. cit. nota 334

³⁹¹ De Miguel Ruiz no guarda gaire bon record ja que assegura que li va pispar algunes pertinences de la seva habitació aprofitant un dia que no hi era i que la patrona el va deixar entrar

³⁹² Op. cit. nota 334

³⁹³ De fet, algun dels Nens de Morèlia, poc abans de morir encara no havia rebut la nacionalitat mexicana, malgrat haver viscut allà quasi tota la vida i haver tingut fills, néts i besnéts en aquell país (vegeu el testimoni de José Rius Rodríguez en VILLASEÑOR, 2005)

³⁹⁴ Op. cit. nota 334

³⁹⁵ Desconec els motius pels quals la seva família envia algú a buscar-lo a l'estació

³⁹⁶ Op. cit. nota 334

³⁹⁷ Op. cit. nota 334

³⁹⁸ Op. cit. nota 334

³⁹⁹ Dolores Pla afirma que dels setze Nens de Morèlia que va entrevistar, set van afirmar rotundament que ells no s'haurien separat dels seus fills, si més no amb les edats que ells tenien, mentre que altres nou van afirmar que en la situació dels seus pares sí que ho haurien fet (PLA, 1985, pàg. 154)

⁴⁰⁰ Op. cit. nota 334

⁴⁰¹ Fragment d'entrevista contingut a VILLASEÑOR, 2005

⁴⁰² No indica les identitats ni a quina edat

⁴⁰³ PLA (1985), pàg. 154. La xifra és el resultat dels meus càlculs, que encara eleven més la que dóna Pla, que és de 458. Si parlem de dos suïcidis en el col·lectiu de 361 persones que va arribar a localitzar Pla, correspondrien 555 suïcidis per cada 100.000 habitants, i no 458.

⁴⁰⁴ César Alcalá calcula —crec que encertadament— que aquesta quantitat corresponia a quasi 9.000 dòlars americans, més de cinc-cents dòlars per sobre de l'equivalent mensual del PIB mexicà. L'autor conclou que “el gobierno español se ha comportado correctamente con los niños de Morelia”. ALCALÁ (2010), pàg. 56. Afirmació discutible únicament des del punt de vista de no haver instaurat abans aquesta pensió

⁴⁰⁵ Pla pensa que “es muy posible que una parte de estos 96 hayan regresado a vivir a España y que otra parte hayan

‘desaparecido’ porque no han sido tan afortunados como sus compañeros y por ello decidieron alejarse del grupo” (PLA, 1985, pàg. 123)

⁴⁰⁶ PLA (1985), pàg. 123-154

⁴⁰⁷ PAYÀ (2002), pàg. 233-252

⁴⁰⁸ ALCALÀ (2005)

⁴⁰⁹ ALTED (2005), pàg. 210

⁴¹⁰ Antonio Aranda, entrevistat per Dolores Pla i citat a la pàgina 154 del seu llibre (vegeu bibliografia)

⁴¹¹ Al seu assaig “Examen de conciencia”, publicat dins del seu llibre GOYTISOLO, J. (1982). *El furgón de cola*. Barcelona: Seix Barral, 2a edició [original del 1967]

⁴¹² Es poden trobar a la pàgina web <https://familysearch.org>

⁴¹³ Op. cit. nota 1

⁴¹⁴ Contactes per correu electrònic i per telèfon mantinguts el març de 2006

⁴¹⁵ Segons consta a la base de dades del Centro de Estudios Migratorios Latinoamericanos (CEMLA). Es pot consultar en línia (<http://www.cemla.com/busqueda.php#>) [consultada, juny de 2011]

⁴¹⁶ La inscripció del passatge d’aquell vaixell que figura als arxius ofereix un cert misteri ja que la mare està inscrita com a “Julia Gómez Domínguez de Marcos”, és a dir, com a esposa d’alguna persona de cognom Marcos, i el seu fill Josep figura només amb el cognom Marcos (no hi ha cap més Capdevila, i coincideixen el nom i l’edat). En aquell vaixell viatjava també un comerciant espanyol anomenat Josep Marcos García, de 44 anys, casat i nascut a Oviedo. Pel padró municipal de l’Hospitalet del 1940 sabem que a casa de Júlia Gómez vivia com a rellogat un obrer metal·lúrgic valencià de nom Albert Marcos García. ¿Podria el Josep Marcos García del vaixell tractar-se del germà d’aquest rellogat, que al seu torn hauria estat el segon marit de la Júlia? El germà, segons aquesta hipòtesi, hauria emigrat amb la seva cunyada i els fills d’aquesta... En tot cas s’obren diverses opcions però de moment no es poden confirmar aquestes hipòtesis

⁴¹⁷ Font: entrevista amb Encarnación Vives, filla de Josep Vives Campos, germà de Miquel i per tant neboda d’aquest, enregistrada a Paret del Vallès el 13 de juny de 2006

⁴¹⁸ MURIA, J.M. (1996). *Diccionario de los catalanes de México*, pàg. 222

⁴¹⁹ Fitxa personal de Josefina Rofes Mendoza, amb signatura de còpia digital AGA,RIEM,227,045 produïda pel Departamento de Migración de Mèxic (Secretaría de Gobernación de México), que es conserva a l’Archivo General de la Nación de México, i de la qual el Ministerio de Cultura d’Espanya en conserva una còpia digital consultable a través del portal *Movimientos migratorios iberoamericanos* (<http://pares.mcu.es/MovimientosMigratorios>) [consultada, abril de 2011]

⁴²⁰ Contacte mantingut per correu electrònic amb una de les seves filles, Montserrat, el juny de 2011

⁴²¹ Informes personals d’Enric Frangioni Donati que es conserven a l’Arxiu Municipal de l’Hospitalet. Cal destacar que en realitat es van fer amb el nom erroni d’Enrique Frangioni Duati i Enrique Frangione Duati

⁴²² Dades procedents del padró municipal de l’Hospitalet del 1940

⁴²³ No fou assassinat fins al final de 1938 en una fosca acció que no està clar que es pugui vincular simplement a la lògica de l’eliminació d’una persona políticament conservadora. Malgrat pertànyer a la Lliga, en línies generals Just Oliveras estava ben considerat a l’Hospitalet

⁴²⁴ A: RIUS, J. (2010). *Deu anys crucials a l’Hospitalet de Llobregat (1930-1940)*, pàg. 386-392

⁴²⁵ Op. cit. nota 424, pàg. 391. Hi ha una altra versió que diu que els membres de la família van evitar les mobilitzacions durant la Guerra Civil i després durant la Segona Guerra Mundial gràcies a la seva doble nacionalitat, però no està comprovat. Aquesta versió me la va donar J. Frangioni Abad, nét d’un dels germans, Ítalo, en una entrevista enregistrada l’any 1995 a la seva botiga a Santa Eulàlia

⁴²⁶ Op. cit. nota 424, pàg. 391

⁴²⁷ Al *Diario Oficial do Estado de Sao Paulo* figura, el 7 de desembre de 1963, l’avis de la boda de la seva filla Amèlia, amb un altre espanyol, l’empresari Julio Pérez Martín, i en el del 19 de setembre de 1969 el de l’enllaç del seu fill Alberto, amb la professora brasilera Maria Filomena Maurano. D’aquests avisos, preceptius pel que sembla al Brasil quan una persona es volia casar, podem extreure aquestes dades dels dos fills: l’Alberto és químic industrial, l’Amèlia figura amb la professió de les feines de la llar i els dos viuen als voltants de Sao Paulo

⁴²⁸ Consta al DOSP (Diari Oficial de Sao Paulo), any XXXVI, n° 43 de 8 de març de 1966, pàg. 50

⁴²⁹ Aquesta última dada figura a l'entrada de l'Enciclopèdia Catalana sobre el Centre Català de Sao Paulo (<http://www.enciclopedia.cat>) [consultada, octubre de 2011]

⁴³⁰ A CASTELLS, V. (2005), pàg. 90

⁴³¹ Op. cit. nota 430

⁴³² Fonts: RIUS, J. (2010). *Deu anys crucials a l'Hospitalet de Llobregat (1930-1940)*, pàg. 386-392; DOSP (Diari Oficial de Sao Paulo), any LXXIII, n° 165 de 3 de setembre de 1963, pàg. 77; entrevista op. cit. nota 425; fitxa d'Adolfo Frangioni, "Brazil, Immigration Cards, 1900-1965," index and images, *FamilySearch* (<https://familysearch.org/pal:/MM9.1.1/KC66-45F> : accés, 20 de gener de 2013), Adolfo Frangioni, 1954; fitxa de Domènec Frangioni, "Brazil, Immigration Cards, 1900-1965," index and images, *FamilySearch* (<https://familysearch.org/pal:/MM9.1.1/V13Q-K6B> : accés, 20 de gener de 2013), Domenico Frangioni, 1955; fitxa d'Enric Frangioni, "Brazil, Immigration Cards, 1900-1965," index and images, *FamilySearch* (<https://familysearch.org/pal:/MM9.1.1/VJ1L-KHS> : accés 20 de gener de 2013), Enrique Frangioni Donati, 1951

⁴³³ Dades del padró municipal de l'Hospitalet del 1940

⁴³⁴ Vegeu font op. cit. nota 1

⁴³⁵ Contactes per correu electrònic mantinguts entre el gener i el març de 2011, i també entrevista personal efectuada a l'Hospitalet el maig de 2011

⁴³⁶ La font d'aquestes dades, si no s'indica el contrari, són dues entrevistes als néts Francesc i Ramon Tomás Aymerich realitzades pel Centre d'Estudis Socio-laborals (CESL) i publicades al portal *Fills i nets de l'exili republicà a Mèxic. Mexicans a Catalunya* (<http://exiliorepublicano.net/mexicans-a-catalunya/>) [consultat el gener de 2012], a més d'un breu contacte telefònic amb un d'ells, Francesc, l'octubre de 2011

⁴³⁷ Els seus néts afirmen que Joan Aymerich va néixer al "monestir de Montserrat", però no sembla gaire versemblant aquest lloc. Crec que es devien confondre amb la localitat valenciana del mateix nom situada a la Ribera Alta

⁴³⁸ Dossier personal de treballador de Salvador Aymerich Rigau dins del fons de l'empresa tèxtil Can Trinxet que es conserva a l'Arxiu Municipal de l'Hospitalet

⁴³⁹ Les fonts familiars parlen de Los Gallardos i Los Giles, dues poblacions més petites molt a prop de Bèdar

⁴⁴⁰ Al full figura com a mare de Juan, però per l'ordre dels cognoms no sembla possible aquest grau de parentiu si no és en qualitat de madrastra. Amb la família no he pogut aclarir aquest aspecte

⁴⁴¹ Era una unitat familiar diferent composta per José Gallén Salaj (o Salat), que figura com a "desaparecido" l'any 1940, la seva dona Isabel Fernández Fuentes i la mare d'aquesta, Isabel Fuentes Haro. Malgrat estar sota el mateix sostre aquesta família es va inscriure en un altre full d'empadronament

⁴⁴² Contactes per correu electrònic mantinguts amb Leslie Alarcón i Diego Juan Pérez entre setembre i el desembre de 2011

⁴⁴³ Agraïxo l'ajuda de la Isabel, funcionària del cementiri municipal de l'Hospitalet, que em va recolzar en la recerca del nínxol

⁴⁴⁴ Fonts: padró municipal de l'Hospitalet de l'any 1940, vol. 16, Arxiu Municipal de l'Hospitalet; contactes a través de correu electrònic amb Diego Pérez Alarcón i Leslie Alarcón mantinguts durant el setembre de 2011

⁴⁴⁵ Vaig poder confirmar, per exemple, el cas de Josep Flores Gallardo, un veí curiosament també nascut a Los Gallardos (Almeria) i que vivia molt a prop d'aquesta família Pérez-Alarcón, a Collblanc. Josep Flores havia viatjat a Califòrnia l'any 1931, per motius estrictament econòmics, segons em va confirmar un dels seus fills que encara viu a l'Hospitalet. A diferència del cas que ens ocupa, la família d'en Josep no va anar mai a reunir-se amb ell als Estats Units sinó que va esperar que aquest tornés l'any 1960, quan va accedir a la jubilació

⁴⁴⁶ Si no s'explicita el contrari, la informació d'aquest cas prové de diferents contactes per correu electrònic durant l'últim trimestre de 2011 amb Glòria Adán Diego, filla de Pilar Diego, que va aportar a més alguns documents del seu fons familiar per corroborar les seves explicacions

⁴⁴⁷ Un dels informes personals franquistes sobre Pilar Diego, que es conserva a l'Arxiu Municipal de l'Hospitalet, es refereix a aquest cor com "la Capilla musical del Centro Católico"

⁴⁴⁸ Aquesta afirmació surt d'un dels testimonis que testifica en un dels seus informes personals que es conserven a l'Arxiu Municipal de l'Hospitalet

⁴⁴⁹ Ofici signat per l'alcalde amb número 1095 i data 19 de febrer de 1940 que consta a l'expedient personal de Pilar Diego Tribó conservat a l'Arxiu Municipal de l'Hospitalet

⁴⁵⁰ Fitxa de Fernando Adán San Andrés elaborada pels Serveis Correccionals de Catalunya, on figuren les principals dades del seu expedient judicial i de la seva condemna; la fitxa es conserva al Centro Documental de la Memoria Histórica, PS-BARCELONA_GENERALITAT,114,1 - 32

⁴⁵¹ "Detención de los autores de un crimen perpetrado en 1939", ABC, edició Madrid, de 27 d'octubre de 1950, pàg. 27

⁴⁵² "Son detenidos los autores de un crimen cometido en 1939", *La Vanguardia*, 28 d'octubre de 1950, pàg. 11

⁴⁵³ La dada me la va advertir primer la Glòria Adán, que la va veure en el llibre de Francisco Lacruz, *El Alzamiento, la revolución y el terror en Barcelona*, publicat l'any 1943. El nom de Molero també l'he trobat després en una altra llista d'excombatents

⁴⁵⁴ A banda de les dues notícies sobre el cas d'assassinat publicades a *La Vanguardia* i l'ABC, cal esmentar també la notícia "Detención de una banda de estafadores", publicada a l'edició de Sevilla de l'ABC de 22 de desembre de 1950, pàg. 17

⁴⁵⁵ A *La Vanguardia*, edició de 27 de gener de 1952, pàg. 5. La descripció de l'acte en sí es pot seguir en les primeres pàgines d'aquesta mateixa edició

⁴⁵⁶ Si no s'indica el contrari, les dades sobre Mastmitjà provenen d'aquesta font: GIL, E. (2000). *Repetició de la jugada. Història social de l'esport a l'Hospitalet*. L'Hospitalet: Centre d'Estudis de L'Hospitalet (col. Recerques, 2)

⁴⁵⁷ Font: TORRES, J. "Juan Masmitjà López ha regresado", *La Vanguardia*, edició de 31 de gener de 1965, pàg. 6

⁴⁵⁸ Les fonts d'aquest cas són el padró municipal de l'Hospitalet del 1940, vol. 16; l'informe personal de Dolors Pérez Enseñat que es conserva a l'Arxiu Municipal de L'Hospitalet, i la base de dades d'immigrants del CEMLA (<http://www.cemla.com/busqueda.php#>) [consultat, juny de 2013]

⁴⁵⁹ Localitzades a través del portal <https://familysearch.org>, un portal sufragat, dirigit i mantingut en línia per l'Església de Jesucrist dels Sants dels Últims Dies. Durant tot el procés d'investigació anaven apareixent noves fitxes de persones nascudes o residents a l'Hospitalet i emigrades al Brasil, per la qual cosa no es pot descartar que, després de publicar aquest llibre, encara surtin nous casos i per tant aquesta relació no sigui completa

⁴⁶⁰ Vegeu la petita anàlisi sobre l'emigració al Brasil feta a la pàgina 48

⁴⁶¹ Fonts: Fitxa consular de Felipe León Porcar a "Brazil, Immigration Cards, 1900-1965," index and images, *FamilySearch*; base de dades del CEMLA (<http://www.cemla.com/busqueda.php#>)

⁴⁶² Fonts: Fitxa de David Escote, "Brazil, Immigration Cards, 1900-1965," index and images, *FamilySearch* (<https://familysearch.org/pal:/MM9.1.1/V1SD-F6Z> : accés, 20 de gener de 2013), David Escote Bachs, 1953; fitxa de Maria Escote, "Brazil, Immigration Cards, 1900-1965," index and images, *FamilySearch* (<https://familysearch.org/pal:/MM9.1.1/V1S6-ZDR> : accés 20 de gener de 2013), Maria Escote Bachs, 1954; Diário Oficial do Estado de São Paulo (DOSP) de 04 de gener de 1967, pàg. 46

⁴⁶³ Fonts: Fitxa de Sebastià Torralba Pérez, "Brazil, Immigration Cards, 1900-1965," index and images, *FamilySearch* (<https://familysearch.org/pal:/MM9.1.1/V1SC-1MJ> : accés, 12 de febrer de 2013), Sebastian Torralba Perez, 1954; fitxa d'Antoni Torralba Pérez, "Brazil, Immigration Cards, 1900-1965," index and images, *FamilySearch* (<https://familysearch.org/pal:/MM9.1.1/V13S-1TL> : accés, 12 de febrer de 2013), Antonio Torralba Perez, 1953; fitxa d'Isabel Torralba Pérez, "Brazil, Immigration Cards, 1900-1965," index and images, *FamilySearch* (<https://familysearch.org/pal:/MM9.1.1/V13Q-HL4> : accés, 12 de febrer de 2013), Isabel Torralba Pérez, 1956

⁴⁶⁴ Fonts: Fitxa de Dolors Oset Forest, "Brazil, Immigration Cards, 1900-1965," index and images, *FamilySearch* (<https://familysearch.org/pal:/MM9.1.1/V1S5-RNH> : accés, 12 de febrer de 2013), Dolores Oset Fores de Giner, 1957; fitxa de Dolors Giner Oset, "Brazil, Immigration Cards, 1900-1965," index and images, *FamilySearch* (<https://familysearch.org/pal:/MM9.1.1/KC64-1Y3> : accés, 12 de febrer de 2013), Dolores Giner Oset, 1957

⁴⁶⁵ Fonts: Fitxa de Pere Cler Saes, "Brazil, Immigration Cards, 1900-1965," index and images, *FamilySearch* (<https://familysearch.org/pal:/MM9.1.1/V138-MFB> : accés, 12 de febrer de 2013), Pedro Cler Saes, 1955; fitxa de Fulgenci Cler Parés, "Brazil, Immigration Cards, 1900-1965," index and images, *FamilySearch* (<https://familysearch.org/pal:/MM9.1.1/KC6L-DSN> : accés, 12 de febrer de 2013), Fulgencio Cler Pares, 1957; fitxa de

Mercè Parés Vila, "Brazil, Immigration Cards, 1900-1965," index and images, *FamilySearch* (<https://familysearch.org/pal:/MM9.1.1/FFTH-YLJ> : accés, 12 de febrer de 2013), Mercedes Pares Vila de Cler, 1957

⁴⁶⁶ Fonts: Fitxa de Miquel Rovira, "Brazil, Immigration Cards, 1900-1965," index and images, *FamilySearch* (<https://familysearch.org/pal:/MM9.1.1/V1SJ-DPK> : accés, 20 de gener de 2013), Miguel Rovira Dumenjo, 1951; fitxa de Carme Rovira, "Brazil, Immigration Cards, 1900-1965," index and images, *FamilySearch* (<https://familysearch.org/pal:/MM9.1.1/V1SJ-8F8> : accés, 20 de gener de 2013), Carmen Rovira Dumanjo, 1956

⁴⁶⁷ SALLÉ (2009), pàg. 176-177

⁴⁶⁸ Fonts: Informe personal de Manuel Torrentó Segarra que es conserva a l'Arxiu Municipal de l'Hospitalet; testimoni d'A. R. en diversos contactes mantinguts des de l'any 2004

⁴⁶⁹ Fonts: Entrevista a Gaietà Ripoll efectuada l'any 1983 per Joan Camós; UIT (1952). *Conferencia de plenipotenciarios. Listado de participantes*. UIT: Buenos Aires, en línia (http://www.itu.int/dms_pub/itu-s/oth/02/01/S020100001A4102PDFM07.pdf) [consultada, octubre de 2011]; Gaceta Oficial de la República Dominicana, any LXXVII, n° 7979 de 9 de maig de 1956

⁴⁷⁰ La següent informació està extreta dels 4 volums del *Diccionari dels catalans d'Amèrica: contribució a un inventari biogràfic, toponímic i temàtic*, editada el 1992 i de la qual va ser director Albert Manent

⁴⁷¹ Fitxa de Pedro Ferrer Lecha, "Brasil, Cartões de Imigração, 1900-1965," index and images, *FamilySearch* (<https://familysearch.org/pal:/MM9.1.1/27N3-JPB> : accés 25 d'abril de 2014), Pedro Ferrer Lecha, 1951; citing Rio de Janeiro, Rio de Janeiro, Brazil, Arquivo Nacional, Rio de Janeiro; FHL microfilm 4919977

⁴⁷² No comento les dades relatives als emigrants que he trobat i que van marxar entre finals de la dècada de 1940 i el 1962, aproximadament, ja que són un nombre de casos no suficientment representatiu i, a més, no homogeni amb els altres

⁴⁷³ Llibertat, que viatjava amb els seus germans, hauria decidit viure en parella amb Liberto Escapa mentre estaven a bord del vaixell *La Salle* de viatge cap a l'exili a la República Dominicana (vegeu nota 474), per això he decidit situar-la en una unitat familiar independent. Tot i això, cal aclarir que Liberto Escapa no tenia vinculació amb l'Hospitalet

⁴⁷⁴ El pare i la mare havien mort durant la Guerra Civil, per tant tots són fills, excepte en Francisco (Floreal) que malgrat tenir els mateixos cognoms era cosí de la resta. La família la completaven quatre fills i filles més, en Salvador, la Llibertat, l'Alba i la Igualtat, que també es van exiliar amb aquests però com que estaven en parella i formaven part d'altres unitats familiars he decidit incloure'ls al quadre de forma separada

⁴⁷⁵ La historiadora Encarnación Lemus dona compte d'una opinió semblant trobada al diari de l'exiliat José Vega Muñiz on també va escriure "Las consecuencias de este bello gesto quizás les toquen pronto". La cita es pot trobar a "En mi hambre mando yo. Los republicanos españoles en la política de Chile", pàg. 127, dins de MATEOS, A. (2009). Semblaria que aquest va ser un tema de reflexió i conversa entre els passatgers del *Winnipeg* aquell dia

⁴⁷⁶ "Cambiar la peseta" és una expressió castellana que vol dir vomitar com a conseqüència d'estar marejat o borratxo. Com veiem, l'Amadeu segueix fent broma a costa dels passatgers amb menys sort amb el mareig

BIBLIOGRAFIA

- ALCALÀ, C. (2010). *Los niños del exilio (1936-1939)*. Madrid: Sekotia
- ALTED, A. (2005). *La voz de los vencidos. El exilio republicano de 1939*. Madrid: Aguilar
- CAMÓS, J. (1986a). *L'Hospitalet, la història de tots nosaltres, 1930-1936*. Barcelona: Diputació de Barcelona (col. Estudis locals i comarcals; 1)
- (1986b). "50 aniversari del començament de la Guerra Civil". *Butlletí del Centre d'Estudis de L'Hospitalet*, n° 8, juliol 1986, pàg. 1-6
- CAMÓS, J. i SANTACANA, C. (Dir.) (1997). *Història de l'Hospitalet. Una síntesi del passat com a eina de futur*. L'Hospitalet: Ajuntament ; Centre d'Estudis de L'Hospitalet
- CAMPOS, S. (s.d.). *Una vida por un ideal*. Text inèdit
- CASTELLS, V. (2005). *El Consell Nacional Català (1953-1975)*. Barcelona: Consell Nacional Català
- DOMINGO CUADRIELLO, J. (2009). *El exilio republicano español en Cuba*. Madrid: Siglo XXI
- ESCAMILLA, F (2002). "Pablo Vila y el exilio español en Venezuela". *Biblio 3W, Revista Bibliográfica de Geografía y Ciencias Sociales*, Universidad de Barcelona, Vol. VII, núm. 409, novembre de 2002. Disponible en línia: <http://www.ub.es/geocrit/b3w-409.htm>, [consultat, abril de 2012]
- FERRER, J. (1989). *Los españoles del Winnipeg. El barco de la esperanza*. Santiago de Chile: Cal Sogas
- GARCÍA OLIVER, J. (1978). *El eco de los pasos*. París: Ruedo Ibérico
- GIL, E. i RIBAS, J. (2007). "Hospitalencs als camps nazis". A: DD.AA (2007). *L'Hospitalet, lloc de memòria. Exili, deportació, repressió i lluita antifranquista*. L'Hospitalet: Centre d'Estudis de L'Hospitalet (col. Recerques, n.5), pàg. 16-149
- GIL, E. (2000). *Repetició de la jugada. Història social de l'esport a l'Hospitalet*. L'Hospitalet: Centre d'Estudis de L'Hospitalet (col. Recerques, núm. 2)
- GONZÁLEZ TEJERA, N. (2010). "Las colonias de refugiados españoles en la República Dominicana, 1939-1941". A: ROSARIO, R. (coord.). *El exilio republicano español en la sociedad dominicana. Seminario internacional, marzo 2010*. Santo Domingo: Comisión Permanente de Efemérides Patrias/Archivo General de la Nación/Academia Dominicana de la Historia
- HERNÁNDEZ, F.X. i IÑÍGUEZ, D. (2009). *La columna Macià-Companys*. Barcelona: Fundació Josep Irla
- IZARD, M. (2007). "Vida quotidiana en un país en guerra i revolució". En línia, [<http://www.espai-marx.net>, consultat juliol de 2011]

- MANENT, A. (dir.) (1992). *Diccionari dels catalans d'Amèrica: contribució a un inventari biogràfic, toponímic i temàtic*. Barcelona: Generalitat de Catalunya. Comissió Amèrica i Catalunya 1992 (4 volums)
- MARÍN, D. (2002). *Clandestinos. El maquis contra el franquismo. 1939-1975*. Barcelona: Plaza y Janés
- (2010). *Anarquistas. Un siglo de movimiento libertario en España*. Barcelona: Ariel (col. Historia)
- MARTÍNEZ, M.T. i PAGÈS, P. (coord.) (2000). *Diccionari biogràfic del moviment obrer als Països Catalans*. Barcelona: Universitat de Barcelona; Abadia de Montserrat
- MATEOS, A. (ed.) (2009). *¡Ay de los vencidos! El exilio y los países de acogida*. Madrid: Eneida (col. Puntos de Vista, 18)
- MONTELLÀ, A. (2005). "La nostra llista de Schindler". *Sapiens*, núm. 33 (juliol 2005), pàg. 23-29
- (2006). *La Maternitat d'Elna. Bressol dels exiliats*. Badalona: Ara Llibres (3a edició)
- MURIÀ, J.M. (coord.) (1996). *Diccionario de los catalanes de México*. Zapopán, Jalisco: D.R. El Colegio de Jalisco
- NARANJO, C. i PUIG-SAMPER, M.A. (2009). "De isla en isla: los españoles exiliados en República Dominicana, Puerto Rico y Cuba". *ARBOR*, CLXXXV 735 enero-febrero, pp. 87-112
- PAYÀ, E. (2002). *Els nens espanyols de Morelia. L'exili infantil a Mèxic*. Lleida: Pagès Editors (col. Guimet, nº 60)
- PLA, D. (1985). *Los niños de Morelia. Un estudio sobre los primeros refugiados españoles en México*. México DF: Instituto Nacional de Antropología e Historia (Col. Divulgación; Serie Testimonios)
- (coord.) (2007). *Pan, trabajo y hogar. El exilio republicano español en América Latina*. México DF: SEGOB-Instituto Nacional de Migración-Centro de Estudios Migratorios/Instituto Nacional de Antropología e Historia/DGE Ediciones SA de CV
- PLAYAN, P. (2004). *Por qué estoy aquí*. México DF: edició pròpia
- PEIRATS, J. (1950). *Estampas del exilio en América*. París: Ediciones CNT
- (1952). La CNT en la revolución española. Tolosa de Llenguadoc: Ediciones CNT
- (1990). "Memorias". *Anthropos*, col. Suplementos, núm. 18, pàg. 7-111
- (2006). *Los anarquistas en la crisis política española (1869-1939)*. Buenos Aires: Libros de Anarres (col. Utopía Libertaria) [original del 1964]
- (2009). *De mi paso por la vida. Memorias*. Barcelona: Flor del viento [original de 1975]
- PÉREZ-FUENTES, P., PÉREZ, J.A., i SALLÉ, M. A. (coord.) (2009). *Memorias de la emigración española a América*. Madrid: Fundación Directa
- REYES-CASTILLO, P. (2012). "In memoriam: Violeta Marcet Ocaña". *Acta Zoológica Mexicana* (n.s.), 28 (1), pàg. 230-235

RIUS, J. (2010). *Deu anys crucials a l'Hospitalet de Llobregat (1930-1940)*. L'Hospitalet: Ateneu de Cultura Popular (col. Medusa, núm. 23)

SALLÉ, Mª A. (coord.) (2009). *La emigración española en América: historias y lecciones para el futuro*. Madrid: Fundación Directa

SALMERÓN, I. (2009). *Històries de Collblanc-la Torrassa*. L'Hospitalet de Llobregat: Arxiu Municipal de L'Hospitalet

SÁNCHEZ, F. (2006). *El maquis anarquista. De Toulouse a Barcelona por los Pirineos*. Lleida: Mil·lenium

SÁNCHEZ, A. i FIGUEROA, S. (coord.) (2001). *De Madrid a México. El exilio español y su impacto sobre el pensamiento, la ciencia y el sistema educativo mexicano*. Morelia: UMSNH i Comunidad de Madrid

SANTACANA, C. (1994). *Victoriosos i derrotats. El franquisme a l'Hospitalet. 1939-1951*. Barcelona: Publicacions de la Badia de Montserrat (col. Llorenç Sans, núm. 6)

SAVAL, J. V. (2004). *Manuel Vázquez Montalbán. El triunfo de un luchador incansable*. Madrid: Síntesis

SCHWARZSTEIN, D. (2001). *Entre Franco y Perón. Memoria e identidad del exilio republicano español en Argentina*. Barcelona: Crítica (col. Contrastes)

SOLÉ, J.M. (dtor.) (2007). *La Guerra Civil a Catalunya* (vol. 6, *L'exili*). Barcelona: Edicions 62

SOLÉ, F. i PUJOL, E. (2007). *Exilis*. Barcelona: Angle Editorial

VILLASEÑOR, J.P. (2005). "Los niños de Morelia... 23.926 días después". *La Jornada de Michoacán*, en línia [<http://www.lajornadamichoacan.com.mx>] (consultat, juny de 2011)

ZARAGOZA, D. (2008). *Exilio 1939: testimonios de familia*. Ciudad de México, DF: Frente Vuelta

ENTREVISTES I CONTACTES

- Helios Cano Martínez, fill de Lluís Cano i Encarna Martínez. Entrevista personal realitzada al seu domicili de l'Hospitalet el juliol del 2011

- Fredy Martínez Martínez, nebot de Lluís Cano i Encarna Martínez. Innumerables correus electrònics intercanviats en els darrers sis anys, però especialment els de l'any 2011

- Vladimir Alfons López, fill d'Alfons López. Contactes per correu electrònic mantinguts entre maig i juny del 2011

-
- Amadeu Llorens Pla, fill d'Amadeu Llorens Ferran, i Montserrat Llorens de Alba, néta de l'anterior. Entrevista conjunta realitzada al seu domicili a Sant Feliu de Guíxols el juliol del 2011.
 - Montserrat Llorens Concha, néta d'Amadeu Llorens Ferran. Contactes per correu electrònic mantinguts el juny del 2011
 - Palmira Playan Puigfel, filla d'Enrique Playan i Agustina Puigfel. Contacte telefònic mantingut el novembre del 2011
 - Irma Ximena Firms Pulgar, filla de David Firms. Breu contacte a través de correu electrònic mantingut l'abril del 2011
 - María García Torrecillas i Felipe Sáez García, fill de María i de Teófilo Sáez. Contactes mantinguts per correu electrònic entre abril i maig del 2011
 - Agustín Garulo Pujol. Entrevista personal mantinguda a l'Hospitalet l'abril del 2011
 - Soledat Rusca, familiar llunyà de Vicenç Capdevila, primer marit de Júlia Gómez. Contactes mantinguts per correu electrònic i per telèfon el març del 2006
 - Encarnación Vives, neboda de Miquel Vives. Entrevista personal al seu domicili de Parets del Vallès el juny del 2006
 - Montserrat Mateu Rofes, filla de Jordi Mateu i Josefina Rofes. Breu contacte per correu electrònic mantingut el juny del 2011
 - Belén Matschke, néta de Jesús Ballester i Maria Sáez. Entrevista personal realitzada el maig de 2011 a la seu del *Diari de L'Hospitalet*, posterior a diversos contactes per correu electrònic entre gener i març del 2011
 - Diego Juan Pérez, fill de Juan Pérez i Isabel Alarcón, i la seva esposa Leslie Alarcón. Contactes per correu electrònic mantinguts entre setembre i desembre del 2011
 - Glòria Adán Diego, filla de Pilar Diego. Contacte personal i diversos contactes més per correu electrònic entre octubre i desembre del 2011
 - Celsa Meaño, esposa de Mario Roberto Vera García, fill de Llorenç Vera Luján i Antònia García. Breu contacte per correu electrònic mantingut l'abril del 2012

ARXIUS CONSULTATS

Arxiu Municipal de L'Hospitalet
Biblioteca i Arxiu del Centre d'Estudis de L'Hospitalet
Arxiu Nacional de Catalunya (Sant Cugat del Vallès)
Centro Documental de la Memoria Histórica (Salamanca)
Archivo Histórico Nacional (Madrid)
Archivo General de la Nación de México (a través del portal Movimientos migratorios hispanoamericanos, del Ministeri de Cultura d'Espanya)
Biblioteca de la Facultat d'Història de la Universitat de Barcelona

PRINCIPALS BASES DE DADES EN LÍNIA

CEMLA (Centro de Estudios Migratorios Latinoamericanos). <http://www.cemla.com/home.php>

FamilySearch: <https://familysearch.org/es>

PARES (Portal de Archivos Españoles): <http://pares.mcu.es/index.html>

PROCEDÈNCIA DE LES FOTOGRAFIES

A: Arxiu personal de l'autor

AG: Arxiu personal Agustí Garulo

AGNM: Archivo General de la Nación de México

AMH: Arxiu Municipal de L'Hospitalet

AZM: Revista Acta Zoológica Mexicana (nº 28/1 de 2012)

EN: Web estelnegre.org

FB: Facebook

FGS: Arxius personals María García i Felipe Sáez

FLL: Arxiu família Llorens

FM: Fons personal Fredy Martínez

FO: Arxiu família Ocaña (del llibre de Diana Zaragoza)

FPA: Arxiu família Pérez Alarcón

FS: FamilySearch

GA: Arxiu personal Glòria Adán

I: Internet

JA: Junta de Andalucía

MC: Arxiu familiar Maria Crespo i Manuel Vives Crespo

P: Premsa

PP: Arxiu personal Palmira Playan

RA: Revista Anthropos, col. Suplementos, nº 18

SCCH: Arxiu del Supremo Consejo de Chile (facilitat per Guillermo Lizana)

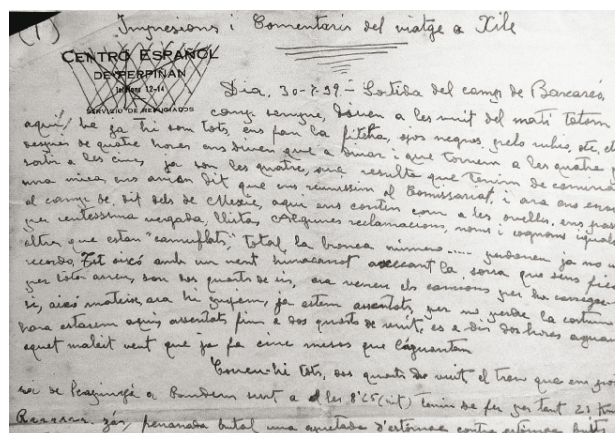
V: Arxiu família Vilumara

VAL: Fons personal de Vladimir Alfonso López

ANNEX 1

Impressions i comentaris del viatge a Xile

Text inèdit del diari que va començar a escriure l'exiliat hospitalenc
Amadeu Llorens Ferran en els primers dies del seu viatge a Xile a bord del Winnipeg

ACLARIMENTS

El següent text pertany a uns fulls que va escriure un dels exiliats hospitalencs, de camí cap a Xile. Amadeu Llorens Ferran va marxar a bord del *Winnipeg*, el mític vaixell organitzat pel poeta Pablo Neruda com a representant del Govern xilè. Hi apareixen les vicissituds i els pensaments entre el 30 de juliol i el 8 d'agost de 1939. Recordem que el vaixell va salpar de Bordeus el 4 d'agost i va arribar a Xile el 2 de setembre. El diari aplega des de la sortida del camp de Barcarès cap a Bordeus, port d'embarcament, fins al cinquè dia de travessa. El diari queda interromput el 8 d'agost sense que sabem els motius. Està escrit en les dues cares de tres fulls solts de mida foli que porten la capçalera del servei de refugiats del Centro Español de Perpiñán. Estan escrits en català, probablement amb una ploma.

Amadeu Llorens va escriure un text viu, descriptiu però també amb certa dosi de reflexió i bastant sentit de l'humor. He decidit presentar el text tal com ell el va escriure, en un català del carrer, poc acadèmic i per tant amb faltes ortogràfiques. La seva forma personal d'expressió, però, penso que diu molt de qui va escriure el text. De vegades algun mot es fa difícil d'entendre i he posat una possible interpretació entre claudàtors. Cal advertir també que, una vegada mort l'autor, l'original d'aquest text va ser conservat per la família de l'Amadeu a Xile. Aquesta part de la família va facilitar-ne una còpia als descendents catalans de l'Amadeu que, al seu torn, me la van facilitar a mi.

En aquestes poques pàgines trobem, però, alguns apunts interessants bastant coneguts en general, però que cal comentar de nou aprofitant la guia d'aquest exiliat hospitalenc. En primer lloc, l'omnipresència de la fam i les tàctiques que s'han d'empescar els republicans per defugir-la, inclosa la solidaritat. L'Amadeu també ens apropa la lentitud de qualsevol procés en la vida del refugiat: les interminables cues, les hores d'espera, les innumerables filiacions a què són sotmesos per a qualsevol tràmit...

A banda de viure en primera persona el mateix procés d'embarcament, amb l'arribada, els tràmits, la sortida del vaixell, la vida dins del *Winnipeg*, els torns a les hores dels àpats, etcètera, ens hem de fixar en alguns aspectes puntuals. Un és la clara consciència de la dificultat que s'està passant a Espanya. L'Amadeu sospita que el tripulant d'un pesquer amb què es creuen a prop de la costa espanyola potser denunciarà la resta de companys que, a diferència d'ell, els han saludat amb el puny enlaire.⁴⁷⁵ Però tot i això, a través d'aquest gest encara racionalitza l'esperança que la dictadura no duri gaire. El temps canviarà les seves perspectives, sens dubte, i no només en aquest tema, també en el personal. Mentre en aquest text criticava les parelles de conveniència que suggeria que s'havien format per poder obtenir un bitllet en aquell vaixell, amb els anys ell abandonarà la seva família per formar-ne una de nova a Xile emparat en la distància i en els obstacles polítics que l'impedien tornar.

Al seu text, l'Amadeu nomena poques persones, entre les quals hi ha el seu company de partit i veí a l'Hospitalet, Lorca (Laureà Lorca Dalmau). És curiós, però, que les poques persones que nomena no figuren registrades a les llistes de passatgers que avui dia es poden trobar d'aquella expedició. Ni un tal Rahola ni per descomptat la primera nena que neix al vaixell, l'Annia (Aigua) América Alonso, hi surten. El primer potser era un dels molts polissons que van pujar a bord.

Pel que fa a les seves conjectures sobre l'expedició, l'Amadeu no anava molt desencaminat en les seves apreciacions. Mentre ell xifrava en uns 2.000 els passatgers del *Winnipeg*, la realitat és que van ser al menys dos o tres centenars més (fins i tot cinc-cents més). De fet, encara avui dia no hi ha una xifra exacta.

El diari s'interromp bruscament amb l'entrada del dia 8 d'agost, on només hi consta una frase sobre la calor que comença a fer. Per què l'Amadeu no va continuar el diari fins al final de la travessia és una incògnita. En principi no devia ser per manca de paper, ja que com a mínim disposava de les tres quartes parts en blanc de l'última cara dels seus tres fulls. Potser simplement es devia cansar. Tot i això, devia donar importància a aquests fulls ja que els va conservar tota la seva vida.

Impressions i comentaris del viatge a Xile

Dia 30 de juliol de 1939 – Sortida del camp de Barcarés, com sempre, diuen a les vuit del matí totom aquí, bé ja hi som tots, ens fan la fitxeta, ojos negros, pelo rubio, etc, etc. Després de quatre hores ens diuen que a dinar i que tornem a les quatre per sortir a les cinc. Ja són les quatre, ara resulta que tenim de caminar una mica, ens avien dit que ens reuníssim al Comissariat, i ara ens envien al camp dit dels de Mèxic, aquí ens conten com a les ovelles, ens passen per centèsima vegada, llista. Algunes reclamacions, noms i cognoms iguals, altres que estan “camuflats”, total la bronca número... perdoneu ja no me’n recordo. Tot això amb un vent huracanat aixecant la sorra que sens fica per tot arreu, son dos quarts de sis, ara venen els camions per ha carregar-nos-sí, aixó mateix, ara hi pujem, ja estem assentats, per no perdre la costum hara hi estarem aquí assentats fins a dos quarts de vuit, es a dir, dos hores aguantan aquest maleit vent que ja fa cinc mesos que l’aguantem.

Correu-hi tots, dos quarts de vuit, el tren que ens portarà de Perpinyà a Burdeus surt a les 8.25 (nit) tenim de fer per tant 23 kms. Rrrrrr zás! Frenada brutal una apretada d’estómac contra estómac buits, i el tren, em arribat a temps falten encara deu minuts per la sortida, fem un cigar i ningú ens parla del sopar, malament, ja em veig passant una nit [¿prima?]. Avança el tren, començan a caure algunes gotes, ens hi possem una mica bé, el departament es de 3ª, hi caben nou places, som set, podrem anar una mica bé, son més de 400 kilometres i es qüestió de prendre precaucions, quedo endormiscat... crits, ¡d’hont sou! ¡De quin camp veniu! ¡D’Adge! contesten ¡ahont aneu! ¡a Xile!, obro els ulls em poso amb peu miro per la finestra, es un altra convoi que també va a Burdeus, es la una de la nit tenim gana, ningú porta pa, veiam preguntarem pot ser aquests d’Adge els han donat sopar ¡escolteu! ¿que teniu pa? ¡cony! ¿que no haveu sopat? ¡ca home ca! Ens donen mig pa, tot aquest diàleg tingut amb castellà (soc el únic català que va en aquest departament) ells en tots cas també son catalans, estic satisfet de la gentilesa, be, pregunto als del meu departament si porten alguna cosa per menjar amb el pa, ningú contesta, ho suposaba, l’amic Lorca, que m’ha donat un pot de carn, el treu, l’obro i ens el repartim, tornem a posarnos-hi bé, dormim una mica, desperto, son les cinc del matí, passem estacions petites, no hi parem pas, continuen caient gotes, haurem de fer una mica de broma, per que ens falten encara quatre hores i com que tenim d’afegiri la gana no hi ha mes remei, tenim de fer broma, va fumem, ¡que dieu! ningú en te, i si algú en porta fa el longuis, trec el segon paquet fumem cantem i una pitada de la maquina ens assabenta que estem a Burdeus. Bona estació molt semblant amb l’Estació de França de nostra Barcelona. Molt moviment, propi com es natural de una estació com es Burdeus.

Dia 31 de juliol. Baixem del tren, penso que ens donaran quelcom per menjar, ja que fa prop de 24 hores que no avem menjat res, el rellotge marca les 10 del matí, trens que arriben, marxen, nosaltres som objecte de la curiositat dels passatgers, em fixo amb dues senyores, que estan una mica allunyades, sembla que ens compadeixen, per fi s’acosten i ens pregunten, l’una em

diu ahont tinc la família, li dic que a Barcelona, si tinc fills i dona, li dic la veritat, al escoltar que tinc la dona tancada i dirli que es completament innocent sembla dubtar, em pregunta nous detalls d'ella, els i dono, sembla que està convençuda m'ho diuen dues llàgrimes que se li escapen, ens despedim, ens donen la ma i marxen sileciosament, ara em fixo amb dos senyors, aquests parlen tot mirant-se a nosaltres, sembla que estiguin satisfets de la nostra desgracia, no puc aguantar mes m'hi acosto i amb un somriure de mala llet els dic que estem satisfets de la nostra sort, efectivament parlaven de nosaltres en diuen, que si reien no era de nosaltres si no d'algun cas aïslat, els dic que son uns porcs, fan mitja volta i sen van rondinant, arriben dos capellans molt joves, deuen esser de la segona fornada, admiracions, alguna indirecta, pugen al tren una mica depressa, deuen tenir por que els cremem l'equipatge ;son tan dolents aquests rojos!. Recony son les dotze i sense menjar res, ara ve un senyor amb un brazal que diu SERE, fa cara d'haver esmorzat bé, ens diu que pujem al tren, tenim d'anar a un poble que està a 41 km el vapor està allí, ja som dalt, després de dues hores arriuem allí, aquest poble, es Trompeloup, ens fiquen cap a un moll artificial tot fet de fusta, el tren ens deixa davant mateix dels tinglados. Al pasar el tren per sobre aquest moll, les rodes del tren fan un soroll eixordador, em fa l'efecte que fa molt de temps que no ni havia passat cap, les vies es veu que han fet moviment i sembla que es tingui de trencar tot, aquest moll es a la Ría que va a Burdeus, te aproximadament 1 km d'ample, la corrent es bastant pronunciada, tindrà una velocitat de 6 a 7 milles, passen molts vapors. Baixem del tren, veiem moltes dones que tenen d'embarcar, críts, abraços, petons, lloros i [¿], per uns altaveus ens anuncien que van a començar els preparatius d'embarc, primer que tot a vacunar-se contra la verola, totem pensa quan ens donaran "algo" per menjar, tenim fam, potser amb la vacuna ens passi una mica. Va sommi, no vindrà d'una punxada mes, amb aquest pas, sense haver tingut la verola, de tantes vacunes i infeccions, semblarà que de fet l'haguem passat. Que hi farem es veu que encara tenim de seguir resistin. El cos mig despullat ens mira el Dr. [¿Primer?] els ulls, la boca, al pit tinc uns granets em diu que son, li dic que son d'un escalfament, es posa a riure m'a comprés. Firma el certificat de bona salut, menys mal, es veu que encara ens en queda una mica. Una senyoreta infermera ens fa unes senyals al braç esquerra. Veig que la vacuna m'a donat mes gana, anem junts dos asturians i jo, miro els francs que em queden, si, podré comprar un kilo de pa i una llangonisa, ens ho mengem tots tres, no ens toca en lloc.

Son les 3 de la tarda, comença lo mes empenyadó, aquí hi ha montada l'oficina del SERE, i Legació de Xile, llistes, comprobacions, emprentes, renecs, cues, no pot ser hi ha massa gent esperaré demà, mentre tant anunciant per el alta veu que anem a buscar una tarja i així ens donaran sopar, no està mal i vaig volant, un panet amb dues sardines, una capseta de foagràs i un platan, ja esta bé per una nit, ara ha dormir, puc estirar una "colchoneta" i amb aquesta i tres coixins posada atravesada passaren la nit a l'intemperia.

Dia 1 d'agost de 1939. Hi ha despatchats 500 passatgers, en falten 500 mes que som aquí, m'he enterat que avui arriben dues expedicions mes, es qüestió d'avançar tot lo que es pugui. Va sommi mes empenyes, cues, renecs, trepitjades, etc. etc. Son les dues de la tarda ja ho tinc tot llest ha

anat bastant bé, dino amb el company que queda l'altre ja ha embarcat, aquest ho te una mica negre, fem migdiada i a les quatre pujo l'escala del vapor, mes noms, em dirigeixen vers la meva llitera es el núm. 204-A, avans ens donen un barret gran per el sol i unes ulleres, està a la proa del vapor, son les cinc, a sopar, despres a passejar per coberta i a les vuit a dormir. Avui serà el primer dia (després de sis mesos) que dormiré amb matalàs i llençols, es qüestió d'aprofitar-ho. Bona nit.

Dia 2 d'agost. Em desperta un alta veu que hi ha aquí a proa, ¿com ha anat això? A si, estic a bordo del "Winnipeg". Sembla que no pugui esser em quedo pensan una mica, el pensament em vola cap a España, en busca de la meua estimada muller. Encara estarà a la presó? ¿Ahura mort?, i els fills que faran, l'última carta que he tingut de Barcelona la [¿?] em diu que la família no es porta com cal amb els meus fills. Seran tan miserables que no els ajudaran, els crec capaços de tot. L'alta veu em treu del meu capficament a desdejunar, cafe amb llet i mantega, quedo ben tip, aquí es menja molt be tot ho trobo estrany, fins el menjar bé.

El dia el paso mirant com embarca la gent a bordo som ja uns mil vuit cents, encara en falten molts, penso que tinc un matalàs, men vaig cap a dormir.

Dia 3 d'agost. Sense novetat segueix embarcant gent, després de dinar es nota gran activitat, volen sortir avui, però em sembla que no podra esser. Son les sis em despedeixo de l'amic Rahola que'l trobo a bordo em diu que avui no sortirem, ja ens veurem demà al matí, be doncs fins demà.

Dia 4 d'agost. Set del demati, diana, esmorzar, pujo a coberta son les vuit i quart ja es fan els preparatius per la sortida, a proa veig un remolcador i a popa un altre, una pitada del vapor i comença a desamarrar, els remolcadors ens guien amb direcció al mar, ja està, tres pitadas mes del remolcador ens indiquen que ja podem anar a fer punyetes es un quart de deu en punt, la sirena toca varies pitades, es toca la Marsallesa i el Himne de Riego, algunes personalitats que han vingut a despedirnos enlairen mocadors, molta gent d'abordo fa el mateix, noto que els mocadors dels de terra son mes blancs que els nostres, asi, ja se ha que es degut això, ells tenen lleixiu nosaltres als camps no en teniem.

El vaixell es posa amb marxa. Ria avall passem varias millas, som ja a mig dia, arribem a la "barra" ja som al mar, està una mica picat, em sembla que la ballarem, si, si veig que molt gent no vol dinar, es comença a veure alguna cara groga, dinem bastant bé, i a coberta s'ha dit, segueix la mar picada, la gent desfila cap als camarots, xerrem una mica mes a coberta, i cap a dormir.

Dia 5 d'agost. Em llevo a les 6 encara no han tocat diana ja sols es veu cel i mar. Estem passant el golf de Gascuña. La mar segueix bastant picada i a bordo el mareix esta a l'ordre del dia, per tot arreu es veuen cases de cambi, ningú te cap pela i totem l'està canviant.⁴⁷⁶ A l'hora de dinar, al menjador estem amb família, del meu torn que som uns 500 avui som escasament 100. Alguns tot marejan s'acerquen i fugen corrents cap a coberta, altres no hi son a temps.

Avui doncs m'atipo com un lladre, el vi com que apenes l'an provat, també he vegut fins que he fet el ninell. A la tarda la mar encara està mes picada, apenes es veu algú per coberta, tothom esta encomanant'se a S. Josep als camarots. Al vespre al menjador encara som menys, això marxa bé, em torno a atipar,estic un parell d'hores a coberta, es pot contar amb els dit de la ma la gent que hi circula, men vaig a dormir, al baixar l'escala sento un ¡ai madre! Per terra hi ha despulls de les mes variades subsistencies, la pudor d'agre em fa pujar altra vegada a coberta esperaré una mica, m'estiro sobre uns calabrots, al cap de mitja hora veig venir una parella, ell la porta molt agafada, la deu portar a pendre l'aire, no m'an vist i passen de llarg una mica mes avall a unes deu passes es paren, es fan un petó amb cua, ¡recony!, aquests no estan marejats, després del petó venen altres coses, m'aixeco, men vaig a un altre indret, no pot ser, hi ha una altra parella. I jo que pensaba que totom estava marejat, men vaig a dormir. Tinc una mica d'esencia men passo una mica per la cara i em poso a dormir.

Dia 6 d'agost. De bon mati he sentit una forta emoció. Estem a l'altura del Cap Finisterre es veuen molts vapors es l'encreuament de varies línies. Al cap de unes dues hores veig venir dos vaporets de pesca estan pescant el "bonito" son gallecs, s'ha acostat fins a uns tres cents metres del nostre vaixell. Al reconeixens els uns saluden amb la gorra, nosaltres saludem amb el puny tancat, visques, aplaudiments i voleiar de mocadors, ells miren, allavors, tots menys un han aixecat el puny enlaire, me quedat veient visions. Reacciono al moment. Si aquests homes que desde principi del moviment estan baix les urpes dels feixistes, i em saluden així, ja que ells no han patit tan com altres regions, ¿com estaran les altres? Cada dia m'ha afirmo mes, que molt aviat España quedará lliure d'aquests assassins.

No hi ha dubte que ha aquests nobles pescadors els passarà algo, aquest únic que no ha saludat, m'ha escamat com reia, tot el viatge pensaré amb ells.

A mig dematí l'alta veu ens dona la nova que ha nascut a bordo una nena, no m'ha estrañat, encara en neixaran almenys dues mes. Malgrat que està prohibit embarcar als ultims mesos d'em-bràs, n'hi agut que han dit que estaven de quatre o cinc, es clar que hi ha hagut bastanta tolerancia, jo he vist dones que estan molt madures i em fa l'efecte que si hi agues a bordo un capellà, esclar que no es [guany? ? ?] la vida, pero en podria batejà a mes d'una. Li posaran per nom Annia (Agua) nom que es deia la muller del director d'aquesta compaña i que va morir víctima d'un bombardeig de l'aviació feixista. Annia America Alonso aquest serà el nom i cognoms que li posen, America per el fet que hi anem en cami. El resto del dia, llevat de la tarda que el vaixell ha fet la [compensació?] de la ruta res de nou. Avui em tingut millor dia.

Dia 7 d'agost. Avui em dedicaré a estudià la classe de gent que som a bordo. Sense contar la tripulació, d'emigrats som 2.000. Me fixat que tan de dones com homens hi ha alguns cassos bastant especials. Es calcula que d'homes som 1300, els 700 restants està repartit amb dones i criatures. Hi ha molts matrimonis de veritat, pero ni ha molts de conveniencia. Ho trobo molt

lamentable que havent-hi als refugis dones amb responsabilitat, haguim embarcat quatre “tomaquets”. Encara es mes lamentable que homens que es diuen antifeixistes cometin aquesta falta tan greu. Decididament encara queda molta merda, que serà molt difícil de netejà.

Viatgen moltes personalitats, de les lletres, Tribunals, polítics, de les sindicals i algun jefe de Divisió, també i viatgen molts Alcaldes i Consellers, els demes excepció d’alguns metges, tots sembla que tenen ofici.

Sembla una expedició escollida, això no vol dir que hi hagin individus que cometin actes que desdiuen al seu favor. Hi ha com a tot arreu de tot, els barruts, els tenorios, algun gripau, no faltantti desgraciadament els mal educats. Es clar que son una minoria ;no faltava mes! Ja dic es una bona expedició. Podria fer algun comentari d’aquests individus que he esmentat avans pero crec mes acertat desprecials i tenir-los ben presents.

El temps avui es magnífic marxem molt be, avui ens han donat ½ lliura de tabac [Epener?] dos llibrets de paper de fumar i una capsa de mixtos. Anat molt be per que ja feia un dia que no fumaba. La coberta esta imponent de gent, no es pot donar un pas, a les nits no faltes les parelles amoroses i algun que altre gemec i per aquest motiu es millor anar a dormir. Bona nit.

Dia 8 d’agost. Dia esplendit també, comencem a sentir una calor bastant intensa

ANNEX2

**QUADRE SINÒPTIC DE LES PERSONES QUE HE TROBAT
RELACIONADES AMB L'HOSPITALET QUE ES VAN EXILIAR
A PAÏSOS DEL CONTINENT AMERICÀ**

NOMS	LLOC I ANY DE NAIXEMENT	BARRI DE RESIDÈNCIA	PROFESSIÓ	MILTÀNCIA POLÍTICA	PAÍS (VAIXELL I DATA D'ARRIBADA)
ABELLA-ALSINA, família					
ABELLA PESET, Josep	? - 1904 o 1905	?	Mestre	JLL / CNT	República Dominicana (?)
ALSINA, Armelina	?-?	?	Mestra	CNT	Mèxic (?)
ALBA-DÍAZ família		La Torrassa			Mèxic (Mélique, 27-7-1939)
ALBA ALBERT, Just	Bunyol (València) - 1904		Rajoler	CNT	
DÍAZ MECA, Maria	L'Hospitalet - 1907		Costurera	?	
ALBA DÍAZ, Progrés	L'Hospitalet - 1934		-	-	
ALBA ALBERT, Vicenç	Llíria (València) - 1922		Mecànic	CNT	
ALBEROLA NAVARRO, Josep	Ontífena (Osca) - 1895	-	Mestre	CNT	Mèxic (Panama, 7-7-1939)
* ARTAL CRIVILLÉ, Hermenegildo	Barcelona? - 1910	Santa Eulàlia	Fuster	?	Argentina (¿1939?)
AYUSO-CUBELLS família		La Torrassa			
AYUSO MELGAREJO, Antoni	Múrcia- 1904		Mecànic	CNT i/o FAI	República Dominicana (1940)
CUBELLS MONCLÚS, M ^{re} Teresa	Barcelona, 1906		?	?	Equador (Loyen i Santa Lucía, gener 1941)
AYUSO CUBELLS, Germán	L'Hospitalet?- cap al 1930		-	-	
AYUSO CUBELLS, Liberto	L'Hospitalet?- cap al 1934		-	-	

NOMS	LLOC I ANY DE NAIXEMENT	BARRI DE RESIDÈNCIA	PROFESSIÓ	MILTÀNCIA POLÍTICA	PAÍS (VAIRELL I DATA D'ARRIBADA)
CAMPOS-OCAÑA família					
CAMPOS CAMPOS, Severino	Montserrat (València) – 1906	La Torrassa	Mestre	CNT / FAI	República Dominicana (La Salle, 16-5-1940)
OCAÑA SÁNCHEZ, Igualtat	Barcelona? – 1912		Modista i mestra	CNT	Panamà (1942 o 1943?)
CAMPOS OCAÑA, Helenio	L'Hospitalet – 1937		-	-	Mèxic (1946?)
CANO MARTÍNEZ, família					
CANO PÉREZ, Lluís	Serón (Almeria) – 1904	La Torrassa?	Manobre	JLL CNT, FAI	República Dominicana (1939?)
MARTÍNEZ SORROCHE, Encarna	Serón (Almeria) – 1909		?	CNT?	Equador (1941)
CANO MARTÍNEZ, Angelita	Barcelona – 1932		-	-	
CANO MARTÍNEZ, Violeta	L'Hospitalet – 1933		-	-	
CANO MARTÍNEZ, Eros	L'Hospitalet – 1936		-	-	
CAZORLA PEDRERO, Joan	Cartagena (Múrcia) – 1920	Collblanc	Jonaler	JLL CNT, FAI	Veneçuela (anys 50)
CERZO REDONDO, José	Madrid – 1914	Collblanc	Metal·lúrgic	?	Mèxic (1946)

NOMS	LLOC I ANY DE NAIXEMENT	BARRI DE RESIDÈNCIA	PROFESSIÓ	MILITÀNCIA POLÍTICA	PAÍS (VAIXELL I DATA D'ARRIBADA)
DÍAZ-ÁVILA, família		La Torrassa			
DÍAZ SOTO, Mateo	Lorca (Múrcia) – 1910		Manobre, agricultor	?	Mèxic (Sinola, 13-6-1939)
ÁVILA CEREZUELA, Soledad	Almeria – 1914		Feines de la llar	?	Mèxic (1948)
DÍAZ ÁVILA, Josep	L'Hospitalet? – (cap al 1936)		-	-	Mèxic (1948)
DOMINGO-ROCA família		Santa Eulàlia			Mèxic (Nyassa, 22-5-1942)
DOMINGO RECIO, Rafael	Barcelona – 1905		Oficinista	ERC	
ROCA GROVITO, Carme	Cervera (Lleida) – 1902		Feines de la llar	?	
DOMINGO ROCA, Montserrat	Barcelona - 1926		Feines de la llar	?	
DOMINGO ROCA, Jordi	Barcelona - 1931		-	-	
ESCAPA-OCÀÑA, família					
OCÀÑA SÁNCHEZ, Ulbertat	Barcelona – 1920	La Torrassa	?	Família anarquista	República Dominicana (1940), (La Salle 16-5-1940)
(ESCAPA SUREDA, Lliberto) ¹⁷¹	Llagostera (Barcelona) - ?		?	?	Panamà (?) Mèxic (?)
ESPÍN FERNÁNDEZ, Miquel?	Múrcia? – cap al 1917?	Collblanc	Xofer	CNT	Veneçuela (a partir del 1945)
FIRMAS GIL, David	Barcelona – 1916	Santa Eulàlia	Enginyer tèxtil	UGT, PSUC	Xile (Winnipeg, 2-9-1939)
FLORES EXPÓSITO, Lluís	Barcelona – 1909	Centre	Agricultor	UGT, PSUC	Mèxic (Mexico, 27-7-1939)

NOMS	LLOC I ANY DE NAIXEMENT	BARRI DE RESIDÈNCIA	PROFESSIÓ	MILTÀNCIA POLÍTICA	PAÍS (VAIXELL I DATA D'ARRIBADA)
FRONTERA – GELADA, família					
FRONTERA BOSCH, Ramon	Balareny (Barcelona) – 1900	?	Tècnic industrial	ERC	Mèxic (19-11-1941)
GELADA BOSCH, Empar	Anglès (Girona) - 1902	?	Feines de la llar	?	
GRAELLS BONET, Francesc	Cervera (Lleida) – 1899	Sant Josep	Farmacèutic	Frente Único Mercantil?, Estat Català-Partit Proletari, PSUC?	Mèxic (Sinaloa, 13-6-1939)
ISERN RABASCALL, Jaume	L'Hospitalet - 1912	Centre	Metge	Catalanista	Veneçuela (17-4-1940)
LLORENS FERRAN, Amadeu	Tarragona - 1898	?	?	ERC	Xile (Winnipeg, 2-9-1939)
LÓPEZ CAMACHO, Alfons	Lucalнена de las Torres (Almería) – 1908	Centre	?	PSUC	República Dominicana (La Salle, 1939 o 1940) Mèxic (1945)
LÓPEZ PUJOL, germans		La Torrassa			Mèxic (México, 7-6-1937) Estat Units (-, 1947)
LÓPEZ PUJOL, Agustín (el primer cognom real era GARULO)	? – 1926		-	-	
LÓPEZ PUJOL, Antoni	Barcelona - 1930		-	-	

NOMS	LLOC I ANY DE NAIXEMENT	BARRI DE RESIDÈNCIA	PROFESSIÓ	MILTÀNCIA POLITICA	PAÍS (VAIXELL I DATA D'ARRIBADA)
*LÓPEZ – RUÍZ, família		Centre o Sant Josep			Brasil (1951)
LÓPEZ RODRÍGUEZ, Didac	Mazarrón (Múrcia) - 1907		Rajoler	CNT	
RUÍZ MONTOYA, Anna	Linares (Jaen) - 1913		-	CNT	
LÓPEZ RUÍZ, Arseni (III)	? - ?		-	-	
LORCA LÓPEZ, Laureà	? (Girona) - 1899	Colblanc		ERC	Xile (<i>Winnipeg</i> , 2-9-1939)
*LOYOLA (o LAYOLA) LLAVERIA, Jaume	L'Hospitalet - 1911		Jornaler	?	Veneçuela (1939 o 1940)
MARCET-OCAÑA, família		?			
MARCET VIDAL, Vicenç	Rubi (Barcelona) – 1907		Ebenista, mestre	Família anarquista	República Dominicana (1940), (<i>La Salle</i> 16-5-1940)
OCAÑA SÁNCHEZ, Alba	Barcelona – 1914		Mestra? - modista	CNT-FAI	Panama? (?)
MARCET OCAÑA, Violeta	Granelers (Barcelona) - 1934		-	-	Mèxic (?)
*MARTÍN RODRÍGUEZ, Llorenç	Maó (Menorca) – 1891	Colblanc	Jornaler?	?	Argentina (1939?)
*MARTÍNEZ LÓPEZ, Josep Ant.	Múrcia – 1911	Colblanc	Lampista	?	Mèxic (1939)

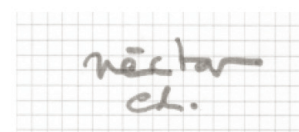
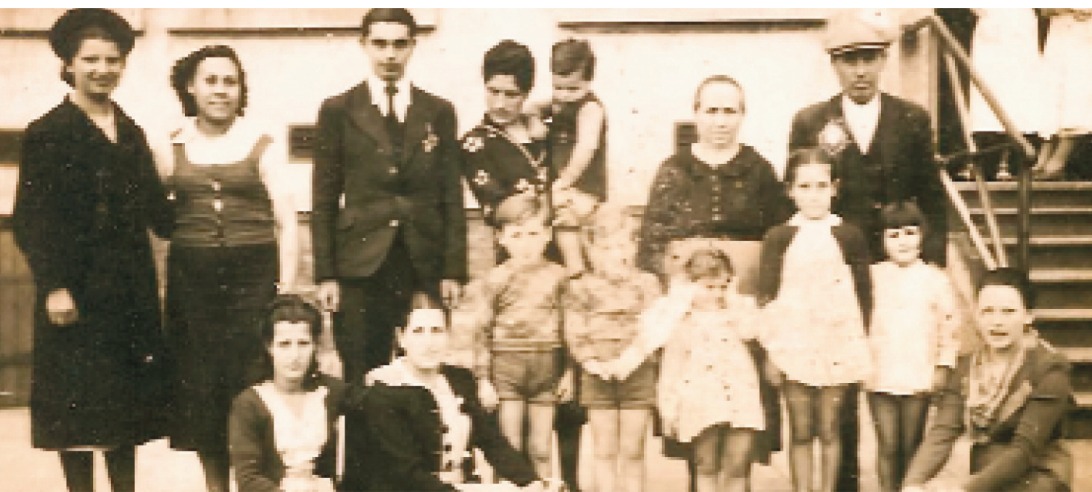
NOMS	LLOC I ANY DE NAIXEMENT	BARRI DE RESIDÈNCIA	PROFESSIÓ	MILTÀNCIA POLÍTICA	PAÍS (VAIXEL I DATA D'ARRIBADA)
OCAÑA-SÁNCHEZ, família ⁴⁷²		La Torrassa			
OCAÑA SÁNCHEZ, Fco. (Floreal)	La Unión (Múrcia) – 1904		Mestre	Anarquistes	República Dominicana (1940), (La Salle 16-5-1940)
OCAÑA SÁNCHEZ, Fraterna	Barcelona – 1908		Mestra i brodadora		Mèxic (via l'Havana, on arriben en una llanxa, 1941)
OCAÑA SÁNCHEZ, Natura	Barcelona – 1917		Mestra de piano		
OCAÑA SÁNCHEZ, Floreal	Barcelona – 1923		Estudiant		
OCAÑA SÁNCHEZ, Armonia	Fontalba (França) - 1925		Estudiant		
OCAÑA-RASCÓN, família		La Torrassa ?			
OCAÑA SÁNCHEZ, Salvador	La Unión (Múrcia) – 1906		Fuster	Anarquistes	República Dominicana (1940), (La Salle 16-5-1940)
RASCÓN & Juana	? - ?		?		Mèxic (Cuba, 1941)
OCAÑA RASCÓN, Germinal	? - ?		-		
OCAÑA RASCÓN, Helios	? - ?		-		
ORRIOLS SOLÉ, Josep	Manlleu (Barcelona) – 1897	La Torrassa	Obrer tèxtil	Partit Dem. Fed., CNT	Argentina (?)
PEIRATS VALLS, Josep	La Val de Uixó (Castelló) - 1908	?	Rajoler	JLL, CNT, FAI	República Dominicana (La Salle 19-12-1939)
					Equador (Lorçen, Santa Lucía, gener 1941)
					Panamà (Porvenir, 1943)
					Veneçuela (en avió, 1946)

NOMS	LLOC I ANY DE NAIXEMENT	BARRI DE RESIDÈNCIA	PROFESSIÓ	MILTÀNCIA POLÍTICA	PAÍS (VIAJELL I DATA D'ARRIBADA)
PLAYAN-PUIGFEL, Família					
PLAYAN TERSOL, Enric	Barcelona - 1901	Centre	Obrer tèxtil	CNT	Mèxic (<i>panama</i> , 7-7-1939)
PUIGFEL BARNAT, Agustina	? - ?		Feines de la llar?	?	
PLAYAN PUIGFEL, Palmira	L'Hospitalet, 1927		-	-	
PLAYAN PUIGFEL, Vida	L'Hospitalet?, principis anys 30?		-	-	
PUJOL – SUÁREZ, família		?			Mèxic (<i>Mèxicque</i> , 27-7-1939)
PUJOL ASENCIO, Josep	Múrcia – 1896		Camperol i marbrista	CNT	
SUÁREZ NÚÑEZ, Beatríu	Múrcia – 1903		Feines de la llar	?	
PUJOL SUÁREZ, Josep (III)	Barcelona – 1925		Mecànic	-	
PUJOL ASENCIO, Caelina (tieta)	Múrcia – 1860		Feines de la llar	?	
PUJOL BUSQUETS, Josep	L'Hospitalet – 1903	?	Forjador, bufador	?	Mèxic (<i>Síriaia</i> , 13-5-1939)
RIPOLL-ABELLA, família					
RIPOLL MASDEU, Gaietà	Selva del Camp (Tarragona) – 1911	Centre	Manobre	ERC, UGT, PSUC	Nord d'Àfrica (1939?) Veneçuela (cap al 1948)
ABELLA, ?	? - ?		?		Argentina (cap al 1958)
RIPOLL ABELLA, ¿Albert? (III)	L'Hospitalet - 1937		-		

NOMS	LLOC I ANY DE NAIXEMENT	BARRI DE RESIDÈNCIA	PROFESSIÓ	MILTÀNCIA POLÍTICA	PAÍS (VAIXELL I DATA D'ARRIBADA)
RIPOLL-SAUCH, família					
RIPOLL MASDEU, Josep	Selva del Camp (Tarragona) - 1909	Centre	?	?	Veneçuela (?)
SAUCH GIL, Teresa	Belpuig (Lleida) - 1911		?	?	
RIPOLL SAUCH, Jordi	Barcelona - 1933		-	-	
RIPOLL SAUCH, Josep	L'Hospitalet - 1931		-	-	
SÁEZ - GARCÍA, família					
SÁEZ CARRASCO, Teófilo	Escalona (Toledo) - 1905	Centre?	Guàrdia d'assalt	?	Mèxic, (Santo Domingo, juliol del 1940)
GARCÍA TORRECILLAS, María	Albánchez (Almeria) - 1916	Centre	Jornalera	CNT	Mèxic, (Governador General Cambon i després Serpa Pinto, agost del 1942)
SÁEZ GARCÍA, Felip	Elna (França) - 1940	-	-	-	Mèxic, (Governador General Cambon i després Serpa Pinto, agost del 1942)
SEGARRA CABRÉ, Joan	Barcelona - 1895	Collblanc o Torrasa	Fuster, negociant, avicultor, oficinista...	ERC (expulsat el 1931)	Mèxic (Panama, 7-7-1939)
*TORRENTÓ SEGARRA, Manuel	Barcelona - 1905	Muntanya Serra)	Xofer	CNT, FAI?	Mèxic? (?)

NOMS	LLOC I ANY DE NAIXEMENT	BARRI DE RESIDÈNCIA	PROFESSIÓ	MILTÀNCIA POLÍTICA	PAÍS (VAIXELL I DATA D'ARRIBADA)
*VERA-GARCÍA, família		?			
VERA LUJÁN, Llorenç	Barcelona? - ?		?	ONT	Santo Domingo (1941?) Veneçuela (segona meitat de la dècada de 1940?)
GARCÍA NOGUERA, Antònia	Barcelona? - ?		?	?	
VERA LUJÁN, Mario Roberto	Elna (França) - 1941		-	-	
VERDÚ AMORÓS, Josep Maria	Jumilla (Múrcia) - 1908	-	Mestre	?	Mèxic (Mèxic, 27-7-1939)
VIVES CAMPOS, Miquel	? - ?	Santa Eulàlia	Vidrier	?	Xile (segona meitat de la dècada de 1940?)
XENA – PUIG, família		Centre			
XENA TORRENTS, Josep	Casà de la Selva (Girona) – 1908		Mestre i electricista	ONT	República Dominicana (1939 o 1940)
PUIG, Harmonia	Sant Feliu de Guíxols (Girona) - ?		Mestra	ONT?	Veneçuela (1946)
XENA PUIG, (caro	L'Hospitalet? – 1937?		-	-	

Nota. Els casos marcats amb un asterisc (*) davant del nom són els que no he pogut confirmar per més d'una font

La derrota en la Guerra Civil Espanyola i els durs efectes de la postguerra els van expulsar de casa seva i la majoria no en van tornar. Aquesta és la història dels exiliats i els emigrants hospitalencs més desconeguts, els que van anar a parar al continent americà: Mèxic, l'Argentina, Xile, Equador, República Dominicana, Brasil, Estats Units... Dècades d'oblit van esborrar aquí la seva memòria gairebé del tot. Aquest llibre, fruit d'una investigació realitzada en els darrers quatre anys pel periodista Enric Gil Meseguer, ha recuperat les vicissituds de gairebé un centenar d'exiliats i de molts més emigrants que, entre el 1937 i el 1965, van refer les seves vides a milers de quilòmetres d'aquí.

Per a molts dels exiliats republicans, el dia del retorn sense Franco al poder no va arribar mai. Senzillament, mai no van poder o no van voler tornar de l'exili, o si ho van fer va ser de manera puntual, per visitar familiars i amics. En aquestes visites, la majoria trobaven un món que ja no reconeixien com a propi perquè havien passat massa anys des que n'havien sortit. El mateix podríem dir de molts d'aquells que els van seguir després per fugir de les misèries de l'Espanya de postguerra. Aquest llibre vol servir per a què el record de tots ells sobrevisqui al seu temps i encara serveixi per alliçonar-nos de la part positiva de les seves vides.

Aquest llibre també trenca amb la imatge de l'Hospitalet com a ciutat únicament acollidora d'immigrants. Des d'aquesta ciutat es van donar molts casos d'emigració internacional entre les dècades de 1930 i 1960, un fenomen aquest encara poc o gens investigat. Avui, que sembla que molts no recorden el nostre passat no tan llunyà en què d'altres països ens rebien i ens allotjaven, potser caldria reivindicar els sacrificis i les ensenyances d'unes generacions de les quals, malauradament, hem fet poca memòria. El que aquí es relata també ens hauria d'ajudar a comprendre el que significa haver d'emigrar a països llunyans.

